परिच्छेद एक

परिचय

१.१ प्रदेश आवधिक योजनाको पृष्ठभूमि

वि.सं. २१०० सम्ममा नेपाललाई उच्च आयस्तरको विकसित राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने हाम्रो दीर्घकालीन सोच रहेको छ। योजनाबद्ध विकासको क्रम सुरु भएको ६ दशकमा चौधवटा राष्ट्रिय आवधिक योजनाहरू कार्यान्वयन हुँदासम्म पनि हाम्रो सामाजिक आर्थिक क्षेत्रको विकास उपलब्धि आंशिक नै छ। नेपालको पहिलो आवधिक योजना (२०१३-१८) ले "उत्पादन र कृषिआयमा वृद्धि" लाई अपरिहार्य मानेको थियो। त्यसपछिका सबै आवधिक योजनाहरूले बृहत्तर आर्थिक सामाजिक अवस्थामा सुधार ल्याउने उद्देश्यले "उत्पादकत्व वृद्धि" मा नै जोड दिइआएको देखिन्छ। लामो समयसम्म केन्द्रिकृत शासन व्यवस्था र योजना पद्धतिको अवलम्बनपश्चात् आठौं योजनाकाल (२०४९-५४) देखि अपनाइएको आर्थिक उदारीकरणबाट परिणाममुखी परिवर्तनहरू देखापर्न थालेका छन्। तर पनि समग्रमा समृद्ध नेपाल र नेपालीको भविष्य बनाउनका लागि सामाजिक न्यायको माध्यमबाट लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्थाको स्थापना, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागितामा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने गरि योजना अनुशासन कायम गर्न सकिएको छैन।

विभिन्न कालखण्डमा राजनैतिक व्यवस्थाहरूमा परिवर्तन हुँदै नेपाल संघीय गणतान्त्रिक मुलुकको रूपमा स्थापित भएको छ। नेपालको संविधानले नेपाललाई सातवटा प्रदेशसहितको संघीय राज्यको रूपमा स्थापित गरि राज्यको मूल संरचनासंघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरि तीन तहको निर्माण गरेको छ। नेपालको वर्तमान राजनैतिक पद्धति निर्माण र संवर्द्धनमा ऐतिहासिक जनआन्दोलनको योगदान अतुलनीय रह्यो। मधेश आन्दोलनले नेपालको समथर भूभागको विशिष्ट अवस्थिति, सामाजिक चेतनास्तर र लामो समयसम्म अन्य क्षेत्रको तुलनामा पछौटेपनको अनुभूतिलाई मुखरीत गर्दै राजनैतिक तथा आर्थिक सामाजिक विकासलाई नयाँ ढंगबाट सोच्न अहम् भूमिका निर्वाह गर्यो। भूक्षेत्रको तुलनामा उच्च जनघनत्व रहेको प्रदेश नं. २ ले आफ्नो पहिचान स्थापित गर्न सफल भएसँगै आफ्नो भौगोलिक विशिष्टता र प्राकृतिक स्रोत सम्पदाको उपयोग गर्दै तिनबाट प्राप्त भएका र हुनसक्ने उपलब्धिहरूको संरक्षण गर्नु अहिलेको आर्थिक चुनौती भएको छ। ठूलो त्याग र लामो संघर्षको फलस्वरूप स्थापित नेपालको संघीय शासन प्रणालीले मधेशको आर्थिक समृद्धि र पहिचानलाई नयाँ तवरमा परिभाषित एवम् स्थापित गर्ने मार्ग खोलेको छ।

राज्य शासकीय प्रबन्ध गणतन्त्रात्मक भइसकेको छ। संविधानले नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार र कानुनी राज्यको मूल्य र मान्यतामा आधारित संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्ने अठोट लिएको छ। प्रदेश र स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिहरू उत्तरदायीपूर्ण शासनभार सम्हाल्न सक्षम हुँदैछन्। शासन संचालनका प्रदेश स्तरका संयन्त्र र संस्थागत व्यवस्थाहरू क्रमश: स्थापित हुँदैछन्। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्ध सहकारीता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुने संवैधानिक परिकल्पनाअनुरूप प्रदेश तथा स्थानीय सरकारहरू अधिकार र साझा अधिकारहरूको प्रयोग तथा कार्यान्वयनका प्रारम्भिक चरणमा प्रवेश गरेकाछन्।

प्रदेशहरूबीच रहेको भौगोलिक विविधता, प्राकृतिक स्रोत सम्भाव्यता, आर्थिक, सामाजिक विकास स्तरलाई यथोचित सम्बोधन गर्न आफ्नो आर्थिक, सामाजिक र पूर्वाधारजन्य विकासलाई प्रादेशिक आवश्यकताअनुरूप योजनाबद्ध रूपमा लैजानु पर्ने अभिभारा प्रदेशकै हो। नागरिकलाई प्राप्त अधिकारको कार्यान्वयन गर्न प्रदेश स्थापनाकालदेखि नै सक्षम हुँदै जानसके मात्र आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर र स्रोत परिचालनका लागि निर्णायक हुँदै जान्छन्।

प्रदेशको दक्षिण सीमा भारतको विहार राज्यसँग जोडिएको छ। आर्थिक उदारीकरणको लाभ लिन प्रदेशले भारत तथा चीनको अर्थतन्त्रबाट प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष फाइदा लिने अवसर छ। विप्रेषण उन्मुख अर्थतन्त्र बन्नुबाट प्रदेश जोगिनु उतिकै आवश्यक छ। भौगोलिक स्थितिका कारण प्राप्त राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक पक्षका लाभ लिनसमेत प्रदेशको दीर्घकालीन योजना निर्देशित हुनुपर्छ।

यस पृष्ठभूमिमा प्रदेशको आर्थिक, सामाजिक, सन्तुलित तथा दिगो विकासका लागि प्रदेश सरकारको नीति तथा योजना तर्जुमा गर्ने र त्यसको कार्यान्वयनमा सहजिकरण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरि प्रदेश सरकारलाई सल्लाह दिने निकायका रूपमा प्रदेश नीति आयोग गठन ऐन, २०७५बमोजिम प्रदेश नीति आयोग गठन भएको छ। योजनाबद्ध विकास गरि समृद्ध प्रदेश बनाउन प्रदेश सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा प्रदेशको आवधिक योजना बनाउने कार्यलाई प्राथमिकतासाथ उल्लेख गरिएको छ। प्रदेश सरकारका आर्थिक रणनीतिहरू उच्चतम आर्थिक विकास दर हासिल गर्दै अन्तरप्रदेशीय प्रतिस्पर्धामा अगाडि बढ्न सार्वजनिक खर्चलाई प्राथमिकीकरणको सिद्धान्तअनुरूप पारदर्शी, जवाफदेहीपूर्ण तथा विश्वसनीय बनाउन लक्षित रहेको अवस्था छ। योजनाबद्ध विकासको परिपाटी अवलम्बन गर्दै स्रोत परिचालन तथा जनताको आवश्यकताको प्राथमिकीकरण गरि स्थानीय सुशासनको अनुभूति दिलाउनसमेत आवधिक योजनाले प्रदेशभित्रका स्थानीय तहहरूलाई नीतिगत मार्गदर्शन गर्नसक्नुपर्छ। सबल प्रदेश अर्थ व्यवस्था निर्माणका लागि संवैधानिक एवम् कानुनी जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यव्यवस्थाले सृजना गरेका सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक समृद्धि सुनिश्चित गर्न सोचसहितको आवधिक योजना तर्जुमा अपरिहार्य भएको हो।

१.२ प्रदेश आवधिक योजनाको औचित्य

१.२.१ संवैधानिक अधिकार तथा आर्थिक नीतिहरूको तर्जुमा

राज्यशक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने गरि प्रदेशको अधिकार तथा साझा अधिकारहरू संविधानको अनुसूची ६, ७ र ९ मा व्यवस्थित छन्। प्रदेशलाई आफ्नो अधिकारभित्रको विषयसम्बन्धी कानुन बनाउने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने संवैधानिक जिम्मेवारी प्राप्त छ। यी अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि प्रदेशले आर्थिक अवस्थाको विश्लेषणसहित प्रादेशिक नीतिहरूको तर्जुमा, विषय क्षेत्रगत योजनाको तर्जुमा, मध्यकालीन खर्च संरचना तयारीलगायतका विभिन्न आर्थिक विश्लेषणात्मक कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ।

१.२.२ प्रदेशको आर्थिक सामाजिक अवस्था

प्रदेश नं. २ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको २०.४५ (५४,०४,१४५/२०६८) बसोबास गर्दछन। यो प्रदेशले नेपालको कुल भूभागको ५.७४५ ओगटेको छ। कुल ९,३२,३०८ घरधुरी रहेको यस प्रदेशको ५ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेर समूहको साक्षरता दर राष्ट्रियस्तरमा सबैभन्दा कम ४९.५४% र त्यस्मा पनि महिला साक्षरता ३८.८८% मात्र रहेको देखिन्छ। बैदेशिक रोजगारीमा जाने कुल श्रमिक सङ्ख्यामध्ये २५.१% यस प्रदेशबाट गएका देखिन्छन। आ.व. २०७४/७५ मा प्रदेशको प्रति व्यक्ति आय यू.एस. डलर ७९९ रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत अमेरिकी डलर १००४ भन्दा कम छ (नेपाल राष्ट्र बैंक)। प्रदेशको समग्र गरिबी दर २७.७% रहेको छ, जुन राष्ट्रिय गरिबी दर २५.२% भन्दा बढी छ। राष्ट्रिय औसत बहुआयामिक गरिबी दर २८.६% छ भने प्रदेशको बहुआयामिक गरिबी दर ४७.९% छ।

१.२.३ स्रोत परिचालन प्राथमिकीकरण र खर्च

विकास आयोजनाहरू प्राथमिकीकरण हुन नसकी सरकारी वित्तको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको तीतो अनुभव राष्ट्रसमक्ष छ। आ.व. ०७३/७४ मा राष्ट्रिय कुल खर्चमा चालु खर्चको अंश ६१.९४% र पूँजीगत खर्चको अंश २४.९३% रहेको छ। सरकारी फजुल खर्च नियन्त्रण गर्न प्रतिफलमुखी आयोजना प्रस्तावित हुने पद्धति अवलम्बन भएको छैन। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को महालेखाले औंल्याएको बेरुजुको दर संघीय सरकारको ५.२९% र प्रदेश सरकारहरूको ७.२५% छ। महालेखाले ७४७ स्थानीय तहहरूको ५ खर्ब ७२ करोड ५१ लाख रूपैयाँको लेखापरीक्षण गरेकोमा २४ अर्ब १४ करोड रूपैयाँ बेरुजु देखाएको छ जुन बेरुजु दर ४.२२% हुन आउँछ। सात प्रदेशको ६८ निकायको २ अर्ब ६२ करोडको लेखापरीक्षण सम्पन्न भएकोमा सबैभन्दा बढी बेरुजु प्रदेश नं. २ को २३.७१% रहेको छ (महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५)। प्रदेश सरकारले सार्वजनिक खर्चलाई पारदर्शी, जवाफदेहीपूर्ण र विश्वसनीय बनाउन बजेटमा प्राथमिकीकरण र विनियोजन दक्षता अभिवृद्धि गर्ने, आयोजना संचालन गर्ने जिम्मेवारी र जवाफदेहीता किटान गरि पूँजीगत खर्च गर्ने क्षमता बढाउन जरुरी देखिएको छ।

१.२.४ स्थानीय तहहरूको आवश्यकता सम्बोधन

संघ र प्रदेश तथा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका साझा अधिकार कार्यान्वयन पक्ष कमजोर छ। प्रदेश र स्थानीय तहहरूबाट निर्माण गरिनु पर्ने नीति कानुन बनिसकेको छैन। प्रदेशभित्रका गाँउपालिका र नगरपालिकाहरूबीच ठूलो आर्थिक सामाजिक असमानता छ। सप्तरी जिल्लाको ३८.७ वर्ग कि.मि. मा फैलिएको २३,९८२ जनसङ्ख्या भएको राजमार्ग र फिडर सडकसँग नजोडिएको बेल्ही चपेना र धनुषा जिल्लाको ४८.७१ वर्ग कि.मि. मा फैलिएको २८,२५१ जनसङ्ख्या भएको लक्ष्मीनियाँ गाउँपालिकाहरूमा सामाजिक तुलना गर्न सकिन्न। सिरहाको सुखीपुर नगरपालिका र सर्लाहीको बरहथवा नगरपालिकाबीच कुनै आर्थिक तुलना हुनसक्दैन। एउटै जिल्लामा रहेका र सीमा जोडिएका जीतपुर सिमरा (आन्तरिक आय ४ करोड ३७ लाख, आ.व. ०७४/७५) र कलैया उपमहानगरबीचको (आन्तरिक आय २ करोड ३७ लाख, आ.व. ०७४/७५) आन्तरिक आयमा ठूलो असमानता छ। यी स्थानीय तहहरूमा विकास सूचकाङ्कमा प्रशस्त फरक देखिएको छ। यी असमानता सम्बोधन गर्न प्रदेशले पनि असमानता कम हुँदै जाने गरि लगानीको प्राथमिकीकरण गर्नुपरेको छ।

१.२.५ तथ्याङ्क अवस्था

सबै प्रकारका तथ्याङ्कहरू केन्द्रीय निकायहरूमा भण्डार भएका छन् । देशको संघीय ढाँचाअनुरूप क्षेत्रीय तथा जिल्लास्तर र स्थानीय तहको आधारभूत खण्डिकृत तथ्याङ्कहरू उपलब्ध छैनन् । प्रदेशले प्राप्त गर्ने राजस्व रोयल्टीलगायत अन्य बजेट सहयोगहरूका लागि प्रदेशको आफ्नो तथ्याङ्क व्यवस्थापन भण्डार खडा गरिसकिएको छैन । क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी रूपमा सर्वेक्षण अध्ययन भइ प्रकाशन हुने तथ्याङ्कहरू पनि प्रदेशगत उपलब्ध हुनसक्ने अवस्था र आधार खडा भइसकेका छैनन् । आर्थिक सामाजिक तथ्याङ्कसहितको प्रदेश वस्तुस्थिति विवरण तयारीको क्रममा रहेको छ ।

यी अवस्थामा सकारात्मक परिवर्तन र समावेशी र सन्तुलित विकासका रणनीतिहरू अवलम्बन गर्दै सामाजिक न्यायमा आधारित समाजवाद उन्मुख प्रादेशिक अर्थतन्त्र निर्माणको लागि प्रदेशको सोचसहितको आवधिक योजना तर्जुमा गर्नुपरेको हो । तर्जुमा गरिँदा लाभ, लागतलगायतका विविध विश्लेषणको आधारमा स्रोतको अनुमान, प्रक्षेपण र वितरण, आयोजनाको आर्थिक, सामाजिक, वित्तीय, प्राविधिक र वातावरणीय विश्लेषण, अध्ययन, अनुसन्धान तथा सहजीकरण गर्नेजस्ता विषय महत्वपूर्ण हुन्छन । साथै प्रदेशभित्रका स्थानीय तहहरूलाई पनि समृद्धिको लागि मार्गदर्शन दिने ध्येयका साथ प्रदेश सरकारले पहिलो प्रादेशिक आवधिक योजना तर्जुमाका लागि यो आधार-पत्र तयार पारेको हो ।

१.३ प्रदेश आवधिक योजना तर्जुमाका निर्देशक आधारहरू

१.३.१ नेपालको संविधान

नेपालको संविधानले केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यव्यवस्थाले सृजना गरेका सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा समानुपातिक समावेशी र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने भनेको छ । राज्यले मधेशी समुदाय, मुस्लिम, महिला, दलित, जनजाति, अल्पसंख्यक र पिछडावर्गलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवसर र लाभको समान वितरण तथा लाभका लागि सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीति अख्तियार गरेको छ । प्रदेशको अर्थमन्त्रीले राजस्वको अनुमान, प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू र प्रदेश विनियोजन ऐनबमोजिम व्यय हुने आवश्यक रकमहरूसहितको वार्षिक अनुमान प्रदेश सभामा पेश गर्नुपर्ने प्रावधान छ ।

१.३.२ संघीय र प्रदेश कानुनहरू

प्रदेशको अधिकार संविधानको अनुसूची-६ मा उल्लेखित विषयमा रहेको छ । ती अधिकारको प्रयोग संविधान र प्रदेशले बनाएको कानुनबमोजिम हुने र प्रदेशले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानुन बनाउने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्न सक्छन् ।

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा १६ र १७ ले राजस्व बाँडफाँट, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँट, वित्तीय समानीकरण अनुदान, सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान, बैदेशिक सहायता तथा आन्तरिक ऋणसम्बन्धी प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्ने र मध्यमकालीन खर्च संरचनासमेत तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । आवधिक योजना तर्जुमामा प्रदेश नं. २ नीति आयोग प्रदेश नं. २ आर्थिक ऐन, २०७५ आधारका रूपमा रहेका छन् ।

१.३.३ राष्ट्रिय योजना र दिगो विकास

संघीय प्रणालीको अवलम्बनका साथ संघीयता कार्यान्वयनका लागि ल्याइएको नेपालको पन्ध्रौं योजना र प्रदेशको पहिलो आवधिक योजना सँगसँगै अगाडि बढेको छ। प्रदेशको सोच, लक्ष र उद्देश्य हासिल गर्न र योजना कार्यान्वयनका लागि संघीय योजनाले पार गरेका चुनौतीहरूबाट सिक्ने मौका मिलेको छ। चौधौं योजनाले प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूबीच अन्तरसम्बन्धका आधारमा पूर्वाधारहरूको विकास गरि आर्थिक तथा सामाजिक अवसरहरूमा नागरिकको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ। नेपालले पनि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरेको दिगो विकासका लक्षहरू हासिल गर्ने प्रतिबद्धता पूरा गर्न प्रदेशहरूले आ-आफ्ना तहबाट सघाउनु पर्ने हुन्छ।

१.३.४ राजनैतिक दलहरूको प्रतिबद्धता

प्रदेशमा रहेका राजनैतिक दलहरू आर्थिक सामाजिक विकासको मुद्दामा आ-आफ्ना राजनैतिक घोषणा पत्रमार्फत् प्रतिबद्ध देखिएका छन्। सबै प्रमुख राजनैतिक दलहरूले प्रदेशको गरिबी, असमानता, स्रोत परिचालन, श्रमशक्तिको सही उपयोग, कृषि रूपान्तरण, शैक्षिक एवम् स्वास्थ्य अवस्थामा सुधार र सामाजिक बिसङ्गति हटाइने कुरालाई प्रमुख मुद्दा बनाएका छन्।

१.४ आवधिक योजनाका अन्तरवस्तु

प्रदेशले तर्जुमा गर्ने आवधिक योजना राष्ट्रिय सोच र राष्ट्रिय लक्षहरूसँग सामञ्जस्य हुने, प्रादेशिक आर्थिक विकासउन्मुख, अन्तरप्रदेश प्रतिस्पर्धी र स्थानीय सरकारका आवश्यकतासँग तदात्मय राख्ने निम्न अन्तरवस्तुहरूबाट सम्बोधित छन्।

- मध्यम तथा दीर्घकालीन रणनीतिमार्फत् विकास सूचकहरूमा उल्लेख्य सुधार ल्याउन कृषि, औद्योगिकरण, पूर्वाधार र पर्यटन उपक्षेत्रहरूलाई सम्बोधन;
- शिक्षा र स्वास्थ्य सूचकाङ्कहरूमा उल्लेख्य सुधारसमेत गर्नुपर्ने भएकाले कृषि, औद्योगिकरण र पर्यटन उपक्षेत्रहरूमा तिनको अन्तरसम्बन्धहरूको विश्लेषणका साथ लगानी;
- संस्थागत संयन्त्रको कार्यान्वयन क्षमताले विकास योजना, नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनलाई प्रभावित पार्ने हुँदा प्रदेश तहको संस्थागत कार्यान्वयन योजना; र
- संघीय शासन प्रणालीको मर्मअनुरूप प्रदेशको आर्थिक सामाजिक विकाससम्बन्धी नीति तथा योजना कार्यान्वयनमा राजनैतिक प्रतिबद्धता।

१.५ योजना तर्जुमा पद्धति

आधार-पत्र तयारीको लागि नीति आयोगले प्रदेशको आवश्यकता र तर्जुमासम्बन्धी क्षमतालाई ध्यानमा राखी निम्न मूलभूत मान्यता लिएको छ।

- प्रदेशको भौतिक आर्थिक सामाजिक अवस्थाको विश्लेषण, स्रोत सम्भाव्यता, नतिजा उपक्रमहरूको निर्माण गर्न विषय क्षेत्रगत समितिको अवधारणा; र
- तर्जुमाका विभिन्न चरणमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता।

योजना आधारपत्र तयारीका लागि देहायका चरणहरूमा काम सम्पादन गरिएको थियो।

चरण एक : आधार-पत्रसम्बन्धी नीतिगत तयारी

आधारपत्र तयारीका लागि प्रदेश नीति आयोगले प्रदेश सरकारको दीर्घकालीन दृष्टिकोणका आधारमा समष्टिगत उद्देश्य, रणनीति, नीति र विषय क्षेत्रगत नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमाका लागि देहायका अन्तरवस्तु समग्र मार्गनिर्देशकका रूपमा लिएको थियो ।

- राष्ट्रिय नीति, लक्ष्य, उद्देश्य, समयसीमा र प्रकृया;
- प्रदेश सरकारको दीर्घकालीन दृष्टिकोण;
- प्रदेश तहमा विकास राजनीतिसम्बन्धी साझा दृष्टिकोण; र
- प्रदेशको आर्थिक सामाजिक विषयगत तथा वस्तुगत विश्लेषण ।

चरण दुई : विषयगत क्षेत्रको पहिचान र कार्यसमूह निर्माण

चरण एकमा उल्लेखित अन्तरवस्तु विश्लेषण गर्नका लागि प्रदेशको भू-राजनैतिक अवस्था, जनसङ्ख्या, आर्थिक स्रोतजस्ता विश्लेषण विषयलाई सम्बोधन गर्न आयोगद्वारा विषयगत क्षेत्रहरूको पहिचान गरिएको थियो । प्रत्येक विषयगत क्षेत्रका लागि प्रदेश नीति आयोगका सदस्यहरूको नेतृत्वमा सम्बन्धित मन्त्रालय, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, प्रदेश मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका पदाधिकारीहरूको कार्यसम्पादन समूहले निम्न क्षेत्रको विस्तृत कार्य अभ्यास गरेको थियो ।

- कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी
- उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण
- पूर्वाधार विकास
- सामाजिक विकास

चरण तीन : मस्यौदा तयारीका लागि छलफल एवम् सल्लाह सुझाव संकलन

विषयगत कार्य समूहले आधार-पत्रको दायरा र विषय क्षेत्र समेटिने गरि निम्न कार्यसम्पादन गरेको थियो ।

- प्रदेश व्यवस्थापिका संसद सदस्यहरू र विभिन्न समितिहरूका सदस्यहरूसँग राय संकलन ।
- प्रदेश तहमा प्रदेश नीति आयोग र आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयलगायत अन्य मन्त्रालयहरूसँग परामर्श ।
- प्रदेश स्तरका र प्रदेशमा रहेका राजनीतिक दल, उद्योग व्यवसायी, नागरिक समाज, महिला, गैसस, निजी क्षेत्र, पेशागत समुदाय, लक्षितवर्गसँग विभिन्न चरणमा छलफल एवम् परामर्श ।
- स्थानीय तहमा स्थानीय वासीन्दाहरूबाट व्यक्त भावना र सुझाव संकलन ।
- विषयसम्बन्धी संघीय, प्रदेश स्तर तथा अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूसँग अन्तरकृया ।

छलफल एवम् सल्लाह सुझाव संकलनका लागि

- जनकपुर, वीरगञ्ज, राजविराज, लहान, बर्दिवास र गौरमा परामर्श कार्यशालाहरू आयोजना र सरोकारवालाहरूसँग अन्तरकृया गरिएको थियो ।
- वीरगञ्जस्थित एकीकृत जाँच चौकी (Integrated Checkpost/ Inland Container Depot) र सिरहा, लहान नजिकको ठाढी भन्सार कार्यालयहरूमा अवलोकन र छलफल गरिएको थियो ।
- वीरगञ्ज, गढीमाई, जनकपुरधाम, नूनथर, हजमिनिया मस्जिद, सलहेश, छिन्नमस्ता, कङ्कालिनीलगायतका धार्मिक सांस्कृतिक क्षेत्रहरूको भ्रमण तथा जनकपुरधाम र बर्दिवासमा निर्माणाधिन रेल्वे पूर्वाधारहरूको अवलोकन र स्थानीय परामर्श गरिएको थियो ।

चरण चार : आधार-पत्रको मस्यौदा तयारी

प्रत्येक विषयगत कार्य समूहले विषयगत क्षेत्र सम्बन्धित मन्त्रालय एवम् निकाय र परामर्शदातालाई परिचालन गरि राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक आवधिक योजना र स्थानीय तहका आवधिक विकास योजनाबीचको अन्तरसम्बन्ध विश्लेषण गरेको थियो । प्रारम्भिक मस्यौदामाथि सम्बन्धित पक्षहरूसँग छलफल गरि अन्तिम मसौदा तयार पारिएको हो ।

परिच्छेद दुई

आवधिक योजना

२.१ प्रदेशको विद्यमान आर्थिक सामाजिक अवस्था

नेपालको संविधानअनुसार नेपालको पूर्वी समथर भूखण्डमा रहेका सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा गरि आठ जिल्लाहरू यो प्रदेशमा रहेका छन्। कोशी नदीको विशाल नदी तटीय समथर भूभागको पूर्वी सीमा हुँदै कमला, वागमती नदीको तल्लो क्षेत्र भइ पश्चिममा पर्सा वन्यजन्तु आरक्षसम्म फैलिएको यो प्रदेश नेपालको खाद्य भण्डारको रूपमा रहेको छ।

नेपालको कुल जनसङ्ख्याको २०.४% र कुल भूभागको ५.७४% ओगटेको यो प्रदेशभित्र बोलिने मातृभाषाहरूमा मैथिली ४५.२९% (२४,४७,९७८) र त्यसपछि भोजपुरी १८.५७% (१,००,३७०) रहेको छ। नेपालको कुल औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमध्ये १२.७% औद्योगिक प्रतिष्ठानहरू रहेको यो प्रदेशले देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनको १६.२% हिस्सा ओगटेको देखिन्छ (जनगणना २०११ र राष्ट्रिय योजना आयोग)।

३२ वटा प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन क्षेत्र, ६४ वटा प्रदेश सभा निर्वाचन क्षेत्र, ८ वटा जिल्ला, १ महानगरपालिका, ३ उपमहानगरपालिका, ७३ नगरपालिका र ५९ गाउँपालिका रहेको छ। पूर्वपश्चिम राजमार्गको २४५ कि.मि. खण्ड यस प्रदेशमा पर्छ। प्रदेशभर १२७ कि.मि. कालोपत्रेसहित ५६९५ कि.मि. सडक संजाल रहेको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७५)।

राष्ट्रिय गौरव र पौराणिक एवम् धार्मिक सांस्कृतिक पहिचानलाई अक्षुण राख्ने जनक र जानकी जन्मभूमि पूज्य छन्। प्रदेशस्थित धार्मिक आस्थाका रूपमा रहेका ऐतिहासिक छिन्नमस्ता र गढीमाईलगायत अन्य धार्मिक सम्पदा एवम् धरोहरहरू रहेका छन्।

प्रदेश नं. २ को प्रदेश सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ अनुसार प्रदेशमा मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालयलगायत ७ मन्त्रालयहरू छन्। मधेश आन्दोलनपश्चात् राजनैतिक परिवर्तनको अनुभूति हुने गरि प्रदेशको शासन व्यवस्था संचालनका लागि आवश्यक प्रशासनिक संरचनाहरू अपेक्षितरूपमा स्थापित भइसकेका छैनन्। प्रदेश सरकार संचालनका लागि जनशक्तिको व्यवस्थापन र साधनको परिचालन र विकास आयोजनाहरूको कार्यान्वयन तत्कालका लागि चुनौतीपूर्ण देखिएका छन्।

भारतसँगको खुला सीमा र दुवै देशका नागरिकलाई नेपाल र भारतबीच स्थलमार्गबाट निर्विघ्न ओहोर-दोहोर सुविधा आर्थिक विकासको एक प्रमुख सम्भावनाको रूपमा रहेको छ। भारतको विहार राज्य सरकारले सीमा क्षेत्रमा सडक संजाल विस्तारका साथै कृषि र उद्योगलाई प्राथमिकतामा राखी प्रादेशिक विकास बजेटहरू कार्यान्वयनमा ल्याउन थालेका छन्। प्रदेशले आवधिक योजना तर्जुमा गर्दा यी भौगोलिक लाभका आर्थिक पक्ष र भइरहेको सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनबाट प्रशस्त लाभ लिनसक्ने अवसर छ।

प्रदेशको आर्थिक सामाजिक अवस्था तालिका १.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १.१ : प्रदेशको आर्थिक सामाजिक अवस्था

प्रदेश प्रशासनिक संरचना	८ जिल्ला, १ महानगरपालिका, ३ उपमहा-नगरपालिका, ७३ नगरपालिका र ५९ गाउँपालिका
जनसङ्ख्या	५४,०४,१४५ (२०.४%, प्रदेशहरुमध्ये दोश्रो ठूलो)
जनघनत्व	५५९ जना प्रति वर्ग कि.मि.
सहरी जनसङ्ख्या	३०.५%
कुल ग्राहस्थ उत्पादन	रु. ४८८ अर्ब (कुल राष्ट्रिय ग्राहस्थ उत्पादनको १६.२%)
प्रतिव्यक्ति आय	७९९ यू.एस. डलर (प्रदेशहरुमा पाँचौं स्थान)
आर्थिक रूपले सकृय जनसङ्ख्या	३१%
बहुआयामिक गरिबी दर	४७.९%
खेती योग्य जमीनमध्ये खेती गरिएको	८९.९% (६ लाख ०२ हजार ३०६ हे.)
खाद्यान्न उत्पादन	उत्पादन ८.२ लाख मे.ट.। उत्पादन भन्दा १ लाख १२ हजार मे. टन बढी माग (आ.व. ०७४/०७५)
उद्योग विभागमा उद्योग दर्ता सङ्ख्या	४९१ (०७४/७५)
सडक	५६९५ कि.मि.
औसत आयु	७०.४ वर्ष
बाल मृत्युदर	९ प्रति हजार जीवित जन्ममा
प्रदेशको मानव विकास सूचकाङ्क	०.४२१
साक्षरता	४०.९%
खुद भर्नादर (१-८ कक्षा)	७९.२%
खानेपानीको सुविधा प्राप्त	९३.८%
शौचालयको सुविधा	२६.४%
बैंक तथा बित्तीय संस्था शाखाको संख्या	३२५

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग र प्रदेश नं. २ का मन्त्रालयहरूको प्रतिवेदन

देशको खाद्य भण्डार मानिएको उर्वर माटो भएको यो प्रदेशमा कुल राष्ट्रिय खाद्यान्न उत्पादनको ७४% उत्पादन हुन्छ। कुल खेती योग्य जमिनमध्ये ८९.९% मा खेती गरिएको छ। कुल ५ लाख ६५ हजार ९१ हेक्टर सिँचाइ योग्य जग्गामध्ये ६५.८% मा कोशी पश्चिम, कमला, वागमती सिँचाइ नहरबाट र अन्य साना कुलो पैनिहरूबाट मौसमी सिँचाइ सुविधा उपलब्ध छ। सानोसानो टुक्रामा विभाजित जमिनको कारण कृषि यन्त्रहरूको प्रयोग आवश्यक मात्रामा हुनसकेको छैन।

कमला बाह्रै महिना पानी रहने नदी हो। कोशी र वागमती हिमनदी हुन्। कुल ५० हजार मेट्रिक टन राष्ट्रिय माछा उत्पादनमध्ये ६०% उत्पादन हुने यो प्रदेशभर मत्स्य पालनका लागि करिव ४००० पोखरी उपयोगमा छन्। जनकपुर र आसपासका क्षेत्र मत्स्य पालनका लागि प्रख्यात छ। जनकपुरधाम र आसपासका क्षेत्रमा धार्मिक र पौराणिक महत्व बोकेका पोखरीहरू छन्।

विविध कृषि बाली उत्पादन अनुकूल स्थानीय हावापानीका कारण प्रदेशभर सबै प्रकारका प्रमुख खाद्य तथा नगदेबाली उत्पादन हुन्छ। मौसमी फलको रूपमा आँपको कुल राष्ट्रिय उत्पादनमध्ये ६८% उत्पादन यस प्रदेशमा हुन्छ। नेपालभर भइ आएको कुल उखु खेती ६४,४८३ हेक्टरमध्ये ५३,३०० हेक्टर भूभाग यस प्रदेशमा पर्दछ। नेपालभर कुल १७ वटा चिनी कारखानामध्ये ८ वटा चिनी कारखाना संचालन भएको यो प्रदेशले कुल राष्ट्रिय चिनी उत्पादन (३२.३३ लाख मे. टन) को ७६.३% (२४.६७ लाख मे. टन) उत्पादन गरिआएको छ।

प्रदेशका आठवटा जिल्ला क्षेत्रमा पूर्वपश्चिम राजमार्गको करिव २४५ कि.मि. खण्ड र हुलाकी राजर्मागको विभिन्न खण्डमा आवागमन सुविधा छ। यस्का अतिरिक्त जिल्ला केन्द्रहरू र प्रमुख सहर एवम् वस्ती जोड्ने करिव ५६९५ कि.मि. विभिन्न मापदण्डका सडक छन्। यी सबै सडकहरू औद्योगिक र व्यापारिक प्रयोजनका लागि समेत उयपुक्त छन्। प्रारम्भ बिन्दु निजगढ रहेको काठमाडौंलाई तराई मधेशसित जोड्ने ७६ कि.मि. लामो द्रुतमार्ग निर्माणाधिन छ। प्रदेशका मुख्य सहरहरू राजविराज, जनकपुरधाम र सिमरास्थित बिमानस्थल हवाइमार्गबाट काठमाडौंसँग बाह्रै महिना जोडिएका छन्। प्रस्तावित निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय बिमानस्थलको प्रारम्भिक काम सुरु भएको छ। यसैगरी भारत विहारको जयनगर नेपालको जनकपुरधामसँग रेलमार्गबाट जोडिँदै छ। रेलसेवा बर्दिवाससम्म विस्तार हुने क्रममा छ। भारतको पटनाबाट जनकपुरधामका लागि भारतीय (विहार राज्य परिवहन) बस सेवा र नेपालका निजी क्षेत्रका बस सेवा संचालनमा छन्।

नेपालको प्रमुख औद्योगिक प्रतिष्ठानहरू रहेको यस प्रदेशको सिमरा र वीरगञ्ज क्षेत्र प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रका रूपमा विकसित भएका छन्। गजेन्द्रनारायण सिंह औद्योगिकग्राम राजविराजमा स्थापित छ। आयात निर्यात सरलीकरण गर्ने उद्देश्यले स्थापित वीरगञ्जको एकीकृत जाँच चौकी संचालनमा छ। सीमावर्ती क्षेत्रका प्रमुख औद्योगिक, व्यापारिक तथा प्रशासनिक केन्द्रहरू वीरगञ्ज (पर्सा), गौर (रौतहट), मलङ्वा (सर्लाही), भिठामोड (महोत्तरी,) जटही (धनुषा), माडर, ठाडी (सिरहा), तिलाठी (सप्तरी) भारतीय बन्दरगाहहरूसँग उच्चमार्ग वा रेलमार्ग तथा दुवैबाट जोडिएका छन्। सुक्खा बन्दरगाह, निर्यात प्रवर्धनका लागि निर्माण गरिएका विशेष आर्थिक क्षेत्र र औद्योगिक क्षेत्रहरू प्रदेशमा छन्।

लागत लाभका दृष्टिकोणले प्रदेशका मुख्य केन्द्रहरूको सामीप्यमा रहेको चुनढुङ्गा उत्खनन् क्षेत्र र सिमेन्ट उद्योगबाट आर्थिक विकासमा योगदान भइआएको छ। निजी क्षेत्रको मारुती सिमेन्ट, चन्द्रपुर (सिरहा) मा कारखानाबाट वार्षिक १.५ लाख मे. टन उत्पादन भइआएको छ। निजी क्षेत्रकै अर्को ठूलो सौर्य सिमेन्ट उद्योग मिर्चैया (सिरहा) मा निर्माणाधिन छ।

नेपालको हावापानी तथा जल संरक्षण र नदीजन्य खानी विकासका लागि महत्वपूर्ण मानिएको चुरे शिवालिक पर्वत श्रृङ्खलाको २०६,३१५ हेक्टर भूभाग यस प्रदेशमा पर्दछ। मधेश तथा चुरे क्षेत्रमा वन क्षेत्रको

संरक्षण तथा व्यवस्थापनलगायतको एकीकृत विकास अवधारणाअनुसार राष्ट्रपति चुरे-तराई-मधेश संरक्षण विकास कार्यक्रम संचालनमा छ ।

पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्जको पर्सा जिल्लातर्फको भाग र एकीकृत रूपमा निकुञ्जमा पर्यटन गतिविधि संचालन गर्ने अवसर छ ।

यस प्रदेशको लहान, जनकपुर एवम् वीरगञ्जमा गुणस्तरीय आँखा अस्पताल भएकोले सीमावर्ती भारतीय क्षेत्रबाट बिरामीहरू आउने गरेका छन् जसका कारण मेडिकल पर्यटनको थोरै भए पनि विकास भएको छ ।

प्रदेशभित्र अधिकांश जनसङ्ख्या हिन्दु धर्मावलम्बी छन् । भारतको विहार, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बङ्गाल र अन्य प्रदेशहरूका हिन्दु धर्मावलम्बीहरूबाट सांस्कृतिक सम्बन्धका कारण उल्लेखनीय सङ्ख्यामा पर्यटकहरू आउँछन । (आर्थिक सर्वेक्षण २०७५, राष्ट्रिय स्याम्पल कृषि गणना २०६८, राष्ट्रपति चुरे तथा मधेश संरक्षण विकास समिति)

२.२ प्रमुख चुनौती

कृषि उत्पादनमा अपेक्षित रूपमा वृद्धि नभइसकेको हुँदा कृषिजन्य उद्योगहरूलाई पुनर्स्थापन र संचालन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । कृषि उत्पादनको बजारीकरणमा रहेको बिचौलियाको अत्यधिक उपस्थिति घटाइ उत्पादक र क्रेताबीचको मूल्यको अन्तर कम गर्दै उत्पादकलाई लागतसंगत मूल्य उपलब्ध हुने परिस्थिति निर्माण गर्नु चुनौतीको रूपमा देखा परेको छ ।

स्थानीय र खास गरेर कृषिमा आधारित उद्योग र उत्पादनलाई प्रतिस्पर्धी बनाइ अन्तरप्रदेश आपूर्तिमा योगदानमूलक बनाउन सकिएको छैन । प्रदेशमा औद्योगिकरण गर्न नवीनता, उद्यमशीलता र संस्थागत संस्कारको विकास गराउनुका साथै पर्याप्त जग्गा, आवश्यक भौतिक पूर्वाधार, दक्ष श्रमिक र सहुलियत कर्जा उपलब्ध हुनसक्ने अवस्था छैन । खास गरेर खुला सीमाका कारण भारतीय उत्पादनको आयात र भारत बजारको मूल्यसँग प्रतिस्पर्धा अर्को प्रमुख चुनौतीको रूपमा देखा परेको छ ।

जलवायु परिवर्तनका कारण देखिएको बाढी र वर्षामा पानीको जमाव र उत्पन्न कटान तथा विपद् जोखिम कम गर्न कठीनाइ भइआएको छ । विश्वव्यापी रूपमा हुँदै गरेको जलवायु परिवर्तन, पेट्रोलियम पदार्थको बढ्दो प्रयोग र ताप विसर्जनलगायत प्रदूषणले हुने तापमान वृद्धिका कारण प्रदेशको सतह पानी संरक्षण चुनौतीपूर्ण हुँदै गएको छ । चुरे क्षेत्रको अत्यधिक दोहनका कारण निम्त्याइएको विनाशले प्राकृतिक विपद्को घटनामा लगातार वृद्धि भइ यस्को नकारात्मक प्रभाव पर्दै गएको छ । प्राकृतिक र अदूरदर्शी मानवीय क्रियाकलापबाट चुरेमा भैरहेको विनाशबाट तल्लो तटीय क्षेत्रमा आउने बाढीबाट तराइको कृषि भूमि कटान हुने वा डुबानमा पर्ने भैरहेको छ । सन् १९९६ देखि २००५ सम्मको तथ्याङ्कअनुसार धनुषा जिल्लामा रातु नदीले मात्रै उक्त अवधिमा वार्षिक ७७.८ हेक्टर कृषि भूमिको क्षय गरेको छ । चुरे विनाशबाट कृषि भूमिलाई कटान वा डुबानमा पारेको मात्र होइन बाढीसँगै बगाइ ल्याएको बालुवा र नदीजन्य वस्तुहरूले पुरिएर कृषि भूमिको उत्पादकत्वमा पनि ह्रास हुने गरेको छ । प्रदेश क्षेत्रभित्र जल संरक्षण उपक्रम बढाउने र मरुभूमिकरण हुनबाट रोक्न चुरे विनाशको गतिले कडा चुनौती दिएको छ ।

अन्तरप्रदेश तीव्र बसाइसराइको कारण कृषि योग्य भूमि र वन क्षेत्रको उचित संरक्षण एवम् व्यवस्थापन गर्न सकिएको छैन। व्यवस्थित सहरीकरण गरि परम्परागत शैलीमा रहेको कृषि प्रणालीलाई आधुनिकीकरण, विविधिकरण, व्यवसायिकरण र यान्त्रिकरण गर्न र युवाहरू कृषि पेशातर्फ आकर्षित गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

प्रदेशका युवाहरू रोजगारीका लागि वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रवृत्ति उच्च छ। प्रदेशभित्र देखिएको श्रम अभावको समाधान र प्रादेशिक अर्थतन्त्रको लागि आवश्यक सीप र क्षमता भएका जनशक्तिहरू उत्पादन गरि शैक्षिक बेरोजगारीको स्थिति समाधान गर्दै श्रम बजारमा श्रमको माग र आपूर्तिको सन्तुलन मिलाउने काम चुनौतीको रूपमा रहेको छ।

देशमा संघीय राज्य व्यवस्थाको अभ्यास नौलो भएको र भर्खरै अस्तित्वमा आएका तीन तहका सरकारहरूको कार्य विभाजनमा समेत अझै अस्पष्टता र अन्यौल रहेकोले प्रदेश सरकारलाई प्रादेशिक योजना बनाउनु, त्यसको निम्ति स्रोत परिचालन र यसको सफल कार्यान्वयन गर्नु चुनौतीकै रूपमा रहेको छ।

प्रदेशमा रहेका धार्मिक सांस्कृतिक सम्पदाहरू मौसमी तथा चाडपर्व केन्द्रित छन्। प्रसिद्ध शक्तिपीठ तथा पर्यटकीय स्थलहरूलाई आर्थिक पक्षसँग जोड्न सकिएको छैन। विद्यमान आर्थिक सम्भावनायुक्त धार्मिक सांस्कृतिक पर्यटनको विकास गर्न आवश्यक लगानी आकर्षित गर्न सकिएको छैन। पोखरा र लुम्बिनीमा आउने पर्यटकहरूलाई धार्मिक सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरूको पहिचान गरि प्रदेश नं. २ मा भित्र्याउन सकिएको छैन। पूर्वाधारको विकास, प्रचारप्रसार गरि पर्यटक आकर्षित गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको छ। यसका साथै भारतीय पर्यटकहरूलाई रामायण सर्किटको विकासद्वारा आकर्षित गर्न सकिएको छैन।

औद्योगिक र बजार प्रवर्धनका लागि नभई नहुने विद्यमान भौतिक पूर्वाधारको मर्मत संभार र लागत लाभको आधारमा संचालन गर्नु ज्यादै चुनौतीपूर्ण छ।

मानवीय पूँजी निमार्णको लागि शिक्षा र स्वास्थ्यको सहज पहुँच र गुणस्तर सुधार चुनौतीपूर्ण रहेको छ। एकातर्फ शिक्षा र स्वास्थ्यको पहुँच विस्तार यथेष्ट छैन भने अर्कोतर्फ उपलब्ध सार्वजनिक शिक्षा र स्वास्थ्यको गुणस्तर ज्यादै कमजोर रहेको छ। पछिल्लो समयमा मानिसहरूमा नसर्ने रोग बढ्दै गएको छ।

मधेशी महिलाहरूमा स्वास्थ्य सुविधाको कमी रहेको छ। अन्धविश्वास, कुरीति, घरेलु तथा महिला हिंसा हुने परिप्रेक्ष्यमा समाजमा सद्भाव र सामाजिक विश्वास बढाउँदै कानुनी शासनको पालना र शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने काम चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

प्रदेश सरकारको संवैधानिक अधिकारहरूको पूर्ण कार्यान्वयन भइ स्रोत व्यवस्थापनका लागि केही समय लाग्ने देखिन्छ। उपलब्ध राजस्वको बाँडफाँट, करको बाँडफाँटलगायत स्थानीय स्रोत परिचालनबाट प्राप्त स्रोतको पनि प्राथमिकीकरण गरि लगानी गर्दा बढ्दो जनआकांक्षा सम्बोधन हुने क्षेत्रमा स्रोत विनियोजन गर्न सकिएको छैन। अर्कोतर्फ प्रदेश सरकारको उपस्थितिको जनअनुभूतिका लागि जनसरोकारका चासोका योजनाहरूमा विनियोजन नगरी भएको छैन। यसरी आर्थिक समृद्धिका लागि बृहद् परियोजनाहरू पनि संचालन गर्नुपर्ने तर प्रदेश सरकारको उपस्थिति अनुभूत हुने गरि स्थानीय विकासको पनि प्रवर्धन गर्नु आर्थिक दृष्टिकोणले ठूलो राजनैतिक चुनौती भएको छ।

राष्ट्रिय आवधिक योजनाहरूमा मधेश र मधेशीका समस्याप्रति मधेश विकास लक्षित नीतिहरूको अभाव छ। मधेशी समुदायका खास मुद्दाहरू पहिचान गरि मधेशी समुदायको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, जातीय, सांस्कृतिक र भाषिक पहिचानका साथ मधेशी समुदायको उत्थानका लागि ठोस योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण छ।

२.३ अवसर

सबै तहमा र प्रदेशमा समेत स्थिर सरकार भएकोले राजनैतिक वातावरण अनुकूल भै विकासको निमित अवसर प्राप्त भएको छ।

नतिजामुखी योजना व्यवस्थापनलाई स्थानीय तहका सरकारहरूले अवलम्बन गर्न थालेका छन्। योजनाबद्ध रूपमा वार्षिक कार्यक्रमहरूमार्फत् अत्यावश्यकीय वस्तु र सेवाको प्रत्याभूति हुन थालेको छ। सीमित भए पनि सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूतिले राज्यका सबै तहका सरकार जवाफदेही बन्दै गएका छन्। प्रदेशमा निजी क्षेत्रको सहकार्य र लगानी उपलब्ध छ। प्राकृतिक र अन्य स्रोतहरू उपरको अधिकार स्थापित भएका छन्।

अर्थ व्यवस्थालाई चलाईमान राख्न आवश्यक उत्पादन र खपत तथा श्रमशक्तिको दृष्टिकोणले प्रदेशको जनसङ्ख्या सवल पक्ष हो। साथै भारतीय बजारसँग पनि भौगोलिक सन्निकट् र सहज सम्बन्ध भएकोले प्रदेशका उत्पादनहरूको निमित्त बजार उपलब्धताको सम्भावना पनि उच्च छ।

औद्योगीक पूर्वाधारको उपस्थिति यो प्रदेशको अर्को सवल पक्ष हो। वीरगञ्ज पथलैया पहिलेदेखि नै औद्योगिक कोरिडोरको रूपमा रहँदै आएको छ। राजविराजमा गजेन्द्रनारायण सिंह औद्योगिक क्षेत्र संचालनमा छ। सप्तरी, सिराहा, धनुषा र रौतहटमा विशेष आर्थिक क्षेत्र बनाउन पूर्व सम्भाव्यता अध्ययन भैसकेको छ। विशेष आर्थिक क्षेत्र, सुख्खा बन्दरगाह र एकीकृत चेकपोष्ट स्थापनाबाट निकासी व्यापारमा टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

उच्च सडक घनत्व यस प्रदेशको अर्को सवल पक्ष हो। यहाँको सडक घनत्व ०.७३ छ जबकि राष्ट्रिय सडक घनत्व ०.४८ मात्र छ। हुलाकी राजमार्गको निर्माण सम्पन्न भएपछि यो अझै बढ्ने छ। समथर भूभाग भएकोले यहाँ सडक निर्माण सजिलो पनि छ। रेलमार्ग संचालन हुने क्रममा रहेको यो देशको एउटा मात्र प्रदेश हो।

कृषि क्षेत्रमा यान्त्रिकरण, विविधिकरण, व्यवसायीकरण गरेर कृषि पेशालाई मर्यादित बनाए युवाहरूलाई यस क्षेत्रमा आकर्षण गर्न सकिने अवसर रहेको छ।

यस प्रदेशमा वर्षैभरि सिँचाइ हुने पर्याप्त सम्भावना छ। सुनकोशी कमला डाइभर्सन र सुनकोशी मरीन डाइभर्सन परियोजना साकार भएसँगै प्रदेशमा सिँचाइ खेती हुने क्षेत्रमा बढोत्तरी भई उत्पादन वृद्धि लाभ लिन सकिनेछ। हाल कमला नदीबाट पश्चीमी सिराहा र पूर्वी धनुषामा मात्र सीमित सिँचाइ सुविधा प्राप्त भैरहेकोमा उक्त आयोजना सम्पन्न भएपछि सप्तरी, सिरहा, धनुषा र महोतरी जिल्लाहरूमा बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधा उपलब्ध हुनेछ। यसबाट खाद्यान्न, फलफूल, तरकारी र नगदेबालीको उत्पादनमा धेरै सुधार आउनेछ।

देशभित्र देखिएको कृषिलगायत औद्योगिक श्रमशक्तिको अभाव पूर्ति गर्न र प्रादेशिक अर्थतन्त्रको लागि आवश्यक सीप र क्षमता भएका जनशक्तिहरू उत्पादन गरि जनसङ्ख्यामा युवाहरूको बाहुल्यता रहेकोले श्रम आपूर्तिमा जनसाङ्खिक लाभ लिन सकिने अवसर छ। भारतको विहार, उत्तरप्रदेश र पश्चिम बंगाल राज्यका ४० करोडभन्दा बढी जनसङ्ख्याका लागि आवश्यक कृषि उत्पादनको केही अंश आपूर्ति गर्न सकिने बजार उपलब्ध हुने देखिन्छ। साथै कृषि उपजको भण्डारण र बजारीकरणसम्बन्धी उद्योगहरू स्थापना एवम् संचालनको अवसर निर्माण हुनेछ।

यस प्रदेशमा प्रसिद्ध हिन्दु तीर्थस्थलहरू भएकोले पर्यटन व्यवसाय वृद्धि गर्ने प्रशस्त सम्भावना छ। निजगढमा अन्तर्राष्ट्रिय बिमानस्थलको निर्माणबाट पनि प्रदेशको पर्यटन विकासमा ठुलो सघाउ पुग्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यस्तै काठमाडौं जोड्ने फाष्ट ट्र्याकको निर्माणबाट पनि विकासमा उल्लेखनीय टेवा पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

रेल्वे संजालको विस्तार र विद्यमान आवागमन संजालको समुचित उपयोगबाट खाद्यान्न, औद्योगिक उत्पादन मानव आवागमन र पेट्रोलियम पदार्थको ढुवानी र आयात निर्यात पारवहन सहज हुन जान्छ।

पर्यटन क्षेत्रमा धार्मिक पर्यटन प्रवर्धनका लागि रामायण सर्किट विस्तार, अन्तरप्रदेश धार्मिक सांस्कृतिक सर्किट विकासका साथै जनकपुरको जानकी मन्दिरलगायत स्थानीय प्रसिद्ध तीर्थस्थलहरूको प्रवर्धन भइ सांस्कृतिक पर्यटकको सङ्ख्यामा वृद्धि हुने अवसर छ।

आर्थिक विकास र समृद्धिको लागि प्रदेश सरकारले उद्योग र प्रतिस्पर्धी उत्पादन अनुकूल वातावरण निर्माण गर्दा प्रदेशभित्र स्वदेशी, विदेशी र गैरआवासीय नेपालीहरूको लगानी बढ्ने अवसर रहेको छ।

यस प्रदेशमा उल्लेखनीय सङ्ख्यामा रहेका सहकारी संस्थाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू, उपभोक्ता समूहहरू, सामूदायिक वनका समूहहरू र तिनको बचत र सीपको उपयोग आर्थिक वृद्धिका लागि गर्न सक्ने अवसर छ।

प्रदेशको आफ्नो भौगोलिक चरित्रहरूको उपयोग गर्दै पहिचान स्थापित गर्ने अवसर छ। आर्थिक सामाजिक र मानवीय अवस्थामा देखिएको स्थिति सुधार गर्न सकिने अवस्था छ। यसबाट नेपालमा संघीय शासन प्रणालीको स्थापनाका लागि भएको मधेश आन्दोलनको औचित्य पुष्टि हुन्छ।

२.४ सोच

"उच्च मानव विकास र पहिचान – समृद्ध मधेश समाज।"

प्रदेशको सोच निर्माणमा निम्न प्रमुख गन्तव्यलाई दृष्टिगत गरिएको छ।

- कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि र खाद्य बचतद्वारा अन्तरप्रदेश माग आपूर्तिमा योगदान।
- प्रदेशभर उपलब्ध कृयाशील उमेरका जनसङ्ख्या समूहका जनशक्तिका लागि रोजगारी सृजना।
- औद्योगिकरणमा स्थानीय उत्पादन आवद्ध।
- गुणात्मक स्वास्थ्य, शिक्षामा लगानी।

२.५ लक्ष्य

प्रदेशवासीको जीवनस्तरमा गुणात्मक परिवर्तन ल्याउन उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने ।

२.६ आवधिक योजना अवधिमा हासिल गरिने परिमाणात्मक लक्ष्य

आवधिक योजनाको ५ वर्ष अवधिमा प्रदेश स्तरमा हासिल हुने अवस्था र परिमाणात्मक लक्ष्य तालिका २.१ मा देखाइएको छ ।

तालिका २.१ : आवधिक योजना अवधिमा हासिल गरिने परिमाणात्मक लक्ष्य

प्रमुख सूचक	आधार वर्ष २०७५/७६	योजनाको अन्तिम वर्ष २०८०/८१
प्रादेशिक आर्थिक वृद्धिदर (%)	६.५३	११
समग्र गरिबी दर (%)	२७.७	२१
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	रु. ४८८ अर्ब	रु. ६०० अर्ब
गैह्रकृषि कृयाकलापहरुको योगदान (%)	५८	६५
प्रति व्यक्ति आय (अमेरिकी डलर)	७९९	१०००
बाल मृत्युदर (प्रति हजार)	९	७
खानेपानी सुविधा पुगेका घरपरिवार (%)	९३.८%	९९%
सिंचाइयोग्य क्षेत्रमा सिंचाइ सुविधा (%)	६५.८%	७५%

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग र प्रदेश नं. २ का मन्त्रालयहरूको प्रतिवेदन

२.७ समग्र रणनीति

आवधिक योजनाका लक्ष्यहरू हासिल गर्न देहायका रणनीतिहरू अपनाइने छ ।

- आर्थिक आत्मनिर्भरताको स्थिति निर्माण गर्न तुलनात्मक लाभ हुनसक्ने स्थानीय कृषिबाली र आधारभूत खाद्य वस्तुको उत्पादनमा वृद्धि गर्ने ।
- कृषि तथा उद्योग क्षेत्रमा सृजना भएका स्थानीय रोजगारी र सम्भाब्य रोजगारी क्षेत्रका लागि चाहिने क्षमता र सीपयुक्त जनशक्ति निर्माण र विकासमा लगानी गर्ने ।
- विद्यमान सडक संजालको उपयोग हुने गरि आर्थिक सम्भावनाका आधारमा कृषि, पर्यटन क्षेत्रलाई सम्बोधन गर्ने उद्योग स्थापना र संचालनमा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- व्यावसायीकरण, विविधिकरण र आधुनिकीकरण गरि कृषिजन्य उद्योगलाई विकासको संवाहक बनाउने ।
- कृषि अनुसन्धान क्षेत्रमा आधुनिक तथा नवीनतम प्रविधि विकास गरिनेछ ।
- चुरीया क्षेत्रलाई जल संरक्षणका लागि आधारस्तम्भ मानी जल संरक्षणलाई प्रतिकूल असर गर्ने कृयाकलाप रोकथाम हुने गरि भूसंरक्षण तथा उपयोग नीति बनाइने ।

- अनिवार्य आधारभूत शिक्षा तथा निशुल्क आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा पद्धतिलाई रोजगारी र उद्यमशीलतामूलक बनाउने ।
- शैक्षिक सामाजिक चेतना स्तर कमजोर रहेको जातीय समूह समुदायका लागि स्थानीय रूपमा उपलब्ध अवसरहरूमा विशेष प्राथिमकता दिने ।
- स्थानीय तथा भारतीय पर्यटकको सांस्कृतिक र धार्मिक अभिरुचि सम्बोधन हुने गरि सबै मौसममा चलाईमान पर्यटन र मनोरञ्जन स्थल निर्माण तथा विकास गर्ने ।
- अन्तरप्रदेश तीव्र बसाइसराइको व्यवस्थापनका लागि प्रदेशले आफ्नो क्षेत्रको भूमिसम्बन्धी नीति बनाउँदा स्थानीय तहहरूलाई भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्न प्रोत्साहित गर्ने र एकीकृत वस्ती विकासको रणनीति लिने ।
- कृषि योग्य भूमि र वन क्षेत्रको संरक्षण गर्न र युवाहरूलाई कृषि पेशातर्फ आकर्षित गराएर विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- प्रादेशिक विकास सन्तुलनमा योगदान गर्ने आयोजनाहरूलाई मात्र प्रदेश गौरवका आयोजनाका रूपमा छनौट गरि कार्यान्वयनमा प्राथमिकता दिने ।

२.८ समष्टिगत आर्थिक स्थिति र नीति

२.८.१ रोजगारी

यस प्रदेशका सप्तरी, सिरहा, धनुषा र महोत्तरी जिल्लाहरू बढी श्रमिकहरू वैदेशिक रोजगारीमा जाने माथिल्लो दश जिल्लाहरूमा पर्दछन । बारा, रौतहट र पर्साबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने सङ्ख्या पनि उल्लेखनीय छ । वैदेशिक रोजगारीमा गएका कुल श्रमिकहरूमध्ये यस प्रदेशबाट जाने श्रमिकको सङ्ख्या २३.९% छ ।

२.८.२ प्रतिव्यक्ति आय

प्रदेशको प्रतिव्यक्ति आय यू.एस. डलर ७९९ (आ.व. २०७४/७५) रहेको छ । सबैभन्दा बढी आय भएको बारा जिल्लाको प्रतिव्यक्ति आय यू.यस डलर १४८० छ, कम आय भएको महोतरी जिल्लाको प्रतिव्यक्ति आय यू.एस. डलर ६८१ मात्र छ, जुन प्रदेश औसतभन्दा कम छ । मानव विकास प्रतिवेदन २०१४ अनुसार प्रदेशभित्र अन्तर जिल्ला आय विषमता पनि उच्च देखिन्छ । मानव विकास सूचकाङ्कमा यस प्रदेशका ८ जिल्लाहरूमध्ये महोत्तरीको सूचकाङ्क ०.३८८ र रौतहटको सूचकाङ्क ०.३८६ रहेको छ ।

२.८.३ गरिबीको अवस्था

बहुआयमिक गरिबी दर पनि राष्ट्रिय औसतभन्दा धेरै बढी छ । राष्ट्रिय औसत बहुआयामिक गरिबी दर २८.६% छ भने प्रदेशको बहुआयामिक गरिबी दर ४७.९% छ । मानव विकास सूचकाङ्कको आधारमा यो पछि परेको यस प्रदेशको गरिबीसम्बन्धी अन्य सूचकहरू पनि राष्ट्रिय औसतभन्दा तल रहेको देखिन्छ ।

तालिका २.२ : गरिबीको अवस्था (% मा)

	प्रदेश नं. २	समग्र नेपाल	प्रदेशहरूमध्येको स्थान
बहुआयामिक गरिबी दर	४७.९	२८.६	२
गरिबी दर	२७.७	२५.२	३
कुल बहुआयामिक गरिबको सङ्ख्या	२४.१	१००	१
मानव विकास सूचकाङ्क	०.४२१	०.४९०	७

तालिका २.३ : आर्थिक सामाजिक क्षेत्रमा प्रदेश नं. २ को स्थान

आर्थिक तथा सामाजिक सूचक	प्रदेशको स्थान	प्रदेश नं. २	राष्ट्रिय औसत
१. कुल खेतीयोग्य जमिनमध्ये खेती गरिएको क्षेत्रफल (%)	पहिलो	८९.९	७९.३
२. खेती गरिएको जमिनमध्ये सिंचित क्षेत्रफल (%)	पहिलो	६५.८	४५.२
३. उद्योग दर्ता सङ्ख्या	पाँचौं	४९१	७३३४
४. जलविद्युत उत्पादन (मे. वाट)	अन्तिम	–	९९०.५
५. सडक घनत्व	दोस्रो	०.७३	०.४८
६. मानव विकास सूचकाङ्क	अन्तिम	०.४२१	०.४९
७. साक्षरता (%)	अन्तिम	४०.९	५९.६
८. खुद भर्नादर (१-८ कक्षा) (%)	अन्तिम	७९.२	९२.३
९. विद्यार्थी सङ्ख्या (कक्षा १-१२)	तेस्रो	१२,५५,६३५	७३,९१,५२४
१०. आधारभूत खाद्यान्न उपलब्धता (न्यून ००० मे. टनमा)	दोस्रो	१११.८	७१.४
११. बैंक तथा वित्तीय संस्था शाखाको प्रतिशत	पाँचौं	११.१	१००
१२. कुल निक्षेपमा प्रदेशगत प्रतिशत	पाँचौं	४.३	१००
१३. कुल कर्जामा प्रदेशगत प्रतिशत	पाँचौं	७.७	१००

स्रोत : आर्थिक सर्भेक्षण २०७५, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

२.८.४ ग्राहस्थ उत्पादनको वृद्धिदर र संरचना

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले हालै आर्थिक वर्ष ०७५/७६ को प्रदेशगत ग्राहस्थ उत्पादनको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको छ। उक्त तथ्याङ्कमा ०७५/७६ को प्रदेश नं. २ को कुल ग्राहस्थ उत्पादन रु. ४४४.४९ अर्ब देखाइएको छ। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सार्वजनिक गरेको तथ्याङ्कअनुसार प्रदेश नं. २ को आ.व. ०७५/७६ को आर्थिक वृद्धिदर ६.५३% छ। यसैलाई आधार मानी योजना अवधिको प्रादेशिक ग्राहस्थ उत्पादन प्रक्षेपण गरिएको छ। आधार वर्षको वृद्धिदरमा योजना अवधिको प्रत्येक वर्ष ०.५% बिन्दुले बढाउँदै प्रथम प्रादेशिक योजनाको अन्तमा आर्थिक वृद्धिदर ११.०% पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। जसअनुसार आर्थिक वर्ष ०८०/८१ मा प्रदेशको कुल ग्राहस्थ उत्पादन ६८३.६२ अर्ब पुग्नेछ। योजना अवधिको कृषि, उद्योग र सेवाको ग्राहस्थ उत्पादन तालिका २.४ मा दिइएको छ।

तालिका २.४ : क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धि र ग्राहस्थ उत्पादन

(आर्थिक वर्ष ०७५/७६ को स्थिर मूल्यमा । रु. अर्बमा)

आर्थिक वर्ष (आ.व.)	कृषि	उद्योग	सेवा	कुल	दर वृद्धि
०७५/७६ आधार वर्ष	१७७.८०	५७.७८	२०८.९१	४४४.४९	६.५३
०७६/७७	१८५.४८	६४.२१	२२५.९१	४७५.६०	७.०
०७७/७८	९५.१९१	७१.९१	२४६.५५	५१३.६५	८.०
०७८/७९	२०७.१६	८१.१८	२७१.५४	५५९.८८	९.०
०७९/८०	२२१.७१	९२.३८	३०१.७८	६१५.८७	१०.०
०८०/८१	२३९.२७	१०५.९६	३३८.३९	६८३.६२	११.०

योजना अवधिका वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धिदर ९.०% हुने प्रक्षेपण गरिएको छ। तर प्रक्षेपणअनुसार योजनाको चौथो वर्ष नै दोहरो अंकको औसत वृद्धिदर (१०%) हासिल हुनेछ। क्षेत्रगत रूपमा योजना अवधि (०७६/७७–०८०/८१) मा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर क्रमशः ६.१%, १२.९% र १०.२% हुनेछ। (तालिका २.४ र २.५)

तालिका २.५: प्रादेशिक आर्थिक वृद्धिदर (%)

आर्थिक वर्ष (आ.व.)	कृषि	उद्योग	सेवा	कुल
०७६/७७	४.३	११.१	८.१	७.०
०७७/७८	५.४	१२.०	९.१	८.०
०७८/७९	६.१	१२.९	१०.१	९.०
०७९/८०	७.०	१३.८	११.५	१०.०
०८०/८१	७.९	१४.७	१२.१	११.०
औसत	६.१	१२.९	१०.२	९.०

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सार्वजनिक गरेको तथ्याङ्कअनुसार आ.व. ०७५/७६ मा प्रदेशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्र र गैरकृषि क्षेत्रको योगदान क्रमशः ४०% र ६०% हुने देखिन्छ। आर्थिक विकासको क्रममा ग्राहस्थ उत्पादनको संरचनामा आउने परिवर्तनलाई दृष्टिगत गरि योजनाको अन्त्यसम्ममा कृषि क्षेत्रको योगदान ३५% मात्र हुने अनुमान गरेको छ। तदनुसार गैरकृषि कृयाकलापहरूको योगदान ६५% पुग्नेछ। (तालिका २.६)

तालिका २.६ : ग्राहस्थ उत्पादन संरचना (प्रतिशतमा)

आर्थिक वर्ष (आ.व.)	कृषि	उद्योग	सेवा	जम्मा
०७५/७६	४०.०	१३.०	४७.०	१००
०७६/७७	३९.०	१३.५	४७.५	१००
०७७/७८	३८.०	१४.०	४८.०	१००
०७८/७९	३७.०	१४.५	४८.५	१००
०७९/८०	३६.०	१५.०	४९.०	१००
०८०/८१	३५.०	१५.५	४९.५	१००

२.८.५ लगानी

चौधौं योजनामा समग्र सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात ५.२:१ र कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको क्रमशः २.९:१, ६.२:१ र ५.३:१ हुने अनुमान गरिएको थियो। पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रले सीमान्त पूँजी अनुपात ४.९:१% मात्र हुने प्रक्षेपण गरेको छ। सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपातमा आएको सुधारलाई दृष्टिगत गरि आगामी योजनाको लागि लगानी प्रक्षेपण गर्न कृषि र सेवा क्षेत्रमा चौधौं योजनाको अनुपातभन्दा केही कम गरि क्रमशः २.८:१ र ५:१ सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात कायम गरिएको छ। प्रदेश नं. २ को आवश्यकतासमेतलाई विचार गरि उद्योग क्षेत्रको सीमान्त पूँजी अनुपात भने चौधौं योजनाको अनुपातभन्दा केही बढी (६.९:१) हुने अनुमान गरिएको छ। प्रदेश योजनाले लक्ष गरेअनुसार ९.०% को आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न योजना अवधिमा कृषिमा रु. १ खर्ब ७२ अर्ब १२ करोड, उद्योगमा रु. ३ खर्ब ३२ अर्ब ४४ करोड र सेवा क्षेत्रमा रु. ६ खर्ब ४७ अर्ब ४० करोड गरि कुल रु. ११ खर्ब ५१ अर्ब ९६ करोड स्थिर पूँजी लगानी गर्नुपर्ने अनुमान रहेको छ। यसअनुसार समग्रमा सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात ४.८:१ हुन आउँछ।

तालिका २.७ : सीमान्त पूँजी अनुपात र कुल लगानी

(आर्थिक वर्ष ०७५/७६ को स्थिर मूल्यमा)

रु. अर्बमा

	अमुमानित सीमान्त पूँजी अनुपात	०७६/७७	०७७/७८	०७८/७९	०७९/८०	०८०/८१	कुल
कृषि	२.८	२१.५०	२७.१९	३३.५२	४०.७४	४९.१७	१७२.१२
उद्योग	६.९	४४.३७	५३.१३	६३.९६	७७.२८	९३.७०	३३२.४४
सेवा	५.०	८५.००	१०३.२०	१२४.९५	१५१.२०	१८३.०५	६४७.४०
कुल	४.८	१५०.८७	१८३.५२	२२२.४३	२६९.२२	३२५.९२	११५१.९६

निजी क्षेत्रको विस्तार र त्यसमा सरकारको अहम् भूमिका समेतलाई दृष्टिगत गरि प्रदेश नं. २ को योजनामा सार्वजनिक क्षेत्रबाट ३८%, निजी क्षेत्रबाट ५८% र सहकारीबाट ४% लगानी हुने अनुमान गरिएको

छ। सार्वजनिक क्षेत्रबाट विशेष गरेर पूर्वाधार, शिक्षा स्वास्थ र कृषिमा लगानी हुने अपेक्षा गरिएको छ। त्यस्तै सहकारी क्षेत्रबाट मूलतः कृषि, साना उद्योग तथा व्यापार, वित्तीय मध्यस्थतामा र केही शिक्षा तथा स्वास्थमा समेत लगानी हुने अनुमान गरिन्छ। सामान्य प्रसाशन तथा रक्षामा बाहेक अन्य सबै क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको पनि लगानी हुनेछ।

तालिका २.८ मा देखाइएअनुसार योजना अवधिको कुल लगानीमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रबाट रु. ४ खर्ब ३७ अर्ब ७५ करोड, निजी क्षेत्रबाट रु. ६ खर्ब ६८ अर्ब १४ करोड र सहकारी क्षेत्रबाट रु. ४६ अर्ब ७ करोड लगानी हुने अनुमान छ।

तालिका २.८ : सार्वजनिक, निजी र सहकारीबाट हुने लगानी

(आ.व. ०७५/७६ को मूल्यमा)

	सार्वजनिक	प्रतिशत	निजी	प्रतिशत	सहकारी	प्रतिशत	जम्मा
कृषि	५९.२९	३४.४	८८.९३	३४.६	२३.९०	४०.७	१७२.१२
उद्योग	११५.१०	५१.७	२१४.०९	६४.४	३.२५	५६.४	३३२.४४
सेवा	२६३.३६	१३.९	३६५.१२	१.०	१८.९२	२.९	६४७.४०
जम्मा	४३७.७५	१००	६६८.१४	१००	४६.०७	१००	११५१.९६

२.८.६ सार्वजनिक खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत

नयाँ संघीय संरचनामा प्रदेशमा तीन तहको सरकारबाट खर्च तथा लगानी हुने व्यवस्था छ। सार्वजनिक क्षेत्रबाट हुने पूँजीगत लगानीलाई संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबीच वर्गीकरण गरिएको छ। विद्यमान संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार तीनै तहको सरकारले आफ्नो ढंगले पूँजीगत खर्च गर्न सक्ने व्यवस्था रहेबमोजिम तीन तहको सरकारबाट योजना अवधिमा हुन सक्ने पूँजीगत खर्चको अनुमान गरिएको छ। यो प्रदेश सबैभन्दा बढी नगरपालिका भएको र दोश्रो सबभन्दा बढी स्थानीय तहहरू भएको प्रदेश हो। यो कुरालाई समेत ध्यानमा राखी योजना अवधिको कुल सार्वजनिक पूँजीगत लगानी रु. ४ खर्ब ३७ अर्ब ७५ करोडमध्ये स्थानीय तहहरूबाट करिव ३०% अर्थात् रु. १ खर्ब ३१ अर्ब ३३ करोड लगानी हुने अनुमान गरिएको छ। भविष्यमा परियोजनाहरू हस्तान्तरण हुँदै संघीय सरकारको दायित्व घट्दै जान सक्ने भएतापनि पहिलो योजनामा सार्वजनिक लगानीमा संघीय सरकारले प्रमुख दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। अतः संघीय सरकारबाट ४०.०% अर्थात् १ खर्ब ७५ अर्ब १० करोड लगानी हुने अनुमान गरिएको छ। बाँकी रु. १ खर्ब ३१ अर्ब ३२ करोड (३०%) प्रदेश सरकाले लगानी गर्नुपर्ने अनुमान गरिएको छ। तीनै तहको सरकारबाट पाँच वर्ष अवधिमा गर्ने वार्षिक लगानीको अनुमानित रकमलाई तालिका २.९ मा दिइएको छ।

तालिका २.९ : तीनतहका सरकारले गर्ने पूँजीगत लगानी प्रक्षेपण

(आ.व. ०७५/७६ को स्थिर मूल्यमा र रु. अर्बमा)

सरकारहरू	**०७६/७७**	**०७७/७८**	**०७८/७९**	**०७९/८०**	**०८०/८१**	**जम्मा**
संघीय सरकार	२२.९३	२७.८९	३३.८०	४०.९२	४९.५४	१७५.१०
प्रदेश सरकार	१७.२०	२०.९२	२५.३६	३०.६९	३७.१५	१३१.३२
स्थानीय सरकार	१७.२०	२०.९२	२५.३६	३०.६९	३७.१६	१३२.३३
जम्मा	५७.३३	६९.७३	८४.५२	१०२.३०	१२३.८५	४३७.७५

२.८.७ प्रदेश सरकारको खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत

योजना अवधिमा प्रदेश सरकारको कुल पूँजीगत खर्च रु. १ खर्ब ३१ अर्ब ३२ करोड हुने अनुमान गरिएको छ। आर्थिक वर्ष ०७५/७६ को प्रदेश सरकारको बजेटमा चालु खर्च र पूँजीगत खर्चको अंश क्रमशः ४९% र ५१% रहेको छ। चालु खर्चको यो अनुपात उच्च देखिन्छ। तसर्थ वार्षिक बजेट निर्माण गर्दा यसलाई क्रमशः घटाउँदै लानु पर्ने देखिन्छ। चालु खर्चलाई योजनाको अन्तिम वर्षसम्ममा ४४% मा झार्ने गरि प्रक्षेपण गर्दा योजना अवधिमा प्रदेश सरकारको कुल खर्च रु. २ खर्ब ४१ अर्ब ६६ करोड हुने अनुमान छ। त्यसमध्ये चालु खर्च १ खर्ब १० अर्ब ३३ करोड (४५.७%) र पूँजीगत खर्च रु. १ खर्ब ३१ अर्ब ३५ करोड ५४.३%) हुने अनुमान गरिएको छ।

यस आधारमा योजना अवधिमा कुल ६० अर्ब आन्तरिक राजस्व उठ्ने अनुमान गरिएको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्कवापतको राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने रकम नै प्रदेशको वित्तीय व्यवस्थापनको मूल स्रोत हो। आर्थिक वर्ष ०७३/७४ मा यो स्रोतबाट रु. १८ अर्ब प्राप्त भएको देखिन्छ। आर्थिक क्रियाकलापको वृद्धिसँगै यो स्रोतबाट प्राप्त हुने रकममा पनि वृद्धि हुने तथ्यलाई समेत दृष्टिगत गरि यो स्रोतबाट योजना अवधिमा रु. १ खर्ब परिचालन हुने अनुमान गर्न सकिन्छ। प्रदेशको आ.व. ०७५/७६ को बजेटमा वित्तीय समानीकरण अनुदान, सशर्त अनुदान र विशेष अनुदान क्रमशः रु. ७ अर्ब ७२ करोड, ९ अर्ब १८ करोड र रु. १ अर्ब गरि जम्मा रु. १७ अर्ब ९० करोड अनुदान प्राप्त गर्ने लक्ष राखिएको छ। यसलाई आधार मान्दा योजना अवधिमा रु. १ खर्ब अनुदान प्राप्त हुने अनुमान गर्न सकिन्छ। यस आधारमा प्रदेश सरकारले योजना अवधिको निमित्त घाटारहित वार्षिक बजेट बनाउन सकिने देखिन्छ। यदि कुनै कारणले घाटाको अवस्था आउने देखिएमा वैदेशिक र आन्तरिक ऋणको बाटो उपलब्ध छ जुन वित्तीय संघीयताको प्रारम्भिक कार्यान्वयनको चरणमा सहज छैन।

तालिका २.१० : प्रदेश सरकारबाट अनुमानित बजेट

(आ.व. ०७५/७६ को स्थिर मूल्यभार रु. अर्बमा)

	०७६/७७	**०७७/७८**	**०७८/७९**	**०७९/८०**	**०८०/८१**	**जम्मा**
कुल खर्च	३३.०८	३९.४७	४६.९६	५५.८०	६६.३५	२४१.६६
चालु खर्च	१५.८८	१८.५५	२१.६०	२५.११	२९.१९	११०.३३
पूँजिगत खर्च	१७.२०	२०.९२	२५.३६	३०.६९	३७.१६	१३१.३३

परिच्छेद तीन
समष्टिगत आर्थिक क्षेत्र

३.१ बचत तथा लगानी

विद्यमान अवस्था

उच्च आर्थिक वृद्धिको लागि उल्लेखनीय बचत परिचालन र लगानीको आवश्यकता पर्दछ। प्रदेशगत स्तरमा बचत तथा लगानीको तथ्याङ्क उपलब्ध नभएको हुँदा यसबारे सूक्ष्म विश्लेषण गर्नसक्ने अवस्था छैन। नेपालको समग्र बचत तथा लगानीलाई हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा ग्राहस्थ उत्पादनको १५.०१% बचत र ३४.११% स्थिर पूँजी निर्माण भएको देखिन्छ। तर पछिल्लो ५ वर्ष (०७०/७१–०७४/७५) को औसत हेर्ने हो भने १०% बचत र २९% कुल स्थिर पूँजी लगानी भएको देखिन्छ। विगत ५ वर्षमा कुल राष्ट्रिय बचत भने कुल ग्राहस्थ उत्पादनको औसत ४४% रहेको छ।

प्रमुख समस्या

ग्राहस्थ बचत र लगानीको उच्च अन्तर एउटा प्रमुख समस्या हो। हालैका वर्षहरूमा बचत र ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपात केही बढे पनि बचत र लगानीको अन्तर भने घट्न सकेको छैन। आ.व. २०७४/७५ मा यस्तो अन्तर कुल ग्राहस्थ उत्पादनको १९% रहेको छ। प्रदेश नं. २ मा २७.७% जनसङ्ख्या गरिब छन्। यस्तो जनसङ्ख्याको आयमा वृद्धि भएतापनि बढी उपभोगमै खर्च हुने भएकोले बचत बढाउन खासै सहयोग पुग्दैन। बैदेशिक रोजगारीबाट हुने आयमा पनि यो लागु हुन्छ। उनीहरूको आयको ठुलो अंश उपभोगमै खर्च हुने गरेको छ। साथै बढ्दो उपभोगवादी संस्कृतिले पनि बचतमा प्रतिकूल असर परिरहेको छ। ग्रामीण क्षेत्रमा पर्याप्त बैकिङ्ग सेवाको विस्तार नहुनुले बचत गर्न चाहनेलाई पनि त्यस्तो अवसर उपलब्ध छैन। यस प्रदेशमा बैंक शाखा र जनसङ्ख्याको अनुपात सबैभन्दा उच्च छ। एउटा बैंक शाखाले सरदर १८ हजार जनतालाई सेवा पुऱ्याइरहेको छ। हालका दिनहरूमा बैकिङ्ग सेवा पनि प्रकृयागत रूपमा बचतकर्तालाई प्रोत्साहित गर्ने खालको नभइ झन्झटिलो हुँदै गएको छ। एकातिर बचत गर्ने बानीको पर्याप्त विकास नहुनु र अर्कोतिर लगानीतर्फ नागरिकमा उद्यमशीलता र जोखिम लिन सक्ने क्षमता र इच्छा शक्तिको कमी छ भने सरकारको पूँजीगत खर्च पनि अपेक्षित रूपमा नहुनु समस्याको रूपमा रहेको छ।

चुनौती तथा अवसर

पर्याप्त बैकिङ्ग सेवाको विस्तार गर्नु, जनताको आयस्तर बढाउनु, पर्याप्त मात्रामा उद्यमशीलताको विकास गर्नु, प्रदेशका सम्भावनाहरूको पर्याप्त खोजी गर्नु र सहज ऋणको उपलब्धता गराउनु चुनौतीको रूपमा रहेका छन्।

वित्तीय क्षेत्र फराकिलो हुँदै जानु, विप्रेषण आप्रवाहले मानिसहरूको आम्दानी बढ्नुले बचत र पूँजी निर्माण गर्ने सम्भावना पनि बढेको छ। त्यस्तै, राजनैतिक स्थिरतासहितको नयाँ राजनैतिक व्यवस्थाले गर्दा

लगानीको लागि वातावरण तयार हुँदै गएको छ। यस प्रदेशमा विभिन्न आर्थिक गतिविधिका थुप्रै सम्भावनाहरू रहेकोले निजी क्षेत्र, गैरआवासिय नेपाली र वैदेशिक लगानी प्रवर्धन गर्न सकिने अवसर रहेको छ। साथै तीनै तहको सरकारहरूबाट भौतिक पूर्वाधार निर्माणका कामहरू अघि बढिरहेकोले सरकारी क्षेत्रको लगानी बढ्ने अवसर पनि रहेको छ।

कार्यनीति

- प्रादेशिक पूँजी बजारको विकास गरिनेछ।
- सार्वजनिक खर्चलाई मितव्ययी पारदर्शी र चुहावटरहित बनाई सरकारी बचतमा अनुकूल असर सिर्जना गरिनेछ।
- वित्तीय सेवा खासगरी बचत परिचालनको प्रकृयालाई सरल तथा बचतकर्ता मैत्री बनाउन र वित्तीय ज्ञान वृद्धिका लागि वित्तीय संस्थाहरूसँग समन्वय तथा सहकार्य गरिनेछ।
- बचत अभिवृद्धिको लागि उत्पादनशील लगानी प्रोत्साहन गरि आयआर्जन वृद्धि गरिनेछ।
- निजी क्षेत्रको लगानी प्रवर्धन गर्न आवश्यक भौतिक पूर्वाधारमा सार्वजनिक लगानी बढाइनेछ।
- प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा लगानी प्रवर्धन गर्न निजी क्षेत्रलाई सहुलियत प्रदान गरिनेछ।
- निजी सार्वजनिक साझेदारीलाई जोड दिई लगानी प्रवर्धन गरिनेछ।
- सहकारी संस्थाहरूलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ।
- प्रदेशका संभावित लगानीका क्षेत्रहरू पहिचान गरि लगानी आकर्षित गर्न लगानी सम्मेलन गरिनेछ।
- गैरआवासीय नेपालीको लगानी र वैदेशिक लगानीलाई बढाउन प्रोत्साहित गरिनेछ।
- व्यवसायिक वातावरणमा सुधार गरि लगानी बढाउन तद्नुसार प्रादेशिक औद्योगिक नीति र विदेशी लगानी नीति बनाई लागू गरिनेछ।

३.२ सार्वजनिक खर्च

विद्यमान अवस्था

नेपालको संविधानले प्रदेशलाई आर्थिक सामाजिक विकासको गहन जिम्मेवारी सुम्पेको छ। लामो कालखण्डको केन्द्रीकृत शासन प्रणालीले नेपालको अपेक्षित विकास गर्न नसकेकोले संघीय शासन प्रणालीमा देश रूपान्तरण भएको छ। नयाँ संवैधानिक संरचनाको रूपमा प्रदेश सरकार स्थापना भएको छ। नयाँ उत्साहका साथ भर्खरै मात्र स्थापना भएको प्रदेश सरकारबाट जनताले उच्च अपेक्षा राखेकोछ। तर प्रदेश सरकारसँग स्रोत सीमित छ र त्यसको परिचालनको निमित आवश्यक कर्मचारीको कमी छ। तसर्थ प्रदेशको सन्तुलित विकास र समृद्धिको लागि प्रदेश सरकारले प्रभावकारी एवम् मितव्ययी ढंगले खर्च गरेर सार्वजनिक खर्चको उत्पादकत्व बढाउनु आवश्यक छ। क्षेत्रगत विकासको समानता ल्याउने गरि प्राथमिकताका आधारमा योजनाहरू छनोट गरि खर्च गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

प्रमुख समस्या

पछिल्ला वर्षहरूमा नेपाल सरकारको पूँजीगत खर्च अपेक्षाकृत नहुने गरेको, भएको सरकारी खर्चको पनि प्रतिफल संतोषजनक नहुने, सरकारी खर्चमा वित्तीय अनुशासनको कमी र कमसल गुणस्तरका निर्माण कार्यहरूले गर्दा सार्वजनिक खर्च प्रतिफलमुखी हुन सकिरहेको छैन। यी समस्याहरू प्रदेशमा पनि दोहोरिने सम्भावना धेरै छ।

चुनौती तथा अवसर

बजेटलाई योजना र नीतिमा आधारित बनाउने, प्रतिफलमुखी बनाउने, वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने, चालु खर्च नियन्त्रणद्वारा पूँजीगत खर्च वृद्धि गर्ने, सरकारी खर्चमा हुने गरेको चुहावट रोक्ने र बजेट कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ। प्रदेशको बजेट कार्यान्वयनका लागि चुस्त प्रशासनिक संरचनाहरू निर्माण गर्ने र कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने काम पनि चुनौतीपूर्ण नै रहेको छ।

तर नयाँ संरचना भएकोले प्रभावकारी सरकारी संरचना र संयन्त्र बनाएर सरकारी कार्य सम्पादनमा कुशलता वृद्धि गर्न सकिने अवसर पनि रहेको छ। सानो क्षेत्र भएकोले प्रदेश सरकारले सरकारी खर्चको अनुगमन गर्न र वित्तीय अनुशासन कायम गर्न सहज हुने देखिन्छ। सुशासनलाई सुरुदेखिनै कडाइका साथ लागु गर्न सकियो भने यसले पछिसम्म सार्वजनिक खर्चको प्रतिफल बढाउन टेवा पुग्नेछ।

कार्यनीति

- नीति र योजनामा आधारित बजेट प्रणालीको विकास गर्ने।
- आयोजना तथा कार्यक्रमहरू प्राथामिकताका आधारमा छनौट गर्ने।
- सरकारी संयन्त्रहरूको कार्यान्वयन क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ।
- आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी कानुनी र संस्थागत क्षमता सुदृढीकरणद्वारा आर्थिक अनुशासन कायम गरिनेछ।
- आवधिक योजनाले परिलक्षित गरेअनुरूप प्राथमिकता प्राप्त आयोजना छनोट गरि बजेट विनियोजन गरिनेछ।
- बजेट तर्जुमामा मध्यकालीन खर्च संरचनाको अवलम्वन गरिनेछ।
- स्थानीय तहसँगको समन्वयमा लैंगिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीको व्यवस्था गरिनेछ।
- प्रदेशका बढी प्रतिफल दिने रणनीतिक आयोजनाहरू छनोट गरि पर्याप्त बजेटको व्यवस्था गरिनेछ।
- गैरसरकारी संस्थाहरूलाई प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रहरूमा खर्च गर्न प्रोत्साहन तथा उत्प्रेरित गरिनेछ।
- सार्वजनिक खर्चलाई बढी कुशल र प्रतिफलदायी बनाउन निजी, सहकारी वा समुदायिक क्षेत्रसँग साझेदारी लगानीलाई प्रोत्साहित गरिनेछ।
- व्यवस्थापन सर्वेक्षणद्वारा आवश्यकताअनुरूप प्रदेश स्तरीय सरकारी संरचनाहरू स्थापना गरिनेछ।

- कर्मचारीहरूलाई सामयिक र विशेष तालिम दिइ सार्वजनिक खर्च कुशलतापूर्वक गरिनेछ ।
- आयोजना तथा कार्यक्रमको प्रगतिलाई कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनसँग आवद्ध गरिनेछ ।
- आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी आवश्यक कानुनहरू निर्माण तथा परिमार्जन गरिनेछ ।
- सार्वजनिक खर्चलाई मितव्ययी बनाउन समयसापेक्ष मापदण्ड र नीति तर्जुमा गरिनेछ ।
- सरकारी खर्चको सदुपयोग र प्रभावकारिता बढाउन नियमित अनुगमन गरिनेछ ।
- बजेट इन्फर्मेसन् म्यानेजमेन्ट सिष्टम (BIMS) मार्फत् प्रदेश र स्थानीय सरकारको बजेट व्यवस्थापन गरिनेछ ।

३.३ राजस्व परिचालन

विद्यमान अवस्था

नेपालको संविधानअनुसार प्रदेश सरकारको क्षेत्राधिकारभित्र घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर र कृषि आयमा कर गरि ५ किसिमका करहरू रहेका छन् । यी करहरूमध्ये कृषि आयमा करबाहेक अन्य ४ वटा करहरू स्थानीय तहको क्षेत्राधिकारभित्र पनि पर्दछन् । यस अतिरिक्त स्थानीय तहले सम्पति कर, घरबहाल कर, भूमिकर (मालपोत), व्यवसाय कर उठाउँन पाउने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ । गैरकर राजश्वतर्फ प्रदेश र स्थानीय तह दुवैले सेवा शुल्क, दस्तुर र दण्ड जरिवाना उठाउँने अधिकार रहेको छ । पर्यटन दस्तुर संघीय सरकारको क्षेत्राधिकारभित्र राखिएको छ भने पर्यटन शुल्क प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछ । भन्सारजन्य राजस्व संघको अधिकार क्षेत्रमा रहेको छ ।

आ.व. २०७३/७४ को तथ्याङ्कबाट प्रदेशले उठाउँन पाउने करहरूमध्ये सबैभन्दा बढी घरजग्गा रजिष्ट्रेशन करबाट उठ्ने गरेको देखिन्छ । उक्त वर्ष प्रदेश नं. २ मा उठ्ने रु. १ अर्ब २९ करोड ६० लाख करमध्ये रु. १ अर्ब १३ करोड १४ लाख घरजग्गा रजिष्ट्रेशन करबाट मात्र उठेको देखिन्छ ।

अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन, २०७४ अनुसार प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारको रूपमा रहेका करमध्ये सवारी साधन कर प्रदेशले लगाउने र उठाउँने, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क र मनोरञ्जन कर प्रदेशले लगाउने र स्थानीय तहले उठाउँने, विज्ञापन कर स्थानीय तहले नै लगाउने र उठाउँने व्यवस्था रहेको छ । मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क नेपाल सरकारले एक संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरि संकलित रकमको ७०% संघीय सरकारलाई र १५% प्रदेश सरकारहरूलाई र १५% स्थानीय तहहरूबीच बाँडफाँड गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी एक संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरि संघीय सरकारलाई ५०%, सम्बन्धित स्थानीय तहलाई २५% र सम्बन्धित प्रदेशलाई २५% का दरले बाँडफाँट हुने व्यवस्था रहेको छ । यसरी राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने रकम नै प्रदेश नं. २ को मुख्य आर्थिक स्रोत हो । आ.व. ०७३/७४ मा मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्कको बाँडफाँटबाट मात्र रु. १८ अर्ब यस प्रदेशले प्राप्त गरेको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर, आन्तरिक उत्पादनको अन्तःशुल्क र प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँटका अतिरिक्त नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधार प्राकृतिक स्रोत तथा

वित्त आयोगको सिफारिसमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। प्रदेश र स्थानीय तहले संघीय सरकारबाट सशर्त, समपुरक र विशेष अनुदान प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ। यसरी प्रदेशले कर उठाउँन पाउने क्षेत्र सीमित मात्र छ।

प्रमुख समस्या

संस्थागत क्षमता कमजोर हुनु, करसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी संचार नहुनु, साझा करको रूपमा रहेका कर सम्बन्धमा स्थानीय तहमा द्विविधा रहनु, राजस्व संकलनको विगतको तथ्याङ्क उपलब्धताको अभाव, जनतामा करसम्बन्धी चेतनाको कमी, कर तिर्ने संस्कृतिको अभाव, कर योग्य क्षमतामा कमी आदि राजस्व संकलनका प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन्।

चुनौती तथा अवसर

राजस्व संकलनका लागि करसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा जानकारी र चेतनाको अभिवृद्धि गर्नु, संस्थागत व्यवस्था गर्नु, दोहोरो करको भार पर्न नदिने गरि कर संकलन गर्नु, कर तिर्ने बानीको विकास गर्नु र कर चुहावट नियन्त्रण गर्नु आदि राजस्व संकलनका चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। प्रदेशलाई कृषि आयमा कर अधिकार दिइएको छ। तर अहिल्यै कृषिमा कर लागाउनु चुनौतीपूर्ण काम हुने देखिन्छ।

तीन तहको नयाँ सरकारी संरचना बनेको हुँदा नयाँ ढंगले कर संकलन गर्न सकिने अवस्था, करको दायरा फराकिलो पार्ने र कर चुहावट नियन्त्रण गर्न सकिने अवसर भने रहेको छ।

कार्यनीति

- आन्तरिक राजस्व संकलनको लागि प्रभावकारी संरचना निर्माण गरिनेछ।
- निजी क्षेत्र र नागरिकसमेतको सहभागितामा कर तिर्ने बानीको विकास गरिनेछ।
- कर चुहावट नियन्त्रण गरिनेछ र करदातालाई सम्मान गरिनेछ।
- राजश्वका आधारहरू खोजी तथा दरहरू समसामयिक बनाई राजश्व संकलन प्रभावकारी ढंगबाट गरिनेछ।
- राजस्व संकलनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग गरि कर संकलनलाई सहज बनाइनेछ।
- सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्यमा करसम्बन्धी सचेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गरिनेछ।
- करसम्बन्धी जानकारीमूलक संदेशहरू प्रवाह गरिनेछ।
- राजश्व चुहावट नियन्त्रण सम्बन्धमा कार्यक्रम संचालन गरिनेछ।
- उत्कृष्ट करदातालाई प्रोत्साहित गरिने कार्यक्रम संचालन गरिनेछ।
- करदाता मैत्री राजश्व प्रशासन बनाइनेछ।
- आर्थिक क्षमताका आधारमा सबै आयमूलक क्रियाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याइनेछ।
- गैरकर राजश्वका स्रोतहरू पहिचान गरि समयानुकुल बनाउँदै लगिनेछ।

३.४ आन्तरिक ऋण

विद्यमान अवस्था

नेपालको संविधान र अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन २०७४ ले तीनै तहका सरकारले घाटा बजेट पेश गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारले प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रहेर आन्तरिक ऋण लिन सक्ने व्यवस्था छ। प्रदेश र स्थानीय तहले आन्तरिक ऋण लिनु अघि संघीय सरकारको सहमति लिनु पर्दछ। प्रदेश र स्थानीय तहले सहमति माग गर्दा आन्तरिक ऋण लिन खोजिएको योजना र यसबाट प्राप्त हुन सक्ने प्रतिफल, ऋण भुक्तानी योजना र ऋण दिने संस्थाको विवरण सहमतिको लागि संघीय सरकार समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। साथै, नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई ऋण दिन सक्ने व्यवस्था पनि छ।

चुनौती तथा अवसरहरू

आन्तरिक ऋण लिन संघीय सरकारको सहमति लिनु पर्ने, ऋण संकलन गर्न संघीय संरचना प्रयोग गर्नु पर्ने र आन्तरिक ऋणको दुरूपयोगको सम्भावना रोक्ने चुनौती रहेको छ। बजेट प्रक्षेपणअनुसार आगामी प्रथम योजना अवधिमा आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न आवश्यक नहुन सक्छ। तापनि नयाँ संरचनाको रूपमा रहेको प्रदेश सरकारले आयोजना विशेषमा केन्द्रीत हुने गरि आन्तरिक ऋण उठाउँने र उपयोग गर्न सक्ने अवसर रहेको छ।

कार्यनीति

- आन्तरिक ऋणको परिचालन गर्न आवश्यक तयारी गरिनेछ।
- आवश्यक परे ऋण पत्रहरू बिक्री गरि वित्तीय स्रोत संकलन गरिनेछ।
- आयोजना बैंक बनाउन सबै मन्त्रालय विभागहरू परिचालन गरिनेछ।
- प्रादेशिक पूँजी बजारको विकास गरिनेछ।

३.५ वैदेशिक सहयोग

विद्यमान अवस्था

नेपालको संविधान तथा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ का अनुसार वैदेशिक सहयोग लिने अधिकार संघीय सरकारमा रहेको छ। नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन हुने योजना वा कार्यक्रमको लागि पनि वैदेशिक सहयोग लिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। साथै प्रदेश तथा स्थानीय तहले पनि नेपाल सरकारको पूर्वस्वीकृति लिइ वैदेशिक सहयोग लिन सक्छन। यसरी प्रदेशले वैदेशिक सहयोग लिदा वा सोमा आधारित भएर कार्यक्रम तथा परियोजना संचालन गर्न संघीय सरकारको पूर्व स्वीकृती लिनुपर्ने अवस्था रहेको छ। प्रदेशको आन्तरिक राजस्व संकलनको क्षेत्र सीमित रहेको हुनाले जनअपेक्षाअनुसार योजना कार्यान्वयन गर्न बैदेशिक सहयोग लिन आवश्यक पर्न सक्छ।

प्रमुख समस्या

समग्रमा नेपालले लामो समयदेखि वैदेशिक सहयोग लिएर विकास खर्च जुटाइ रहेको भएतापनि यसको प्रभावकारी उपयोग हुन नसकेको र वैदेशिक सहयोग प्रवाह भएअनुरूपको विकासको प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन ।

चुनौती तथा अवसर

प्रदेश सरकारले केन्द्र सरकार मार्फत् मात्र वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्न सक्ने हुँदा विकासका साझेदारहरू सहायता प्रवाहमा पर्ख र हेरको अवस्थामा छन् ।

अर्कोतर्फ विकास साझेदारहरू प्रदेशगत रूपमा सहयोग गर्न उत्सुक पनि देखिएका छन् । प्रदेश सरकारले वैदेशिक सहयोगको बढी से बढी परिचालन गर्न सक्ने सम्भावना पनि देखिएको छ ।

कार्यनीति

- प्रदेशको प्राथमिकताअनुसार उपयुक्त आयोजनाको लागि मात्र वैदेशिक सहयोग माग गरिनेछ ।
- प्रदेशका ८ वटै जिल्लाका संभावित आयोजनाहरूको सूची तयार गरिनेछ ।
- संभावित सूचीहरूका आयोजनाहरूको प्रतिफल विश्लेषण गरिनेछ ।
- वैदेशिक सहयोगको निमित्त उपयुक्त आयोजनाहरू पहिचान गरिनेछ ।
- उच्च प्रतिफल भएका आयोजनाहरूको लागि वैदेशिक सहयोग सूचीमा राखिनेछ ।
- वैदेशिक सहयोगलाई प्रभावकारी ढंगले सदुपयोग गरिनेछ ।
- आयोजना बैंक निर्माण र अद्यावधिक गरिनेछ ।

३.६ निजी क्षेत्र

विद्यमान अवस्था

देशको आर्थिक विकासमा निजी क्षेत्रको अहम् भूमिका रहेको छ । मुलुकको पन्ध्रौं योजनामा ५८% भन्दा बढी लगानी निजी क्षेत्रबाटै हुने अनुमान गरिएको छ । तर निजी क्षेत्रमा अझै उद्यमशीलता, नवप्रवर्तन र व्यवसायिक नैतिकताको कमी महसुस गरिन्छ । प्रदेश नं. २ को स्थिति पनि राष्ट्रिय स्थितिभन्दा फरक छैन । अर्कोतर्फ हालका वर्षहरूमा देशमा राजनैतिक स्थिरता र शान्तिको वातावरण बने पनि व्यवसायिक वातावरण अझै निजी क्षेत्र अनुकूल बन्न सकेको छैन । विश्व बैंकको पछिल्लो Doing Business Report अनुसार नेपालको अवस्था झन खस्केको पाइएको छ । उक्त प्रतिवेदनमा प्रयोग गरिएको व्यवसायिक वातावरण मापनका दशवटा परिसूचकहरूमध्ये कर भुक्तानीको सूचक सबैभन्दा नराम्रो देखाइएको छ । त्यस्तै सम्झौता कार्यान्वयन, निर्माण स्वीकृति, व्यवसाय स्थापनाका सवालमा पनि नेपालको स्थान धेरै तल रहेको छ । हालका वर्षहरूमा नेपालमा बिद्युत आपूर्तिमा सुधार भएतापनि यस मामिलामा अन्य देशहरूको तुलनामा नेपाल अझै धेरै तल रहेको छ ।

प्रमुख समस्या

व्यवसायको लागत बढ्नाले नेपालको निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहेको छ। विश्व बजार र छिमेकी मुलुकहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सकिरहेको छैन। यो निजी क्षेत्र प्रवर्धनको निमित ठूलो समस्या हो। सक्षम र सवल प्रतिस्पर्धी निजी क्षेत्रको विकास गर्नु आजको आवश्यकता हो।

चुनौती तथा अवसर

प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहेको निजी क्षेत्रलाई व्यवसाय स्थापना सरल बनाउने, कर प्रकृया सरल बनाउनेजस्ता कतिपय सुधारहरू चुनौती बनी बसेका छन्। चुनौतीहरू सामना गर्दै प्रमुख औद्योगिक नगरहरूमा निजी क्षेत्रको लगानीसम्बन्धी समस्याहरू समाधानका लागि प्रदेशबाट पहल प्रारम्भ भएको छ। व्यवसाय स्थापना सरल बनाउने, निर्माण स्वीकृतको प्रकृया सरल बनाउनेजस्ता कतिपय सुधारहरू भने प्रदेश तहमै पनि हुन सक्छन्।

कार्यनीति

- प्रदेश सरकारका सबै नीतिहरू निजी क्षेत्र मैत्री बनाई व्यवसायिक वातावरणमा सुधार गरिनेछ।
- निजी क्षेत्रलाई एउटा सक्रिय साझेदारको रूपमा लिइ सार्वजनिक निजी क्षेत्र साझेदारी कार्यक्रमहरू अघि बढाइनेछ।
- प्रदेशका नीति निर्माणमा निजी क्षेत्रलाई पनि सहभागी गराइनेछ।
- निजी क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धिको कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ।
- निजी क्षेत्रमा व्यवसायिक नवप्रवर्तनका लागि सरकारबाट आवश्यक सहयोग प्रदान गरिनेछ। यसको निमित्त आवश्यक संरचनासमेत खडा गरिनेछ।

३.७ विदेशी लगानी

विद्यमान अवस्था

विदेशी लगानी बिना अपेक्षित आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सकिँदैन। विदेशी लगानीबाट पूँजीको साथै प्रविधि पनि उपलब्ध हुन्छ। उत्पादित वस्तु वा सेवाको बजार विस्तार गरिने सम्भावना पनि हुन्छ। तर नेपालमा अपेक्षाकृत विदेशी लगानी प्रवाह भैरहेको छैन। त्यसमा पनि प्रदेश नं. २ मा विदेशी लगानी धेरै कम छ। आर्थिक सर्भेक्षण ०७४/७५ अनुसार नेपालमा स्थापना भएको विदेशी लगानीका ४२७३ उद्योगहरूमध्ये १३० वटा मात्र प्रदेश नं. २ मा छन्। यस हिसाबले प्रदेश चौथो स्थानमा पर्दछ।

प्रमुख समस्या

नयाँ विदेशी लगानी आकृष्ट गर्न नसक्नु र विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण नीति तथा ऐन लागू गर्न प्रकृया थालिएको धेरै वर्ष बितिसक्दा पनि कार्यान्वयनमा आउन नसक्नु यस क्षेत्रको मुख्य समस्या हो। तसर्थ प्रदेशले आफ्नै विदेशी लगानी नीति तदारुकताका साथ बनाउनु आवश्यक छ।

चुनौती तथा अवसर

बैदेशिक सहायता लिनु प्रदेशका लागि आफैमा चुनौती हो ।

कार्यनीति

- प्रादेशिक विदेशी लगानी नीति र ऐन प्राथमिकताका साथ बनाइनेछ ।
- स्वदेशी श्रम र कच्चा पदार्थ प्रयोग हुने परियोजनाहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।
- राष्ट्रिय सुरक्षा तथा संवेदनशीलबाहेक अन्य सबै उद्योग व्यवसाय, पूर्वाधारमा लगानी खुल्ला गरिनेछ ।
- ज्वाइन्ट भेन्चरको रूपमा आउने विदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।
- विदेशी लगानीको माध्यमबाट नयाँ प्रविधि भित्र्याउन प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- स्वायत प्रादेशिक लगानी बोर्ड गठन गरिनेछ ।
- पूर्वाधार विकासमा विदेशी लगानी प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- लगानीको निमित गैर आवासीय नेपालीहरूलाई प्रोत्साहित र परिचालन गरिनेछ ।

३.८ सहकारी क्षेत्र

विद्यमान अवस्था

अहिले देशमा सहकारीलाई विकासको एउटा स्तम्भको रूपमा मानेको अवस्था छ । संविधानले लक्षित गरेको समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको विकासमा सहकारीबाट प्रभावकारी भूमिका निर्वाह हुन सक्छ । नेपालमा सहकारी संस्थाहरू तीव्र गतिमा बढेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ सम्ममा यसको सङ्ख्या ३४५१२ पुगेको छ । प्रदेश नं. २ मा ५ हजार ८ सय ५७ सहकारी संस्थाहरू छन् । अर्थात् देशको कुल सहकारी संस्थाको करिव १७% यस प्रदेशमा छन् । सहकारी संस्थाको सङ्ख्याको हिसाबले यो प्रदेश दोश्रो स्थानमा पर्दछ । तर कारोबारको हिसाबले पाचौं स्थानमा मात्र पर्दछ । यसले यस प्रदेशको सहकारी क्षेत्रमा सुधारको आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ । सहकारीका सिद्धान्तलाई इमान्दारीताका साथ पालना नगरि व्यापारिक संस्थाको रूपमा संचालन गर्न खोज्दा र संचालककहरूको महत्वाकांक्षा तथा बदनियतले कतिपय संस्थाहरू असफल भएको मात्र होइन जोखिममा पनि परेका छन् । शेयरधनीहरूमा सहकारीबारे ज्ञानको अभाव पनि यसको निमित्त केही हदसम्म जिम्मेवार छ ।

प्रमुख समस्या

सहकारीहरू बचत तथा ऋण कारोबारमा मात्र केन्द्रीत हुनु र सहकारीको सिद्धान्तअनुरूप नचल्नु यस क्षेत्रको प्रमुख समस्याको रूपमा देखिएको छ । यी समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्दै सहकारी क्षेत्रको प्रवर्धन गरिने सम्भावना भने प्रबल छ । सहकारी क्षेत्रको विकास गरि प्रदेशको विकासमा योगदान पुर्‍याउन निम्न नीतिहरू अवलम्बन गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

चुनौती तथा अवसर

सहकारीताको सिद्धान्त र मर्म बाहिर गइ काम गरिरहेका सहकारीलाई ग्रामीण विपन्नवर्गको आर्थिक अवस्था सुधारसम्बन्धी आर्थिक कृयाकलापमा निर्देशित गर्न चुनौतीपूर्ण छ ।

प्रदेशमा करिव ७ लाख सदस्यहरू र तिनको करिव ६ अर्बको निक्षेप संकलन र साढे ८ अर्बको ऋण लगानी भएका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको संजाल ठूलो अवसरको रूपमा रहेका छन् ।

कार्यनीति

- सहकारीहरूको सङ्ख्या बढाउनुभन्दा भएका संस्थाहरू सक्षम बनाउने नीति अख्तियार गरिनेछ ।
- सहकारीलाई नियन्त्रण नगरी प्रवर्धन र नियमन गरिनेछ ।
- बहुउद्देशीय सहकारी संस्थालाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- कृषि उत्पादनदेखि बजारीकरणसम्मको मूल्य श्रृङ्खलाका क्रियाकलापहरूमा सहकारी संस्थाहरूलाई आवद्ध गरिनेछ ।
- कृषि र स्थानीय सीप र कच्चा पदार्थमा आधारित साना घरेलु तथा लघु उद्यममा सहकारीको भूमिका विस्तार गरिनेछ ।
- सहकारी संस्थाहरूको संचालनको लागि क्षमता विकास तथा सुशासन कायम गर्न प्रदेश सरकारको तर्फबाट प्रशिक्षणको व्यवस्था गरिनेछ ।
- जनमानसमा सहकारीसम्बन्धी ज्ञान र चेतना बढाउन यथेष्ट प्रचार गरिनेछ ।
- फलफुल, तरकारी, जडिबुटी आदिको सहकारी थोक बजारहरू संचालन गरिनेछ ।
- सहकारी शीत भण्डार र गोदामहरू संचालन गरिनेछ ।
- सहकारी पशुपालन फार्महरू संचालन गरिनेछ ।

परिच्छेद चार

आर्थिक क्षेत्र

४.१ कृषि

विद्यमान अवस्था

कृषि यस प्रदेशको मुख्य आर्थिक आधार हो। कृषि यस प्रदेशका जनताको मुख्य पेशा र जीवन निर्वाहको मुख्य स्रोत हो। प्रदेशका बहुसंख्यक कृषकले एक हेक्टरभन्दा कम जमिनमा खेती गरिरहेका छन्। कृषि उपकरण र यन्त्रको प्रयोग आवश्यक मात्रामा हुनसकेको छैन। नेपालको कृषि (कृषि र पशुसमेत) उत्पादनमा यस प्रदेशको योगदान करिब १३% देखिन्छ। प्रदेशको जीडीपीमा भने कृषि क्षेत्रको योगदान ३९% छ। कृषिगणना २०६८ अनुसार करिब ७८% कृषि जमिनमा खाद्यान्न, ११% मा दलहन, ४% नगदे बाली र ३५ तेल बालीको खेती गरिएको छ। देशको कुल उत्पादनमध्ये करिब २१.६१% खाद्यान्न, २०.७% फलफूल, २५.८८% तरकारीहरू यसै प्रदेशमा उत्पादन गरिन्छ। आ.व. ०७३/७४ मा धानको उत्पादन १३ लाख ५ हजार मे. टन, मकैको १ लाख ५७ हजार मे. टन, गहुँको ५ लाख ८ हजार मे. टन, कोदोको २ हजार ५ सय मे. टन, जौ २२२ मे. टन गरि कुल खाद्यान्न १९ लाख ७३ हजार मे. टन भएको छ। यो प्रदेशको चुरे क्षेत्र जडिबुटीहरूको पनि स्रोत हो।

मौसमी फलको रूपमा देशको कुल आँप उत्पादनमध्ये ६८% प्रदेश २ मा उत्पादन गरिन्छ। उखु खेतीका भइ आएको कुल ६४,४८३ हेक्टरबाट वार्षिक १,२६,७७६ मे. टन चिनी उत्पादन भएको छ। प्रदेशभर करिब २३,२०५ मे. टन माछा उत्पादन हुने गरेको छ।

कृषिमा आधारित उद्योगमा उपलब्ध रोजगार नै जीविकोपार्जनको माध्यम रहेको छ। धान उत्पादनका अतिरिक्त प्रमुख नगदेबालीका रूपमा उखु रहेको छ। उत्पादनको दृष्टिले प्रदेश खाद्यान्न र तरकारीमा आत्मनिर्भर भई अन्य प्रदेशहरूलाई खाद्यान्न आपूर्ति गर्न सक्ने प्रचुर सम्भावना छ।

प्रदेशको अधिकार सूचीभित्र परेका कृषि तथा पशु विकासका लागि कृषि अनुसन्धान, प्रसारको व्यवस्थापन, संचालन र नियन्त्रणको लागि प्रदेश भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय स्थापना भएको छ। दिगो विकासको दोस्रो लक्ष्यको रूपमा सन् २०३० सम्ममा भोकमरीको अन्त्य गर्न, सबै खालको कुपोषण हटाउन र सबैलाई सुरक्षित ढंगले पौष्टिक खाद्यान्न बढाउन कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व र किसानहरूको आम्दानी बढाउन आवश्यक रहेको छ जसको लागि कृषि अनुसन्धान कार्यलाई बढावा दिनु जरुरी देखिएको छ।

प्रमुख समस्याहरू

भौगोलिक रूपमा सबभन्दा सानो प्रदेशमा जनघनत्व ५९९ जना प्रति वर्ग किलोमिटर छ। कृषि बाली उत्पादनमा यान्त्रिकीकरण हुन नसक्नु र उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन नसक्नु कृषि क्षेत्रमा देखिएको मुख्य समस्या हो। भारतसँगको खुला सीमानाका कारण हुने सस्तो आयातले उत्पादनको लागत मूल्यसमेत

पाउन कठिनाइ छ । खाद्यान्नको उत्पादकत्व उच्च हुँदाहुँदै पनि यो प्रान्तमा खाद्यान्न अपुग हुने गरेको छ । विगतमा कृषि अनुसन्धानले उच्च प्राथमिकता नपाएको कारण उन्नत जातका बीउ तथा पशु प्रजाति र आधुनिक कृषि प्रणालीको विकास हुनसकेको छैन ।

औद्योगिक प्रयोगका लागि जग्गा ओगट्ने तर उद्योग स्थापना नहुने, कृषि जग्गा घडेरीका लागि अनियन्त्रित प्रयोग र जथाभावी सडक तथा मार्गहरूको निर्माणजस्ता प्रवृत्तिका कारण कृषिजन्य भूमि संकुचित हुँदै गएको छ । चुरे र अन्य वनजंगल मासिँदै गएकोले भूमिगत पानीको सतह घट्दै गएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको कृषि अनुसन्धान, प्रयोगशाला तथा पूर्वाधारहरूको अभाव छ जस्को कारणले उत्पादित वस्तुहरूले पनि अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रवेश पाउन सकेको छैन । गुणस्तरीय माटो परीक्षण तथा अन्य प्रयोगशालाको कमी, उपयुक्त बालीहरू (वर्णशंकर), बिउबिजन तथा मलको कमी र आवश्यक जनशक्तिको कमी छ । उत्पादित वस्तुको प्रमाणिकरण तथा उपयुक्त क्वारेन्टाइनको पनि कमी छ ।

चुनौती तथा अवसर

आयातीत कृषि उत्पादनसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु कृषि क्षेत्रमा ठुलो चुनौती रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय गुणस्तरको कृषि अनुसन्धान, प्रविधि विकास, तथा प्रसार हुन नसक्नु र वर्तमान अवस्थामा कृषि अनुसन्धान तथा प्रसारमा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु चुनौतीको रूपमा रहेको छ । नेपाली कृषि उत्पादनहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता तुलनात्मक रूपमा कमजोर छ ।

नयाँ सिँचाइ तथा विस्तार र खानेपानी प्रयोजनका लागि प्रचुर सतह एवम् भूमिगत जलस्रोत रहेको छ । नदी बेशीनहरू परिवर्तन गरि जल क्षमता वृद्धि गर्न सकिने भौगोलिक अनुकूलता छ ।

उत्पादनका लागि अनुकूल भूबनौट र हावापानी रहेको छ । विभिन्न खाद्य, तरकारी, फलफूल तथा नगदेबाली, पशुजन्य र दुग्ध पदार्थ र माछाको उत्पादन र उत्पादकत्व, वर्णशंकर प्रविधि (hybrid technology) द्वारा कैयौं गुणाले उत्पादन बढाउन सक्ने अवसर छ ।

बेमौसमी तरकारी र फलफूलको माग बढ्दै गएको छ जस्को परिपूर्तिको लागि ठुला ठुला प्लाष्टिक घरमा तरकारी फलफूल जडिबुटीहरूको सफलतापूर्वक उत्पादन गर्न सकिन्छ । यस प्रदेशमा बगर खेतीको ठुलो सम्भावना छ । ठूलो क्षमताको शित भण्डार निर्माणमा लगानी गरि राम्रो मूल्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । बेमौसमी तरकारी र फलफूलको सीमावर्ती बजारमा राम्रो बिक्री मूल्य प्राप्त हुनसक्छ ।

प्रदेशको समथर भूभागसमेत बेमौसमी तरकारी र फलफूलको उत्पादनको लागि अनुकूल छ । बिक्रीका लागि सीमावर्ती भारतीय बजार पनि उपलब्ध छ । समथर जमिन सिँचाइको सुविधा र न्यानो तापक्रमका कारण यस प्रदेशमा उष्ण, उपोष्ण तथा केही मात्रामा समशितोष्ण हावापानीमा हुने प्रायः सबै जातका बालीनालीहरूको खेती गर्न सकिन्छ । पूर्व-पश्चिम राजमार्ग, शाखा सडक, हुलाकी मार्गको संजाल भारतका बजारसम्म जोडिएको कारण यस प्रदेशबाट उत्पादित सामान अन्यत्र पठाउँन र अन्यत्रबाट समान ल्याउन सहज छ ।

सुनकोशी–कमला डाइभर्सन आयोजनाको निर्माण सम्पन्न भएपछि प्रदेशमा सिँचाइ सुविधा उल्लेखनीय रूपमा बढ्नेछ । प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन सके ठुलो परिमाणको कृषि वस्तु आयातलाई प्रतिस्थापन गर्ने

अवसर प्राप्त हुन्छ। प्रदेशभित्रै उपलब्ध ठुलो बजार, भारतीय बजारसँगको भौगोलिक निकटता र सहज आवागमन र यातायात संजालको विस्तारलाई पनि कृषि बजारीकरणको निमित्त एउटा अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ ।

चिनी मिल तथा विभिन्न कृषिमा आधारित उद्योग भएको कारणले गर्दा औद्योगिक नगदे बालीबाट फाइदा लिन सकिने अवस्था छ। फलफूल तथा तरकारीबाट विभिन्न प्रकारको परिकारहरू बनाउने उद्योगहरूको स्थापना गर्न सकिन्छ।

निकट भविष्यमा निजगढ-काठमाडौँ द्रुतमार्ग तथा पूर्व-पश्चिम रेल संचालन भएपछि यहाँदेखि अन्यत्र पठाउँदा खर्च कम लाग्ने हुँदा नगदेबाली, फलफूल, तरकारी, दुध र अन्डाको उत्पादन निकै बढ्ने सम्भावना रहेको छ। रैथाने बालीनाली तथा पशुपंक्षीको जैविक विविधता संरक्षण गरि तुलनात्मक रूपमा बढी लाभ लिन सकिन्छ।

क्षेत्रगत सोच

खाद्य आत्मनिर्भर सुरक्षित र निर्यात गर्ने प्रदेश।

वैज्ञानिक भूमि व्यवस्थापन र कृषिको आधुनिकीकरण, विविधिकरण तथा व्यवसायिकरणद्वारा दिगो आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने ।

लक्ष्य

- वैज्ञानिक भूउपयोग नीति कार्यान्वयन र आधुनिक कृषि अनुसन्धान प्रणाली अवलम्बन गरि कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि एवम् सहकारीको प्रभावकारी परिचालनमार्फत् खाद्य तथा पोषण सुरक्षा वृद्धि हासिल गरि कृषिवस्तुको निर्यातद्वारा उच्च र फराकिलो आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने।

उद्देश्य

- नवीनतम कृषि अनुसन्धान प्रविधिहरूको विकास गर्ने ।
- कृषि बालीनाली, पशुपंक्षी, माछा र दुग्धजन्य पदार्थको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने।
- बालीनाली तथा मासु र दुग्धजन्य उत्पादनको व्यवसायिकरण र बजारीकरण गर्ने।
- वातावरणमैत्री कृषि यान्त्रिकीकरण गरि जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभाव घटाउने।
- कृषि जैवीक स्रोतको संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोग गर्ने ।
- एकीकृत रूपमा कृषि, पशु सेवा, भूमि र सहकारी क्षेत्रमा सेवा प्रवाह सुनिश्चित गरि कृषक तथा कृषि उद्यमलाई उत्पादन वृद्धिमा प्रोत्साहित गर्ने ।
- वैज्ञानिक प्रणाली अवलम्बन गरि विशिष्ट पहिचान भएका बाली तथा वस्तुको व्यवसायिक उत्पादन तथा निर्यात गर्ने ।
- एकीकृत स्वास्थ सेवाको अवधारणा अनुसारको वातावरण विकास गरि बालीनाली तथा पशुपंक्षी रोग न्यूनिकरण गर्ने ।

- स्थानीय रैथाने जातका बालीनाली र पशुपंक्षीहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गरि जैविक विविधताको संरक्षण एवम् उपयोग गर्ने ।
- प्रादेशिक कृषि अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गर्ने ।
- प्रदेशमा कृषि विश्वविद्यालयको स्थापना गर्ने ।
- प्रदेश्मा अवस्थित कृषि अनुसन्धान केन्द्रहरू तथा अन्य कृषि केन्द्रहरूलाई प्रदेश मातहतमा ल्याईने छ ।
- धान, मकै, तरकारी तथा फलफूलको उत्पादन तथा उत्पादक्तव बढाउन वर्णशंकर प्रविधि (Hybrid Technology) को विकास गर्ने ।
- यान्त्रिकरणलाई व्यवस्थित गर्न Customer Hiring Center स्थापना गरि विस्तार गर्ने ।
- जैविक तथा प्राङ्गारिक मलको कारखाना स्थापना गरिनेछ ।

रणनीति

- कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न कृषक तथा सहकारी स्तरमा प्रतिस्पर्धात्मक अवधारणा लिने ।
- कृषि भूमि बाँझो रहनबाट जोगाउन मालपोत करको माध्यमबाट रोक्ने ।
- कृषि अनुसन्धान, प्रविधि प्रसार र कृषि शिक्षाको पहुँच बढाउने ।
- कृषि क्षेत्रमा रहेको श्रमिक आपूर्ति व्यवस्थापन गर्न युवालाई कृषिमा आकर्षित गर्ने ।
- कृषि पेशामा जोखिम कम गर्न कृषि बीमा सहुलियत दिने ।
- परम्परागत कृषि ज्ञान, सीप, प्रविधि साथै जैविक विविधतालाई संरक्षण र प्रवर्धन हुने अर्गानिक कृषि उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्ने ।
- जैविक मल उत्पादन गरि उत्पादन बढाउने ।
- बालिनाली बीमाको लागि अनुदान दिने ।

कार्यनीति

- यान्त्रिकरणलाई सुदृढ गर्न प्रदेशको विभिन्न ठाउँहरूमा Costom Hiring Center को स्थापना गरिनेछ तथा कृषि क्षेत्रलाई क्रमशः यान्त्रिकरण र व्यवसायिकरण गर्दै लगिनेछ ।
- प्रादेशिक स्तरको जैविक तथा प्रांगारिक मलको कारखाना स्थापना गरिनेछ ।
- धान, मकै, तरकारी तथा फलफूलको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन वर्णशंकर प्रविधि (Hybrid Technology) को विकास गरिनेछ ।
- धान, मकै, तरकारी, दलहन, तेलहन, उखु, घासेबाली, फलफूलका आदिको उन्नतजात विकास कार्यक्रम (Technology generation) गरिनेछ ।
- सिफारिस गरिएका बालीहरूको उन्नत जातहरू किसानको खेतमा द्रूत गतिमा प्रचार प्रसार गर्नको लागि Large plot demonstration वैज्ञानिक, प्राविधिक, कृषि ज्ञान केन्द्र तथा स्थानीय निकायको रेखदेखमा किसानको खेतमा सामूहिक खेतीको रूपमा संचालन गरिनेछ ।

- प्रदेशका सप्तरी, सिरहा, महोत्तरी, सर्लाही र धनुषा जिल्लालाई आँप सुपर जोनको रूपमा तथा धनुषाको ढल्केवर, सर्लाहीको लालबन्दीसहित वागमतीसम्मको क्षेत्रलाई गोलभेडाको सुपर जोनको रूपमा विकास गरिनेछ ।
- प्रदेशमा विद्यमान विभिन्न कृषि अनुसन्धान तथा प्रसारसम्बन्धी पूर्वाधार र प्रयोगशाला (माटो परीक्षण, बाली संरक्षण, Mobile Soil Testing Van तथा जैविक प्रविधि प्रयोगशाला आदि) को व्यवस्था तथा स्तरोन्नति गरिनेछ । प्रत्येक जिल्लामा शित भण्डार निर्माण तथा विस्तार गरिनेछ ।
- प्रदेशमा रहेको विभिन्न खोला नालाको बगर यकिन गरि सम्पूर्ण बगरमा सहकारी खेतीको अवधारणा विकास गरिनेछ तथा Pilot Project को रूपमा Hitech Poly House को स्थापना गरि बेमौसमी तरकारी तथा फलफूल उत्पादन आठै जिल्लामा सरुवात गरिनेछ। साथै विभिन्न बालीको बेर्ना उत्पादनको लागि आठै जिल्लामा Hitech Poly House को निमार्ण Public Private Co-operatives को अवधारणा अर्न्तगत कार्यक्रमको सुरुवात गरिनेछ ।
- माछाको नश्ल सुधार र स्थानीय माछासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गरि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन जनकपुरस्थित मत्स्य मानव संसाधन विकास तथा प्रविधि परीक्षण केन्द्रलाई प्रदेश मातहत ल्याइने छ । माछाको भुरा उत्पादन तथा मूल्य श्रृङ्खला अपनाई ह्याचरी दाना उत्पादनसम्बन्धी वृहत् कार्यक्रम तर्जुमा गरिनेछ । पाँच वर्षभित्र माछा उत्पादनमा प्रदेश आत्मनिर्भर बनाइनेछ । मत्स्य पालन क्षेत्रमा माछा उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । यसलाई ब्राण्डिङ गरिनेछ ।
- विभिन्न कृषि कर्म (जोताइ, बुआई, रोपाई, गोडाई, कटाई, दाँई आदि) कृषियन्त्रद्वारा व्यवहारिक रूपमा किसानको खेतमा वैज्ञानिक/प्राविधिक र कृषि ज्ञान केन्द्रको रेखदेखमा प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रमा वृहत् प्रदर्शन तथा संचालन गरिनेछ। साथै, महिलामैत्री कृषि यान्त्रिकरणलाई व्यापकता दिइनेछ। वर्षमा दुईपटक वर्षे बाली तथा हिउँदे बालीलाई लक्षित गरि कृषि मेलाको आयोजना गरिनेछ ।
- कृषकहरूद्वारा उत्पादित अन्नबालीहरू खरीद गर्नका लागि विभिन्न जिल्लाहरूमा कृषि मण्डीको स्थापना गर्ने व्यवस्था मिलाईनेछ । तरकारी, फलफूल तथा दुध आदिको संकलन केन्द्र स्थापना तथा बजारसम्म पुर्‍याउन आवश्यक सवारी साधनको बन्दोवस्तीमा अनुदानको व्यवस्था गरि काठमाडौंलगायत देशका अन्य व्यापार केन्द्रसँग सम्पर्क स्थापित गर्न प्रदेश सरकारले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्न उधोग तथा कृषि मन्त्रालय सम्मिलित एक बजार विस्तार समिति गठन गरिनेछ। उक्त संकलन केन्द्रमा चिस्यान गृहको साथै सहुलियत मूल्यमा तरकारी, फलफूल, दुध तथा दुग्धबाट उत्पादित सामानहरूको बिक्री वितरण गरिने व्यवस्था मिलाईनेछ ।
- अन्नबाली, फलफूल, तरकारीबाली, पशुपंक्षी र माछा पालनमा बीमाको व्यवस्था गरिनेछ। बीमाका लागि बीमा कम्पनीहरूसँग सहकार्य गरि निरन्तर रूपमा निजी बीमा कम्पनी तथा प्रदेश सरकारबीच सहकार्यको वातावरण बनाइने छ। प्रदेशमा विकसित प्रविधिहरू एकै थलोमा झल्किने गरि एउटा नमूना कृषि गाउँको स्थापना गरिनेछ। खाद्य परीक्षण प्रयोगशाला प्रदेशमा स्थापना गरिनेछ। उत्पादकत्व वृद्धिका लागि कृषि विधुतिकरण तथा कृषि सडकको निर्माण गरिनेछ ।

- स्थानीय तहका पशु सेवा शाखालाई पशुपंक्षी उपचार औजार सामग्री उपलब्ध गराइनेछ तथा विशेषज्ञ सेवाका लागि भेटनरी अस्पताल तथा पशुसेवा विज्ञसँगको सहकार्यतामा व्यापकता ल्याइनेछ। Old Age Animal को व्यवस्थापन तथा संरक्षण गरिनेछ र गाई, भैंसीको बाछाबाछी र पाडापाडीहरूको लागि घरको व्यवस्था गरिनेछ।
- विभिन्न बालीहरूको उन्नत बीउबिजन उत्पादन गर्न प्रदेश सरकारले निजी बीउबिजन कम्पनीहरूलाई प्रोत्साहन दिनेछ।
- प्रदेशभित्र बोरो तथा चैते धानको खेती गर्नका लागि विशेष प्याकेट क्षेत्र पहिचान गरि विस्तार गर्नका लागि प्रोत्साहन दिनेछ।
- धानको प्रोसेसिङ्ग र आधुनिक मिलिङ्ग र प्याकेजिङ्ग गरि प्रदेश न. २ को नाउँमा उल्लेख गरिनेछ।
- कृषि क्षेत्रको लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्तिका लागि प्रादेशिक कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार नीति, भूउपयोग नीति, कृषि विधुतिकरण नीति, भूउपयोग ऐन र सहकारीसम्बन्धि नीति तर्जुमा गरिनेछ।
- जग्गा नभएका वा कम जग्गा भएका कृषकहरूलाई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गराउन चक्लाबन्दी गरि भूमि करारमा लिई, करार, सामूहिक, सहकारी व्यवसायिक खेती गर्ने प्रणालीको विकास गरिनेछ।
- व्यवसायिक तथा उद्यमी कृषकहरूको लागि व्यवसायिकरण गर्न करार, सामूहिक र सहकारी खेती गरिनेछ।
- प्रदेशको भौगोलिक र आर्थिक सामाजिक विकासको गति हेरी सम्भाव्यता र जनचाहनाबमोजिम "कृषिजन्य विशेष उत्पादन क्षेत्र" तोकी त्यस्ता क्षेत्रमा आवश्यक उत्पादन तथा कृषि उत्पादनको समर्थन मूल्य निर्धारण गरि बजारीकरणका पूर्वाधारहरूको विकास गरिनेछ।
- युवाको बढ्दो विदेश पलाईन रोक्न तथा विदेशबाट फर्किएका र बेरोजगार युवालाई कृषि तथा पशुपंक्षी पालनमा आकर्षित गर्ने गरि युवा लक्षित कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिई केरा, अम्बा, टमाटर, मेवा, अनार, फलफूल, तरकारी तथा सोहिजन आदिको मोडेल खेतीको रूपमा वैज्ञानिक ढंगले कार्यान्वयन गरिनेछ। युवावर्गलाई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गराउन सहकारीको माध्यमबाट कार्यक्रम संचालन गर्ने निकायलाई प्राथमिकता दिनेछ।
- युवा रोजगार लक्षित कृषि व्यवसायिक प्राविधिक सीप अभिवृद्धि तथा अद्यावधिकरण तालिमको थालनी गरि युवा तथा उद्यमी किसानहरूलाई व्यवसायिक किसान बनाईने लक्ष्य राखिएको छ। च्याउ खेती विस्तार एवम् तालिम कार्यक्रम पाइलट प्रोजेक्टको रूपमा प्रवर्धन गरिनेछ।
- गाई, भैंसी, बाख्रा, कुखुरा, हाँस, बंगुर, टर्की, क्वेल, बटई आदिको पालन प्रवर्धन गरिनेछ। उन्नत वीर्य उत्पादन तथा नश्ल सुधारको कार्यक्रमलाई व्यापकता दिईनेछ। बोयर तथा सानेन बाख्राको सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने गरि पाइलट प्रोजेक्टको रूपमा प्रदेशको केही स्थानमा संचालन गरिनेछ। कुखुरा तथा राँगा पालन विस्तार गरि सुव्यवस्थित गरिनेछ। बाख्रा, भैंसी, गाई, बंगुर, माछा आदिको अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गरिनेछ।

- विभिन्न कृषि कर्म (जोताइ, बुआई, रोपाई, गोडाई, कटाई, दाँई आदि) कृषियन्त्रद्वारा व्यवहारिक रूपमा किसानको खेतमा (१०० विगाहासम्म) वैज्ञानिक/प्राविधिक र कृषि ज्ञान केन्द्रको रेखदेखमा प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रमा वृहत् प्रदर्शन तथा संचालन गरिनेछ। साथै, महिलामैत्री कृषि यान्त्रिकरणलाई व्यापकता दिइनेछ। वर्षमा दुईपटक वर्षे बाली तथा हिउँदे बालीलाई लक्षित गरि कृषि मेलाको आयोजना गरिनेछ।
- प्रदेश सहकारी विकास बोर्ड, प्रदेश उखु विकास बोर्ड, डेरी विकास बोर्ड, मत्स्य विकास बोर्ड, तरकारी तथा फलफुल विकास बोर्ड क्रमशः गठन गरिनेछ।
- कृषि तथा पशुपंक्षी पालनमा बढ्दो महिला सहभागिता र महिला किसान सशक्तिकरणलाई केन्द्रित गर्दै साना तथा व्यवसायिक महिलामुखी कार्यक्रम संचालनमा ल्याईनेछ।
- कृषि क्षेत्रमा भईरहेको अनियन्त्रित विषादी प्रयोगको कारणले मानव स्वास्थ्यमा पर्ने असरलाई न्यूनिकरण गर्नको लागि प्राङ्गारिक खेतीमा जोड दिईनेछ।
- चुरेको विनाशबाट खेतीयोग्य जमिन मासिँदै जाने, जमिनको उर्वरत्व नष्ट हुने आदि जोखिमलाई न्यून गर्न चुरे संरक्षणको प्रभावकारी नीति र कार्यक्रमहरू तदारुकताका साथ कार्यान्वयन गरिनेछ।
- कृषि बजारीकरणका तहहरू घटाउने, व्यवस्थीत गर्ने र सहकारी संस्थाहरूलाई संलग्न गराइनेछ।
- सिंचित क्षेत्रको विस्तारसँगै सघन बाली प्रणाली अवलम्बन गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ।
- गुणस्तरीय उन्नत बीउ तथा बिरुवाको सहज उपलब्धताका लागि बाली विशेष स्रोत केन्द्रहरूको स्थापना गरिनेछ।
- स्थान विशेषका लागि कृषि क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि र उत्पादन लागत कम गर्नको लागि स्थानीय तह, कृषि ज्ञान केन्द्र र नार्कसँगको सहकार्यमा नियमित अनुसन्धान कार्यक्रम संचालन गरिनेछ।
- कृषि अनुसन्धानका संरचनाहरू विकास गरि नवीनतम प्रविधिहरूको विकास गरिनेछ।
- कृषि तथा खाद्य पोषणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानुन तथा गुणस्तर मापदण्ड बनाइनेछ। खाद्य असुरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय जातका कृषिजन्य उत्पादन प्रवर्धन र उपयोगमा जोड दिइनेछ।
- जडिबुटी संकलनलाई व्यवस्थित गर्ने र व्यवसायिक रूपमा जडिबुटी फार्महरू विकास गरिनेछ।

अपेक्षित प्रतिफल

खाद्यान्न बालीको उत्पादन प्रति वर्ष ५.५ का दरले वृद्धि हुनेछ। तरकारी, फलफूल, तथा नगदेबाली आदिको क्षेत्रफलमा वृद्धि हुनाका साथै उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा समेत वृद्धि भै वार्षिक ७% का दरले उत्पादन वृद्धि हुनेछ। प्रस्तावित नवीनतम प्रविधि तथा उन्नत जातहरूको प्रयोगबाट योजना अवधिको अन्तसम्ममा विभिन्न बालीनाली, दुग्ध तथा दुग्धजन्य पदार्थ, माछा तथा पशुपंक्षीहरूको मासुको उत्पादन उल्लेख्य मात्रामा वृद्धि हुनेछ। माछा पालनका लगि प्रयोग हुने पोखरीको क्षेत्रफलमा वृद्धि हुनाका साथै उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा समेत वृद्धि भै वार्षिक ७% का दरले उत्पादन वृद्धि हुनेछ। पशुपालनतर्फ दुग्ध

उत्पादनमा वार्षिक ६% का दरले वृद्धि हुनेछ भने अण्डा तथा मासु उत्पादनमा वार्षिक ७% का दरले वृद्धि हुनेछ। प्रदेश २०८०/८१ सम्ममा खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर भै निर्यात गर्न सक्षम हुनेछ।

४.२ सिँचाइ

विद्यमान अवस्था

प्रदेश २ को कुल क्षेत्रफल ९६६,१०० हेक्टरमध्ये ६ लाख २ हजार ३०६ हेक्टर कृषि योग्य तथा ५ लाख ६५ हजार ०९.१ हेक्टर जमिन सिँचाइ योग्य भएकोमा हालसम्म ३ लाख ७२ हजार १३८ हेक्टरमा मात्र सतह र भूमिगत जलस्रोत उपयोग गरि सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन सकेको अवस्था रहेको छ। यो तथ्याङ्कमा बाँझो रहेको वा विभिन्न कारणले कृषि बाली नलगाइएको क्षेत्र गणना भएको छैन। सिँचाइका लागि प्राप्त हुने जलस्रोतमा मूल रूपमा सतह नदी प्रणालीको पानी हो। प्रदेशको कुल कृषि भूमिमध्ये ७०५ हेक्टर क्षेत्रफलमा कोशी पश्चिम, कमला, वागमती सिँचाइ नहरबाट र अन्य साना कुलो पैनिहरूबाट मौसमी सिँचाइ सुविधा उपलब्ध छ। कोशी हिमनदी, कमला र वागमती बाह्रै महिना पानी रहने नदी हुन्।

परम्परागत सिँचाई प्रणालीको मर्मत संभार तथा नयाँ प्रविधिमा आधारित सिँचाइ प्रणालीको माध्यमबाट सिंचित कृषि क्षेत्रको विस्तार हुँदै आइरहेको छ। मौसमी सिँचाइ प्रणालीका कारण उत्पादकत्व बढाउन सकिएको छैन। सिँचाइ प्रणालीको निर्माणपछिको मर्मत संभार, व्यवस्थापन एवम् संचालनमा उपभोक्ता समुदायको सक्रिय सहभागितालाई थप सुदृढ गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।

सिँचाइ क्षेत्रमा प्रदेशको अधिकारभित्र कृषि तथा पशु विकासका र सिँचाइसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन पर्दछन। प्रदेश स्तरको सिँचाइसम्बन्धी योजना, गुरुयोजनाको तर्जुमा, आयोजनाको पहिचान, अध्ययन, निर्माण, संचालन, संभार र व्यवस्थापन, प्रदेश स्तरमा सिँचाईसम्बन्धी सेवाको शुल्क दस्तुरको आधार निर्धारण र सिँचाई सेवा विस्तारमा निजी क्षेत्रको सहभागिता प्रवर्धनसम्बन्धी नीति र मापदण्ड र नियमन अधिकार क्षेत्रका विषय हुन्।

प्रमुख समस्या

अधिकांश सिँचाइ योजना प्राकृतिक नदी प्रणाली (रन अफ द रिभर) अवधारणामा निर्माण गरिएकोले बाह्रै महिना एकैनासले सिँचाइको भरपर्दो सेवा उपलब्ध छैन। निर्माण सम्पन्न भइसकेका सिँचाइ प्रणालीको पर्याप्त मर्मत संभार हुन नसक्नु, ठूला सिँचाइ आयोजना मर्मत संभार नभइ सिँचाइ प्रणालीको प्रभावकारी प्रयोग हुन नसक्नु, सिँचाइ सुविधा पुगेको वा पुग्नसक्ने भूमिमा खण्डिकरण र अव्यवस्थित सहरीकरण हुनु, सतह सिँचाइ र भूमिगत सिँचाइको संयोजनात्मक उपयोग हुन नसक्नु, प्राकृतिक मूल तथा मुहानहरू सुक्दै जानु आदि रहेको पाइन्छ। प्रदेशको चुरे क्षेत्रमा भइरहेको अतिक्रमण तथा नदीजन्य निर्माण सामग्रीको अत्यधिक दोहनका कारण पानीको मूल तथा बहावमा नकारात्मक असर पर्नका साथै कृषि योग्य भूमि नासिँदै गइरहेको छ।

चुनौती तथा अवसर

नयाँ सिँचाइ तथा विस्तार र खानेपानी प्रयोजनका लागि प्रचुर सतह एवम् भूमिगत जलस्रोत भए पनि लगानी प्राथमिकतामा पर्ने गरेको छैन।

सिँचाइ प्रणालीबाट बाह्रै महिना सिँचाइ सेवा उपलब्ध गराउने गरि दीर्घकालीन रूपमा ठूला नदीहरूको जल स्थानान्तरण तथा जलाशययुक्त योजना निर्माण गर्नु, सिँचाइ सुविधा उपलब्ध भएका र निकट भविष्यमा हुने कृषि योग्य भूमि कृषिका लागि संरक्षण गर्नु, जलवायु परिवर्तनबाट पानीको उपलब्धतामा हुनसक्ने प्रतिकूल असरलाई न्यूनिकरण गर्ने उपाय समयमै अवलम्बन गरि जोखिम व्यवस्थापन गर्नु, उपलब्ध जलस्रोतको संरक्षण गर्दै सिँचाइसहितको बहुआयामिक उपयोग गर्नु यस क्षेत्रको प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

नदी बेसीनहरू परिवर्तन गरि जलक्षमता वृद्धि गर्न सकिने भौगोलिक अनुकूलता अनुरूप सुनकोशी नदीलाई कमला र मरिन नदीमा पानी डाइभर्सन गर्न सकिने । "खेत खेत मे पानी, हात हात मे काम" सिँचाइ अभियानले लगानी प्राथमिकता पाउने सम्भावना छ ।

क्षेत्रगत सोच

चुरे दक्षिणवर्ती क्षेत्रमा जलाशयको निर्माण र सतह तथा भूमिगत जलस्रोतको संयोजनात्मक उपयोगद्वारा दिगो एवम् भरपर्दो सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गर्ने ।

लक्ष्य

वर्तमान सिंचित क्षेत्र दोब्बर गर्ने ।

उद्देश्य

- उपयुक्त प्रविधिमार्फत् थप कृषि योग्य भूमिमा सिँचाइ सेवा विस्तार गर्नु ।
- सम्पन्न सिँचाइ प्रणलीको मर्मत संभार एवम् व्यवस्थापनलाई सुदृढ तुल्याई दिगोपन बढाउनु ।

रणनीति

- सिँचाइ विकासको गुरुयोजना र कृषि विकास रणनीतिअनुसार चुरिया क्षेत्रमा निर्माण प्रस्ताव गरिने जलाशयको निर्माणमा अन्तरप्रदेश तथा अन्तरस्थानीय तहको संयुक्त लगानी गर्ने ।
- सिँचाइ प्रणालीको मर्मत संभार एवम् दिगो व्यवस्थापनका लागि स्रोतसहित उपभोक्ता सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।
- विभिन्न प्रविधिको प्रयोग गरेर सिँचाइ सुविधा विस्तार गर्ने ।
- सिँचाइ परियोजनाहरूको पुनर्स्थापना र मर्मत संभार गर्ने ।

कार्यनीति

- सिँचाइमा जलवायु परिवर्तनबाट हुने प्रभावको अध्ययन गरि सोहीअनुरूप प्रणाली डिजाइन एवम् संचालनमा आवश्यक सुधार गर्दै लगिनेछ ।
- प्राविधिक, आर्थिक र वातावरणीय पक्षबाट सम्भाव्य साना तथा मझौला सतह सिँचाइ आयोजना प्राथमिकिकरण, निर्माण तथा विस्तार गरिनेछ ।

- खेती योग्य भूमिमा सतही र भूमिगत पानीमार्फत् सिँचाइ गरिनेछ।
- स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा सम्भाव्य स्थानमा भूमिगत जलस्रोतमा आधारित स्यालो तथा डीप ट्यूबवेल कार्यक्रम प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनेछ।
- नदी बेसिन जोड्ने अवधारणालाई ध्यान दिइनेछ।
- पुराना पोखरीको प्रवर्धन, विस्तार तथा मुहानको संरक्षण गरिनेछ।
- स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा कृषि योग्य भूमिमा व्यवसायिक कृषिलाई प्रोत्साहन गर्नका लागि सौर्य ऊर्जा एवम् अन्य प्रविधिमा आधारित भूमिगत तथा लिफ्ट सिँचाई प्रणालीको विकास गरिनेछ।
- इनार आदिको निर्माणसँगै सोलार पावर, इलेक्ट्रिक पावरजस्ता उपयुक्त प्रविधिको प्रयोगमा विशेष जोड दिइने छ।

अपेक्षित प्रतिफल

भूमिगत जलस्रोतको विकाससँगै थप १ लाख ४५ हजार हेक्टर भूमिमा भरपर्दो सिँचाइ उपलब्ध हुनका साथै सतह तथा भूमिगत जलस्रोतको संयोजनात्मक उपयोगद्वारा ५०% सिँचाइ योग्य भूमिमा वर्षैभरी भरपर्दो सिँचाइ सुविधा पुगेको हुनेछ। ३,७२,१३८ हेक्टर भूमिमा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याएको विद्यमान सिँचाइ प्रणालीको प्रभावकारी व्यवस्थापनसहित संचालन भएको हुनेछ।

४.३ पशु र पंक्षीपालन

विद्यमान अवस्था

पशुपालन कृषिको एक अभिन्न रहेको छ। परम्परागत रूपमा बालीनालीको लागि चाहिने मल तथा खनजोतका लागि ऊर्जा र कृषि उत्पादन ओसारपसार गर्न पशुको प्रयोग हुँदै आएको छ। खेतीको लागि गोबर अत्यावश्यक मलको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ। देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करिव ११% योगदान रहेको यस क्षेत्रको उत्पादनमा दुध, माछा, मासु र अण्डा प्रमुख रहेको छ। प्रदेशको ग्रामीण स्तरमा कुखुराको मासु तथा अण्डाको उत्पादन घरधुरी स्तरमा अन्य प्रदेशको तुलनामा कम देखिन्छ। व्यवसायिक रूपमा कुखुरा पालनको सुरुआत भएको छ। दुग्ध उत्पादन र बाख्रा पालनले व्यवसायिक रूप धारण गरेको पाईन्छ। माहुरी पालन सर्लाही जिल्लामा फष्टाएको छ। दुध र मासुको उत्पादनले प्रदेशको माग पूरा भएको छ भने दुग्ध पदार्थ अन्य प्रदेशका लागि निर्यात गरिन्छ। पशुहरूमध्ये गाई, भैंसी, बाख्रा, भेडा र बंगुर प्रमुख हुन भने पंक्षीमध्ये हाँस र कुखुरा प्रमुख घरपालुवा पंक्षी हुन्। कृषि गणना २०६८ अनुसार पशु पालन गर्ने परिवारमध्ये सरदर गाई २.१ वटा, भैंसी १.६ वटा, बाख्रा ३.२ वटा, भेडा ३.५ वटा र कुखुरा १४.६ रहेका छन्।

प्रमुख समस्या

पशुपालन अझै परम्परागत रहेको र व्यवसायिक उत्पादनका लागि आवश्यक श्रमशक्ति उपलब्ध हुनसकेको छैन। आयातित दाना सस्तो र सरल उपलब्ध भएको कारणले दाना आयात गर्नु पर्ने स्थिति छ। एभियन एन्फ्लुन्जा र भारतबाट भित्रिने गैरकानुनी चल्लाका कारण लगानी सुरक्षित मानिएको छैन।

चुनौती तथा अवसर

पशु तथा पंक्षी पालनबाट व्यवसायिक तवरले उत्पादन गर्नका लागि ग्रामीण उद्यमीलाई कसरी आकर्षित गर्ने भन्ने मुख्य चुनौती रहेको छ।

तुलनात्मक रूपमा कम आहारा आपूर्ति सानो चरण क्षेत्रमा व्यवस्थापन गर्न सकिने बाख्रा पालनका लागि चुरेको दक्षिणी भागमा रहेको क्षेत्र बढी उपयुक्त छ। दुध उत्पादनका लागि मधेशका समुदायमा परम्परागत समुदायको ज्ञान र सीप छ। मासुको उत्पादनलगायत अन्य प्रोसेसिङ्गसम्बन्धी कामका लागि आवश्यक जग्गा र पानीको स्रोत उपलब्ध छ। यिनको प्रयोगबाट वर्तमान उत्पादन दोब्बर गर्न सकिने अवसर छ।

क्षेत्रगत सोच

चुरिया निकट दक्षिणवर्ती क्षेत्रमा साना पशुको व्यवसायिक पालन र पूर्वपश्चिम राजमार्ग दक्षिण क्षेत्रमा सघन दुग्ध उत्पादन विस्तार गर्ने।

लक्ष्य

पशु तथा पंक्षीजन्य उत्पादन बढाइ अन्तरप्रदेश निर्यात बढाउने।

उद्देश्य

- दैनिक खाद्यसूचीमा पशुपंक्षीजन्य मासु तथा दुग्ध पदार्थको उपभोग परिमाण बढाउने।
- व्यवसायिक आधुनिकीकरण पशुपंक्षी पालनबाट उत्पादनमा आत्मनिर्भर बन्ने।
- पशुपंक्षीजन्य मासु तथा दुग्ध पदार्थको उपभोगबारे शैक्षिक चेतना बढाउने।

रणनीति

- न्यून आयवर्गका समुदायलाई व्यवसायिक रूपमा पशुपंक्षीजन्य मासु तथा दुग्ध पदार्थको उत्पादनमा संलग्न गराउने।
- पशुपंक्षी व्यवसायको बीमाका लागि अनुदान दिने।
- अण्डा, चल्ला आदिको गैरकानुनी आयातमा कडाइ गर्ने।

कार्यनीति

- व्यवसायिक पशुपंक्षी उत्पादनममा उच्च मूल्य पर्ने स्थानीय नस्ल तथा नवीनतम पशुपंक्षी पालन प्रविधि अपनाउने र व्यवसायिक पशुपंक्षी पालनलाई प्रोत्साहन गर्न अनुदानको व्यवस्था गरिनेछ।
- पशुपंक्षीको दानामा प्रयोग हुने मकै, भटमासजस्ता बालीहरू र घाँस खेतीको प्रवर्धन गरि गुणस्तरीय पशु आहाराको उत्पादन बढाइनेछ।
- साना चरण क्षेत्र बाँझो जमिनलाई अस्थायी पशु आश्रयस्थलका रूपमा विकास गरिनेछ।

- पशुस्वास्थ्य उपचारको लागि भेटेनरी अस्पाताल, भेट एम्बुलेन्सका साथै पशुपंक्षी रोग अन्वेषण प्रयोगशाला पशु सेवा केन्द्रहरूको पहुँच विस्तार गरिनेछ ।
- दुग्ध उत्पादन खेर नजाओस भन्नाका लागि मिठाइ पाउडर र अन्य दुग्ध पदार्थ बनाउने साना उद्योगहरूलाई सहयोग गरिनेछ ।
- पशु बीमालाई प्रभावकारी बनाइ जोखिम न्यूनिकरण गरिनेछ ।
- प्रदेशका रैथाने घर पालुवा पशुपंक्षी तथा तिनका जंगली प्रजातिको आनुवांशिक स्रोत संरक्षण तथा सम्वर्धन गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

पशुपंक्षीजन्य मासु र कुखुरा तथा हाँसको अण्डा उत्पादन दुई गुणाले वृद्धि भइ कुपोषण घट्ने छ र नागरिकको स्वास्थ्यमा सुधार भएको हुनेछ ।

४.४ मत्स्य पालन

विद्यमान अवस्था

नेपालमा करिव ६ हजार नदीनाला (जलाशय क्षेत्र ३,९५,००० हेक्टर) तथा निजी पोखरीको कुल क्षेत्रफल ५,१३१ हेक्टर रहेको छ । माछाको भण्डारको रूपमा नेपालको कुल माछा उत्पादनको करिव ३५% उत्पादन यस प्रदेशमा हुन्छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा प्रदेशभर करिव ३४ हजार मे. टन माछा उत्पादन भएको छ । मत्स्य पालनलाई प्राथमिकतामा राख्दै माछा उत्पादन आ.व. ०८०/८१ सम्ममा दुईगुणा वृद्धि गरि करिव ६६ हजार मे. टन पुऱ्याउने लक्ष राखिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा प्रदेशमा प्रतिव्यक्ति माछा उत्पादन ५.८६ केजी रहेकोमा सो बढेर आ.व. ०८०/८१ मा १० के.जि. पुग्ने अनुमान गरिएको छ ।

नेपालमा मत्स्य पालन प्राकृतिक तथा निजी स्तरमा रहेका जलाशयहरूमा गरिन्छ । माछा पालनका लागि आवश्यक पोखरी, ताल, नदी, धान खेत तथा अन्य जलाशयहरूका लागि धनी यस प्रदेशमा व्यवसायिक रूपमा पालिने माछाहरू हाल ७ प्रकारका रहेका छन् जसमध्ये ३ स्वदेशी र ४ विदेशी जातका छन् । नेपालमा पाईने २१५ भन्दा बढी जातका माछाहरूमध्ये यस प्रदेशमा रहु, नैनी, भाकुरलाई व्यवसायिक रूपमा पालिन्छन् । कमन कार्प, सिल्भर कार्प, ग्रास कार्प, विगहेड कार्प, सहर, कत्ला र मागुर माछाहरूलाई पनि कृत्रिम जलाशयमा पालन गरिन्छ ।

प्रमुख समस्या

मत्स्य पालन व्यवसाय नीतिगत रूपमा प्राथमिकतामा नपरेको र व्यवसायिक तवरमा उत्पादन वृद्धि हुन नसक्नु नै मुख्य समस्या हो ।

चुनौती तथा अवसर

प्रदेशभर रहेका परम्परागत पोखरी र तालहरूमा माछाको व्यवसायिक उत्पादन बढाउनु ठूलो चुनौती रहेको छ । माछाको प्रशोधन प्याकेजिङ कार्य र शीत भण्डारमा भण्डारण सुविधा नहुनुजस्ता चुनौतीहरू रहेका

छन् । माछा उत्पादन गर्ने उद्यमीहरूलाई राज्यबाट आवश्यक सुविधा उपलब्ध हुन नसकेकोले उत्पादन लागत उच्च भएको र सोबाट आयात प्रतिस्थापन गर्न गाह्रो भएको छ ।

राष्ट्रिय रूपमा माछाको उपभोग बढ्दै गएको छ । मधेशका जिल्लाहरूमा मत्स्य पालन व्यवसायलाई बढाउन सक्ने पोखरी ताल तलैयाहरू रहेका छन् । मत्स्य विकासका लागि जनकपुरधाममा मत्स्य मानव संशाधन विकास तथा प्रविधि प्रशिक्षण केन्द्र रहेको छ ।

क्षेत्रगत सोच

माछा पालनबाट जनताको जीवनस्तरमा सुधार गरि आर्थिक समृद्धि ल्याउने ।

लक्ष्य

मत्स्य उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाइ प्रदेशलाई आत्मनिर्भर बनाइ निर्यात प्रवर्धन गर्ने ।

उद्देश्य

- आधुनिक र व्यवसायिक माछा पालन विस्तार गरि उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने ।
- जलाशयहरूको संरक्षण, प्रवर्धन र व्यवस्थापन गरि तिनको प्रयोग माछा तथा जलचरहरूको उत्पादनमा उपयोग गर्ने ।

रणनीति

- मत्स्यजन्य उत्पादनका भइआएका जलाशयहरूको स्तरोन्नति गर्ने ।
- उत्पादित माछाको बजार प्रवर्धनमा सहयोग पुर्‍याउने ।
- मत्स्य पालनलाई प्रतिस्पर्धी व्यवसाय बनाउन एकीकृत प्रविधियुक्त व्यवस्थापन विस्तार गर्ने ।

कार्यनीति

- माछा पकेट क्षेत्रलाई प्राथमिकताका साथ विस्तार गरिनेछ ।
- प्राकृतिक, सार्वजनिक तथा निजी तालतलैयाको संरक्षण गरि मत्स्य उत्पादनमा उपयोग गरिनेछ ।
- कृषि उपयोग हुन नसक्ने जग्गा करारमा लिन कृषकको खेती योग्य जग्गा कोलेटरल राख्न सकिने व्यवस्था गरिनेछ ।
- मत्स्य पर्यटन विस्तार हुने गरी व्यवसायिक मत्स्य पालन फर्मलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- माछा व्यवसायलाई जोखिममुक्त बनाउनको लागि बीमा नीति ल्याइनेछ ।
- प्रदेशस्थित संघीय मत्स्य मानव संशाधन विकास तथा प्रविधि प्रशिक्षण केन्द्रमा रहेको विज्ञतालाई उपयोग गरिनेछ । साथै यस केन्द्रलाई मत्स्य अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा विकास गरि प्रदेश मातहतमा ल्याइनेछ ।
- सरकारी, सहकारी तथा निजीस्तरमा समेत मत्स्य बीज स्रोत केन्द्र स्थापना गरी सहज रूपमा माछा भूराहरू उपलब्ध गराइनेछ ।

- माछा भण्डारणको लागि शीत भण्डार निर्माणमा सहयोग गरिनेछ ।
- माछाको दाना बनाउने कारखानाहरूको स्थापना गरिनेछ ।
- स्थानीय माछाहरूमा टेंग्रा, गैंचा, पोठीया आदिको ब्रिडिंग, उत्पादन प्रवर्धन तथा संरक्षण गरिनेछ ।
- प्रदेशमा प्रजनन, ह्याचरी, प्रशोधन, प्याकेजिङ्ग गरि प्रदेश नं. २ को नाममा ब्राण्डिङ्ग गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

योजना अवधिको अन्तसम्ममा माछा उत्पादनलाई दोब्बर गरिनेछ। यसबाट १२% को आयातसमेत प्रतिस्थापन गर्दै प्रति वर्ष प्रति व्यक्ति माछाको उपलब्धता ६ कि.ग्रा. हुनेछ ।

४.५ सहकारी

विद्यमान अवस्था

स-सानो रूपमा गाउँ सहरमा छरिएर रहेको रकमलाई जम्मा गरि आर्थिक कारोबार गर्दै केही मात्रामा रोजगारी प्राप्त गर्ने र पूँजी परिचालन गरि आर्थिक अवस्थासमेत सुधार्ने र आर्थिक वृद्धिदर बढाउन सहकारी संस्थाहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। थोरै-थोरै बचत गरेर ठूलो धनराशी निर्माण गरि स्वरोजगारी सिर्जना गर्ने तथा गाईभैंसी पालन, कुखुरा पालन, बंगुर पालन, बेमौसमी तरकारी खेती, फलफूल तथा च्याउखेतीजस्ता आयमूलक व्यवसाय गरि व्यक्ति तथा परिवारको आर्थिक अवस्था उकास्न सहकारी संस्था महत्वपूर्ण सावित भएको छ। देशभर २६ हजारभन्दा बढी सङ्ख्यामा रहेको सहकारी संस्थाबाट कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा ३% योगदान गरेको छ। प्रदेशमा कुल ५८५७ सहकारी संस्थाहरू दर्ता भएका छन्। सबैभन्दा बढी कृषि सहकारी संस्थाको सङ्ख्या २४६७ (४२%) र सबभन्दा कम तरकारी तथा फलफूल सहकारी संस्थाको सङ्ख्या ६ (०.००१२%) मात्र रहेको छ। यसैगरी वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सङ्ख्या १८६८ (३२%), बहुउद्देशीय ४३९ (८%), दुग्ध सहकारी २८६ (५%), उपभोक्ता सहकारी ४६० (८%), विद्युत सहकारी ११, मौरी पालन ८, संचार १४, स्वास्थ्य १८, उखु ४८ (१%) र अन्य २३२ रहेको छ। यी सहकारीको शेयर पूँजी रु. २ अर्ब २७ करोड रहेको छ। प्रदेश सरकारको जिम्मेवारीमा प्रादेशिक सहकारी संस्था, सहकारी संघ, सहकारी बैंकसम्बन्धी अनुमति, संचालन र नियमन कार्यक्षेत्र रहेका छन् ।

प्रमुख समस्या

सहकारी सिद्धान्त तथा मर्म र मूल्यको अपव्याखा गरि नियमसङ्त ढंगले नचल्नु नै सहकारी क्षेत्रको प्रमुख समस्या हो। व्यक्ति र परिवारको सोच हावी भइ संचित पूंजी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी हुन सकेको छैन। गरिवी निवारणसँग जोडिएका कार्यक्रम अझै सहकारीमार्फत् परिचालन गर्ने योजना बन्न सकेको छैन ।

चुनौती तथा अवसर

सहकारीहरूलाई बैंक तथा अन्य वित्तीय संघसंस्थाहरू नरहेको ग्रामीण इलाकामा पुऱ्याउनु प्रमुख चुनौती भएको छ। प्रचलित सहकारी ऐनमा समयसापेक्ष परिमार्जन हुन नसकेकोले सहकारी संघ संस्थाहरूको दर्ता, संचालन, अनुगमन र नियमनसम्बन्धी कार्यहरूमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिएको छैन ।

संघीय संरचनाअनुरूप सहकारी संस्था नियमन र प्रवर्धन गर्न पर्याप्त कानुनको समयमा नै व्यवस्था गर्नु, बचत तथा ऋण परिचालन गर्ने सहकारी संस्थाहरूको पर्याप्त नियमन गर्नु र सहकारीहरूलाई व्यवसायिक बनाउनु यस क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन् ।

अत्यधिक सङ्ख्यात्मक रूपमा उपस्थति रहेको, सर्वसाधारणको सहकारीमा आवद्धता बढ्दै गरेको, र संविधानले तेस्रो आर्थिक खम्बाको रूपमा सहकारी स्वीकारेकोले यो आर्थिक एवम् वित्तीय लगानीको एक प्रमुख माध्यम हुन सक्ने अवसर रहेको छ ।

सहकारीका सदस्यहरूमा उच्च जागरुकता छ । सहकारी संस्थाका प्रत्येक सदस्य र कर्मचारीहरूलाई सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तबारे राम्रो जानकारी छ । सहकारीका सदस्यहरूमा संघ-संस्था दर्ता एवम् संचालन पद्दतीका बारेमा राम्रो जानकारी छ ।

क्षेत्रगत सोच

प्रदेश अर्थतन्त्र निर्माणमा सहकारीको भूमिका मजबुत बनाउने ।

लक्ष्य

सहकारीको क्षमता विकास सहकारीमा रहेको निष्कृय पूँजी परिचालन गर्ने ।

उद्देश्य

- कृषि तथा साना औद्योगिक व्यवसायिक उत्पादनशील क्षेत्रमा सहकारीहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा रहेको वर्तमाान ३% योगदानलाई बढाउँदै लैजाने ।
- सहकारीको आर्थिक भूमिका प्रवर्धन गर्ने ।

रणनीति

- सहकारीलाई उत्पादन, प्रशोधन र बजारीकरणमा जोड दिने ।
- गरिवी निवारणसँग जोडिएका कार्यक्रम लक्षित वर्गसम्म पु¥याउन सहकारीमार्फत् परिचालन गर्ने ।

कार्यनीति

- कृषि उद्योग, पर्यटन, सेवालगायतका क्षेत्रहरू सहकारी प्रणालीबाट प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न सक्ने गरि ऐन एवम् नीति नियमहरूको निर्माण, संशोधन तथा सरलीकृत गरिनेछ ।
- प्रदेश सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना गरिनेछ ।
- सहकारी संस्था नियमन र प्रवर्धन गर्न आवश्यक प्रदेश कानुन निर्माण गरिनेछ ।
- सहकारी संस्थाले उद्देश्यअनुरूप कार्य गरे नगरेको अनुगमन र प्रदेश सरकारका निकायहरूमा प्रतिवेदन दिनुपर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिनेछ ।
- सहकारी उत्पादन र बजारीकरणमा आधारित प्रोत्साहन अनुदानको व्यवस्था गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

सहकारी संस्थाहरू आर्थिक गतिविधिहरूका मार्फत् प्रदेश आर्थिक विकासका सहयोगीका रूपमा रहनेछन् ।

४.६ भूमि व्यवस्थापन

विद्यमान अवस्था

जग्गा प्रशासन र भूमिकर संकलन माल अड्डामा गई घरजग्गाको रजिष्ट्रेशन पारित गर्ने कार्यको सुरुवात १९७९ साल वैशाख १ गते भएको थियो । भूमिको समुचित व्यवस्थापन गर्ने क्रममा नेपालमा वि.सं. १९८५ देखि वि.सं. १९९० सम्ममा जग्गा नापजाँच गर्ने कार्य भएको थियो । वि.सं. २०१८ सालदेखि जग्गा प्रशासनको लागि ७५ जिल्लामा मालअड्डाहरू स्थापना गरिएको पाइन्छ । भूमि प्रशासनलाई व्यवस्थित गर्न भूमिसम्बन्धी ऐन, २०३३ मा गुठी संस्थान ऐन तथा २०३४ मा मालपोत ऐन जारी भई कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था भएको पाईन्छ । प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक, खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक र कानुनबमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक तथा प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हकको व्यवस्था संविधानमा उल्लेख छ । यी अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि आधारभूत काम भूमि व्यवस्थापन हो । नेपालमा अझै पनि ६४% जनसङ्ख्याको निर्वाहमुखी रोजगारी र जीविकोपार्जनको स्रोत कृषि भूमि रहिआएको छ ।

प्रमुख समस्या

भूउपयोग नीति, नक्शांकन र वर्गीकरण नहुनु र मोहियानी हक कायम हुने भयले जग्गाधनीहरू कृषि उत्पादन योग्य जग्गा बाँझो रहनु प्रमुख समस्या हो । मोही र जग्गाधनीबीचको विवादको समाधान नहुनु पनि उत्पादन नबढ्नुको एउटा कारण हो ।

टुक्रा-टुक्रा जग्गामा भइरहेको खेती र कृषिमा अपेक्षित आकर्षण नभएकोले पनि उत्पादन प्रभावित भएको छ ।

नापनक्सा तथा भौगोलिक सूचनासँग सम्वन्धित नीति नियम र मापदण्डको समेत तर्जुमा नभएको हुँदा सम्वन्धित क्षेत्रहरूबीच संजालीकरण र समन्वयमा समस्या देखिएको छ ।

चुनौती तथा अवसर

सरकारी जग्गा, सार्वजनिक जग्गा, गुठी संस्थान र सार्वजनिक गुठी अन्तर्गतका सबै जमिन भूमि व्यवस्थापनको नयाँ भूउपयोगसम्बन्धी नीति तय गरि व्यवस्थापन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ ।

साना किसानलगायतका खण्डीकरण भएका जग्गाहरूको पनि उचित नीति तय गरि चक्लाबन्दी गर्दै भूमिको उत्पादकत्व र श्रमको उत्पादकत्वमा विकास गर्नु चुनौतीपूर्ण छ ।

भूमिसम्बन्धी अव्यवस्थाले गर्दा कृषि योग्य भूमिको रक्षा र वस्ती व्यवस्थापनको साथै समग्र भूमिको व्यवहारिक उत्पादन व्यवस्थापन गम्भीर चुनौती हो ।

प्रदेशले भूमिसम्बन्धी नीति बनाइ भूमि व्यवस्थापन गर्ने अवसर प्राप्त गरेको छ ।

क्षेत्रगत सोच

वैज्ञानिक भूमि व्यवस्थापन गरि भूमिको समुचित उपयोग गर्ने ।

लक्ष्य

उर्वर कृषि भूमिको रक्षा हुने गरी भूउपयोग गर्ने ।

उद्देश्य

उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि भूमिको सही उपयोग गरि कृषकलाई लाभान्वित गर्ने ।

रणनीति

भूमि व्यवस्थापनका कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्ने ।

कार्यनीति

- भूउपयोग योजना तर्जुमा र भूमिको वर्गीकरण गरिनेछ ।
- कृषि योग्य जग्गाको संरक्षण गरिनेछ ।
- नयाँ बन्ने सहरी क्षेत्र तथा वस्ती विकास गरिंदा एकीकृत वस्तीलाई जोड दिइनेछ ।
- भूमिहिनका लागि सुरक्षित आवास कार्यक्रममा बाह्य सहयोग परिचालन गरिनेछ ।
- करार, सामूहिक तथा व्यवसायिक खेती गर्नेलाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- भूमि प्रशासन सेवालाई वैज्ञानिकीकरण तथा सरलीकरण गरिनेछ ।
- सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण गरि अतिक्रमण रोक्न खुला पार्कहरू बनाउन सहयोग गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

योजना अवधिको अन्त्यसम्ममा प्रदेश भूमिको वैज्ञानिक व्यवस्थापन भएको हुनेछ ।

४.७ उद्योग

विद्यमान अवस्था

देशको कुल औद्योगीक उत्पादनमा प्रदेश नं. २ को योगदान २४.०% रहेको छ । तीव्रत्तर आर्थिक वृद्धिमा उद्योग विकासको ठुलो भूमिका हुने गर्दछ । औद्योगिक नगर वीरगञ्ज यसै प्रदेशमा छ । यहाँ वीरगञ्ज-पथलैया कोरिडोरमा धेरै ठुला उद्योगहरू संचालित छन् । आ.व. २०६८/६९ को राष्ट्रिय औद्योगिक गणनाअनुसार देशमा विद्यमान कुल ४०७६ उद्योगमध्ये ८१२ अर्थात् १९.९% यस प्रदेशमा रहेको छ । तर आर्थिक सर्भेक्षण २०७४/७५ अनुसार कुल दर्ता भएका ७३३४ ठुला, मझौला साना उद्योगहरूमध्ये ४९१ अर्थात् ६.७% मात्र यस प्रदेशमा रहेको देखिन्छ । घरेलु तथा साना उद्योगहरू भने उल्लेखनीय सङ्ख्यामा रहेका छन् ।

आर्थिक वर्ष २०७०/७१ देखि २०७४/७५ सम्म दर्ता भएका १,२३,३४२ घरेलु तथा साना उद्योगहरूमध्ये १२.८% अर्थात् १५७२७ उद्योगहरू यस प्रदेशमा स्थापना भएका छन्। थुप्रै लघु उद्यमहरू पनि संचालित छन्। कृषि तथा वनजन्य कुल ४९२५ दर्ता भएकोमा सबैभन्दा बढी पर्सामा ७,९७९ धनुषामा ५,८३८ र सिरहामा ५५९ दर्ता भैसंचालनमा रहेका छन्। गजेन्द्रनारायण सिंह औद्योगिक क्षेत्र र तयारी पोशाक विशेष आर्थिक क्षेत्र यसै प्रदेशमा स्थापना भएका छन्। सिमरामा विशेष आर्थिक क्षेत्र रहेको छ। प्रादेशिक कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान सबैभन्दा बढी यसै प्रदेशमा छ। आ.व. २०७४/७५ मा यस प्रदेशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा समग्र उद्योगको योगदान २२.१% रहेको छ, उत्पादन उद्योगहरूको मात्रै ११.२५% रहेको छ। औद्योगिक सुरक्षाको अवस्था विगतमा भन्दा सुध्रिएको छ।

नेपालको संविधानले औद्योगिकीकरणलाई प्रदेशको एकल अधिकार र संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूचीमा राखेको छ। प्रदेशको कार्यक्षेत्र भित्र :

- कलकारखाना र औद्योगिकीकरणसम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन, औद्योगिक व्यवसाय प्रवर्धन र नियमन,
- उद्योगदर्ता, अनुमति, नवीकरण, खारेजी एवम् नियमन,
- प्रदेश स्तरको औद्योगिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना र विस्तार,
- औद्योगिक भौतिक पूर्वाधार विकाससम्बन्धी योजना र कार्यान्वयन,
- औद्योगिक विकास र प्रवर्धन,
- औद्योगिक वस्तुको निर्यात प्रवर्धन, र
- प्रादेशिक सार्वजनिक संस्था एवम् संस्थानको विकास, औद्योगिक विकास र प्रवर्धन तथा नियमन।

सन् २०३० सम्ममा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा औद्योगिक क्षेत्रको योगदान २५% र उत्पादनमूलक उद्योगहरूले कुल रोजगारीमा १३% योगदान दिनुपर्ने दिगो विकासको लक्ष्य रहेको छ।

कृषिमा आधारित उद्योगका कच्चा पदार्थ उत्पादनका लागि प्रचुर उर्वरा जग्गा उपलब्ध छ। निकासी र निर्यात व्यापारका लागि छोटो दुरीमा भारतीय बजार उपलब्ध छ। रेल्वेलगायत स्थल तथा हवाई यातायात परिवहन संजाल उपलब्ध छ। यस प्रदेशमा आर्थिक रूपले सकृय जनसङ्ख्या बढी छ।

छिमेक प्रदेशको सिन्धुली र उदयपुरमा सिमेन्ट उत्पादनका लागि कच्चापदार्थ चुनढुङ्गा उपलब्ध छ। प्रदेश सरकारले औद्योगिक उत्पादन प्रवर्धनका लागि अनुकूल नीति कानुनको निर्माण गर्छ। बैदेशिक लगानीमा संचालन भएका नेपालभरका कुल ४,४७७ औद्योगिक प्रतिष्ठानमध्ये ३% प्रतिष्ठान यस प्रदेशमा रहेका छन्। पर्सा र बारामा मात्र यो सङ्ख्या ११७ रहेको छ।

उद्यम प्रवर्धन, साना किसान तथा उत्पादकका लागि रोजगारीका अवसर सृजनाका लागि ग्रामीण उद्यम तथा विप्रेषण आयोजना “समृद्धि” पर्साबाहेक प्रदेशका सबै जिल्लामा संचालित छ। यसैगरी यस प्रदेशका पर्सा, बारा, रौतहट र सर्लाही जिल्लामा बैदेशिक रोजगारबाट फर्केकाहरूका लागि उद्यमसम्बन्धी कार्यक्रम “इलम” संचालित छ।

प्रमुख समस्या

मागअनुरूप ऊर्जा तथा विभिन्न कच्चा पदार्थको आपूर्ति कम हुनुका साथै प्रतिस्पर्धी मूल्यमा गुणस्तरीय वस्तुहरूको उत्पादन हुन नसक्नु समस्या रहेको छ। वित्तीय संस्थाहरू न्यून हुनु पनि समस्या हो। बैंकको उच्च ब्याजदर र दर्ता प्रकृया जटिल रहेका छन्। उद्योगलाई चाहिने कच्चापदार्थको उपलब्धता कम छ। स्थानीय स्तरमा उत्पादित कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योग स्थापना नहुनु तथा भएका उद्योगहरूमा आवश्यक मात्रामा कच्चापदार्थको उपलब्धता नहुनु समस्याको रूपमा रहेको छ।

चुनौती तथा अवसर

स्वदेशी लगानीमा औद्योगिक उत्पादनमा वृद्धि गर्ने काम चुनौतीपूर्ण छ। उद्योगका लागि आवश्यक जग्गा उपलब्धता सहज बनाउने र उद्योग दर्ता र नियमन प्रभावकारी बनाउन सकिएको छैन। स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित एवम् साना तथा घरेलु उद्योगलाई मझौला तथा ठूला उद्योगको उत्पादन प्रकृयासँग जोड्ने काम चुनौतीपूर्ण छ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रमा काष्ठ र गैरकाष्ठ औद्योगिक उत्पादन वृद्धि तथा निर्यात प्रवर्धनका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र स्थापना गर्न सकिन्छ। जनकपुरधाम र वीरगञ्जमा रहेको रेल्वे भारतको प्रमुख सहरहरूसँग जोड्न सकिन्छ। साथै स्थल, जल तथा हवाईमार्गसँग भारतको औद्योगिक सहरहरू जोड्न सकिन्छ। वनजन्य उत्पादनकै अवस्थालाई हेर्दा फलफूल तथा तरकारी बालीमा आधारित उद्योग जडिबुटी प्रशोधन केन्द्र, प्राङ्गारिक मल उत्पादन, बन्द भएका कलकारखाना पुनः संचालन, शीत भण्डारको निर्माण आदि अवसर हुन्। निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय बिमानस्थल र निजगढ काठमाडौं फास्ट ट्र्याकबाट व्यापार प्रवर्धनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ। कोशी र बागमतीमा जल यातायात सेवाको सम्भावना छ। उपयुक्त नीतिको माध्यमबाट प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाइ क्षेत्रलाई औद्योगिक प्रवर्धन गर्ने अवसर उपलब्ध छ।

क्षेत्रगत सोच

आधुनिक उद्योग कलकारखाना स्थापना गरि कृषिमा आधारित उद्योग तथा सेवा क्षेत्रको विकासद्वारा प्रदेशको गरिबी न्यूनिकरणमा मद्दत पुग्नेछ।

लक्ष

औद्योगिक उत्पादन लागत प्रतिव्यक्ति उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरि आय र रोजगारका अवसरमा वृद्धि गर्ने।

उद्देश्य

- प्रदेश स्तरमा औद्योगिक विकासका लागि आवश्यक नियमनकारी संरचनाहरूको निर्माण गर्ने।
- लगानी अनुकूल वातावरण तयारीका लागि भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण र विस्तार गर्ने।
- कुटिर तथा साना उद्योगको प्रवर्धन गर्ने।
- प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रहरूसँग जोडिने क्षेत्रमा पूर्वाधारको थप लगानी गर्ने।

रणनीति

- प्रदेशको औद्योगिक विकासका लागि आवश्यक ऐन कानुनको निर्माण र तर्जुमा गर्ने ।
- औद्योगिक पूर्वाधारको रूपमा रेल, सडक, जल तथा हवाई यातायात प्रणालीको विकास गर्ने ।
- सीमाना भन्सार कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार सुधार र पारवहन प्रकृया सरलीकरण गर्न संघीय सरकारसँग सहकार्य गर्ने ।
- लघु घरेलु तथा साना उद्योगको संभावित पकेट क्षेत्र पहिचान गर्ने ।
- राष्ट्रिय महत्वका र निर्यात सम्भावना भएका वस्तु उत्पादन र विकासका लागि सहयोग गर्ने ।
- नेपाल व्यापार एकीकरण रणनीतीअनुरूप पहिचान भएका वस्तु तथा सेवाहरूमध्ये उत्पादन सम्भाव्य वस्तु प्रवर्धन गर्ने ।
- उद्योगहरूको प्रवर्धनमा Market system development को अवधारणामा काम गर्ने ।
- निजी क्षेत्रका सेवा प्रदायकहरूको पूँजी तथा सीपलाई उपयोग गर्दै सोझै उद्यमीमाझ पुऱ्याउन साना उद्यमहरूका लागि Business clinic को अवधारणामा काम गर्ने ।

कार्यनीति

- प्रदेश अनुकूल प्रादेशिक औद्योगिक नीति बनाइ लागू गरिनेछ ।
- कृषिमा आधारित उद्योगहरूको प्रवर्धन गरिनेछ ।
- घरेलु तथा साना उद्योग र लघु उद्यमको लागि छुट्टै नीति बनाइनेछ ।
- लगानीका लागि सम्भाव्य योजनाको तर्जुमा गरि प्राथमिकीकरण गरि आयोजना बैंक निर्माण गरिनेछ ।
- औद्योगिक नीतिमा विशेष सुविधाहरूको व्यवस्था गरि महिला उद्यमीहरूलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- औद्योगिक नीतिबाट प्रदत्त सुविधाहरू सुनिश्चित गरिनेछ ।
- सिमेन्ट उद्योग विस्तार गरिनेछ ।
- प्रदेश स्तरीय विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गरिनेछ ।
- हरेक जिल्लामा एक उद्योग ग्राम स्थापना गरिनेछ ।
- उद्योगले प्रदान गर्ने रोजगारीको आधारमा सुविधा उपलब्ध गराउने नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- कृषि औद्योगीकरणलाई सघाउ पुग्ने गरि घरेलु तथा साना उद्योगहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।
- जोखिममुक्त व्यवसायको स्थापनाका लागि Venture Capital Fund स्थापना गरिनेछ ।
- उत्पादकहरूलाई राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय मेला उत्सवहरूकमा सहभागी गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

आवधिक योजनाको अन्त्यसम्ममा धनुषाको जटहीमा स्थापना गरिनेसहित विशेष आर्थिक क्षेत्र २, औद्योगिक ग्राम ८, सुख्खा बन्दरगाह २ र ठूला आकारका उद्योगहरूको सङ्ख्या १६ पुग्नेछ। यसैगरी भैरहेका उद्योगहरूको क्षमतामा वृद्धि भइ मुलुकको निर्यात व्यापार प्रवर्धन गर्न र आयात प्रतिस्थापन गर्न प्रदेशमा स्थापित उद्योगहरूले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनेछ।

४.८ वाणिज्य तथा आपूर्ति

विद्यमान अवस्था

व्यापार घाटा अहिले देशको एउटा प्रमुख समस्या हो। यो समस्या गम्भीर र झन्झन् बढ्दो छ। बैदेशिक व्यापार संघीय सरकारको कार्यक्षेत्रभित्र परे तापनि प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र आयात प्रतिस्थापन र निकासीजन्य वस्तुहरूको उत्पादन बढाइ व्यापार घाटा न्यून गर्न योगदान पुऱ्याउन सक्छ। नेपालको बैदेशिक व्यापारको मूलद्वार यसै प्रदेश नं. २ को वीरगञ्जमा पर्दछ। प्रदेशमा विकास हुने पूर्वाधारबाट देशको बैदेशिक व्यापार प्रवर्धनमा ठुलो सघाउ पुग्न जान्छ। निजगढ-काठमाडौ द्रुतमार्ग र अन्तर्राष्ट्रिय बिमानस्थलको निर्माणबाट वैदेशिक व्यापारको पारवहन समय र लागतमा कमी आइ नेपाली वस्तुको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि हुनेछ। संविधानले प्रदेशभित्रको व्यापार प्रदेशको अधिकार सूचीभित्र राखेको छ। त्यस्तै संघ र प्रदेशको साझा सूचीमा आवश्यक वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर र अनुगमन रहेको छ।

प्रदेशको अधिकार क्षेत्रमा निम्न विषयहरू परेका छन्।

- व्यापार/बाणिज्यसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन,
- प्रादेशिक व्यापार प्रवर्धन, सहजीकरण र नियमन,
- प्रदेशभित्रको व्यापार पूर्वाधार निर्माण, संचालन, सहयोग, सहजीकरण, समन्वय र नियमन,
- ढुवानी र परिवहन प्रणाली तथा कार्गो व्यवस्थापन,
- व्यापारसम्बन्धी सिन्डिकेट¸ कार्टेलिङ्ग नियन्त्रण र प्रतिस्पर्धासम्बन्धी नीति तथा कानुन, मापदण्ड, कार्यान्वयन र नियमन,
- वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी व्यापार, व्यापारिक फर्महरूको दर्ता, नवीकरण, खारेजी र नियमन,
- प्रदेश स्तरमा अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको माग र आपूर्तिसम्बन्धी सूचना संकलन, विश्लेषण, प्रक्षेपण र आपूर्ति।

प्रमुख समस्या

व्यापारिक गतिविधीहरू विस्तार भए पनि बजारमा गुणस्तरीय वस्तुहरू सुपथ मूल्यमा उपलब्ध नहुनु, एकातर्फ पर्याप्त आन्तरिक उत्पादन नहुनु र अर्कोतर्फ कतिपय आन्तरिक रूपमा उत्पादित वस्तुहरूको भरपर्दो बजार उपलब्ध नहुनु, सर्वसाधारण जनताहरू नठगिने गरि मूल्यसूची नराख्ने गर्नु र बील जारी नगर्ने प्रवृत्ति हावी रहनु यस क्षेत्रका समस्याहरू हुन्।

चुनौती र अवसरहरू

प्राकृतिक कारणबाट समय समयमा आपूर्तिमा आउने व्यवधान समाधान गर्नु, कृषि उपजको व्यापारमा हुने बिचौलियाहरूको बोलबाला कम गर्नु, गुणस्तरीय वस्तुहरूको उपलब्धता र उपभोक्ताहरूको हकहित संरक्षण गर्नु आपूर्ति क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन् ।

आन्तरिक व्यापारिक गतिविधि र सडक संजालको विस्तारले गर्दा आपूर्ति व्यवस्थापन गर्न सहज हुँदै गएको, अन्तराष्ट्रिय बिमानस्थल निर्माण र अन्य केही ठूला आयोजनाहरू निर्माण भइरहेकोले यस प्रदेशमा व्यापारका गतिविधिहरू बढ्दै गएको, स्थानीय बजारहरू व्यापारिक केन्द्रको रूपमा विस्तार हुँदै जाने हुनाले व्यापार र आपूर्ति गर्न सहज हुने अवसर रहेको छ । यस प्रदेशमा बजारको आकार ठूलो रहेकोले उद्योग बाणिज्य फष्टाउन टेवा पुग्नेछ । कृषिजन्य उत्पादनमा विविधता रहेकोले उद्योग बाणिज्यका लागि यो ठूलो अवसर हो ।

क्षेत्रगत सोच

वाणिज्य क्षेत्रको विस्तार र सहज आपूर्तिको व्यवस्थामार्फत् आर्थिक समृद्धिमा सहयोग ।

लक्ष्य

प्रादेशिक व्यापार प्रवर्धन गरि गुणस्तरीय वस्तुहरूको सर्वसुलभ रूपमा आपूर्तिको व्यवस्था गर्ने ।

उद्देश्य

- व्यापारिक गतिविधि विस्तार र अत्यावश्यक वस्तुहरूको सर्वसुलभ र गुणस्तरीय रूपमा आपूर्ति गर्ने ।

रणनीति

- भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था गरि प्रादेशिक व्यापार प्रवर्धन गर्ने ।
- उपभोग्य वस्तुहरूको गुणस्तर कायम गरि सर्वसुलभ आपूर्तिको व्यवस्था गर्ने ।
- आधारभूत उपभोग्य वस्तुहरूको बजारीकरणमा सहकारीको भूमिका बढाइ कालोबजारी र बिचौलियाहरूको भूमिका निरुत्साहित गर्ने ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोग गरेर व्यापार प्रवर्धन तथा आपूर्तिमा आधुनिकिकरण गर्ने ।

कार्यनीति

- रणनीतिक सडक संजालको विकास गरि प्रादेशिक व्यापार बढाइनेछ ।
- तुलनात्मक लाभको आधारमा जिल्लागत रूपमा विविध वस्तुहरू उत्पादन गरि प्रदेशभित्रको व्यापार बढाइनेछ ।
- जिल्लास्थित कार्यालयहरूबाट व्यवसाय दर्ता र अनुगमनलाई सहज र प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- स्थानीय तहबाट प्यान नम्बर लिन सकिने व्यवस्थाको लागि पहल गरिनेछ ।
- सरकारी कार्यालयहरूमा स्वदेशी वस्तुहरूको प्रयोग बढाइनेछ ।

- वस्तुको आपूर्तिमा आउने व्यवधान न्यूनिकरण गर्न भण्डारण व्यवस्था मिलाईनेछ ।
- उपभोक्ता हकहित संरक्षण गर्न आवश्यक नीति, ऐन तर्जुमा र संरचना निर्माण गरिनेछ ।
- व्यवसायीहरूलाई पारदर्शी र व्यवसायिक व्यापारका लागि आवश्यक अभिमुखीकरण तालिम प्रदान गरिनेछ ।
- सहकारीहरूलाई सुपथ मूल्यका पसलहरू खोल्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- कृषि बजारको प्रवर्धनमा सहकारीहरूको भूमिका बढाइने छ ।
- आधुनिक बजारहरू स्थापना गरी किसानहरूले सहज रूपमा कृषि उपजहरू बिचौलियाको भूमिकाबिना बिक्री गर्न सक्ने बनाइनेछ ।
- एकाधिकार र कार्टेलिङ्लाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक कानुनको तर्जुमा र अनुगमन गरि प्रतिस्पर्धामा आधारित बजार प्रवर्धन गरिनेछ ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोगगरी सर्वसाधारणलाई सहज ढंगले मूल्य र बिक्रीको लागि उपलब्ध परिणामसम्बन्धी सूचना उपलब्ध हुने व्यवस्था गरिनेछ ।
- सूचना प्रविधिमा आधारित अनलाईन व्यापार प्रवर्धन गर्ने व्यवस्थालाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- चोरी पैठारी नियन्त्रण गर्न आन्तरिक सुरक्षा बललाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरिनेछ ।
- उचित अनुदान र अन्य प्रोत्साहनको माध्यमबाट आन्तरिक कृषि उत्पादनलाई आयातीत वस्तुसँग प्रतिस्पार्धात्मक बनाइनेछ ।
- निकासीजन्य वस्तुहरूको उत्पादन र प्रशोधनलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- आपूर्ति व्यवस्थालाई सुचारु राख्न प्रदेशभित्र आवश्यक गोदाम घर, शीत भण्डारको व्यवस्था गरिनेछ ।
- निकासी हुने र आन्तरिक बजारमा बिक्री हुने वस्तुहरूको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न प्रयोगशालाहरूको स्थापना र विकास गरिनेछ ।

४.९ पर्यटन

विद्यमान अवस्था

प्रदेश नं. २ प्रशस्त पर्यटकीय सम्भावना रहेको प्रदेश हो । प्रदेशमा उपलब्ध विशिष्ट ऐतिहासिक सांस्कृतिक, धार्मिक एंव प्राकृतिक सम्पदाहरूलाई पर्यटकीय प्रयोजनमा ल्याउन सकिने सम्भावनालाई दृष्टिगत गरि यस्ता सम्पदाको यथोचित संरक्षण र आवश्यक पूर्वाधारहरूको व्यवस्थाबाट आन्तरिक एवम् खासगरि छिमेकी राष्ट्रहरूमा प्रभावकारी प्रचार प्रसार गरि यस प्रदेशमा पर्यटकहरूको आगमनमा वृद्धि भई यथेष्ट रोजगारी र आयआर्जनको अवसरहरू सृजना गर्न सकिने देखिन्छ । हाल आन्तरिक तथा छिमेकी राष्ट्र भारतबाट सांस्कृतिक एंव धार्मिक उद्देश्यले यस प्रदेशको भ्रमणमा आउने पर्यटकहरूलाई मध्यनजर राखी खासगरि निश्चित स्थलहरू र राजमार्ग वरिपरि निजी लगानीबाट पर्यटकको बसाइ तथा खानपिनको लागि होटल व्यवसायहरूका संचालनमा केही बढोत्तरी आएको देखिन्छ । यस प्रदेशका सांस्कृतिक संपदाहरूलाई

जगेर्ना गरि उच्चस्तरीय संगठित भ्रमणको लागि संस्थागत र व्यवस्थापकीय संरचना तयार गरि संभावना अनुकूल पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारी तथा आयआर्जनको अवसरहरूको सृजना गर्न सकिन्छ ।

विश्वभरिका हिन्दुहरूको आस्थाको केन्द्रको रूपमा रहेको जानकीको जन्मभूमि जनकपुर विश्व पर्यटकका लागि मुख्य पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा रहेको छ। यहाँ आन्तरिक र बाह्य पर्यटन दुवैको सम्भावना छ। मिथिला संस्कृति र सोसँग आवद्ध परिक्रमा रामायण सर्किट, पर्यटन क्षेत्रमा धार्मिक पर्यटन प्रवर्धन आदि र अन्तरप्रदेश धार्मिक सांस्कृतिक सर्किट विकासको सम्भावना छ। मिथिला संस्कृति नेपाल र भारत दुवै देशका बीचको सांस्कृतिक पुल रहेको छ। जनकपुरधामस्थित गङ्गासागर, धनुष सागर र वीरगञ्जको घडीअर्वा पोखरीलगायत प्रदेशभर करिव ११५ वटा धार्मिक र सांस्कृतिक महत्वका पोखरीहरू छन् ।

दसहरा दीपावली, विवाह पञ्चमी, रामनवमी, छठ, जूडशीतल, घडी जितियालगायतका विशेष पर्व र त्यौहारहरू राष्ट्रिय रूपमा मनाइन्छन् । विभिन्न जातीय समुदायहरूको उत्कृष्ट सांस्कृतिक परम्पराहरू छन् ।

विदेशी पर्यटकका लागि आकर्षक गन्तव्यको रूपमा चितवन, मकवानपुर र पर्सा जिल्लाका केही भागहरू समेटिएको ६२७.३९ वर्ग कि.मि. को पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्जको पर्सा जिल्लातर्फको भाग यस प्रदेशमा पर्छ। निकुञ्जमा पाइने प्रमुख जनावरहरू जंगली हात्ती, पाटेबाघ, चितुवा, जरायो, घोडगधा, गौरीगाई आदि हुन् । यस्तै प्रदेशको पूर्वमा रहेको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष पर्यटकीय गन्तव्यस्थल हुन् ।

जिल्ला केन्द्रहरू र प्रमुख सहर एवम वस्ती पूर्वपश्चिम राजमार्ग, हुलाकी राजर्मागसँग जोडिएका छन् । प्रदेशका मुख्य सहरहरू राजविराज, जनकपुरधाम र सिमरास्थित बिमानस्थल हवाइमार्गबाट काठमाडौंसँग जोडिएका छन् । जयनगर नेपालको जनकपुरधामसँग रेलमार्गबाट जोडिएको छ। जनकपुर, जलेश्वर, भिठ्ठामोर, वीरगञ्ज, ठाडी, कुनौली, माडर, जटही आदि भारतीय पर्यटकका लागि प्रवेश तथा प्रस्थान बिन्दु हुन् ।

प्रमुख समस्या

मुख्य सहरमा मात्र रहेका पर्यटकीय गन्तव्यमा उपलब्ध सेवाको स्तरीकरणका गर्नु, पर्यटकको बसाइ अवधि लम्ब्याउने मनोरञ्जनात्मक गतिविधि र स्थानहरू पहिचान हुन नसम्नु र पर्यटनमा संलग्न बहुसंस्था र निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्ने प्रदेश स्तरको संस्थात्मक संयन्त्र नहुनु आधारभूत समस्या हुन् । राष्ट्रिय पर्यटन छवि हिमाली, पहाडी धरातलीय सौन्दर्यतामा बढी केन्द्रित हुनु, आकर्षणका संपदाहरूको संरक्षण र सौन्दर्यीकरणतर्फ जिम्मेवार निकायको सकृयतामा कमी रहनु, आतिथ्यता उद्योगको लागि आवश्यक सीपयुक्त जनशक्तिको कमी रहनु, व्यवसाय संचालनको लागि निजी क्षेत्रको लगानी परिचालन प्रोत्साहित गर्न नसक्नुजस्ता कारणहरू रहेको पाइन्छ ।

चुनौती तथा अवसर

विद्यमान धार्मिक सांस्कृतिक पर्यटनको अवस्थालाई आर्थिक सम्भावनायुक्त पर्यटनसँग जोड्ने काम चुनौतीपूर्ण छ। पोखरा र लुम्बिनीमा आउने पर्यटकहरूलाई यस प्रदेशको धार्मिक सांस्कृतिक पर्यटकीय स्थलहरूको पनि भ्रमणका लागि आकर्षित गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

यस प्रदेशको पर्यटन क्षेत्र विकासको लागि आधारभूत आंकडाहरूको लगत नहुनाले हालको वस्तुस्थितीको यथार्थ जानकारी प्राप्त गर्न चुनौती रहेको छ। सबै प्रदेशको विशिष्ट पर्यटकीय स्रोतको संवर्द्धन गर्न समन्वय एवम् सम्भाव्य स्रोत बजारमा प्रवर्धनका लागि संस्थागत व्यवस्था नहुनु अर्को चुनौती रहेको छ ।

अन्य प्रदेशको दाँजोमा यस प्रदेशको दक्षिणी भूभाग छिमेकी राष्ट्र भारतसँग जोडिएको कारणले परम्परागत रूपमै दुवै राष्ट्रका जनस्तरीय सम्पर्क रहँदै आएकोले पर्यटकीय भ्रमणको लागि ठुलो स्रोत बजारको रूपमा रहेको देखिन्छ। यस प्रदेशको धार्मिक सम्पदाहरू छिमेकी राष्ट्रको हिन्दु धर्मावलम्बीको लागि महत्वपुर्ण आकर्षण रहेकोले वर्षेनी लाखौं पर्यटकहरू भित्र्याउने अवसर रहेको छ।

निजगढ बिमानस्थलको निर्माण संचालनपश्चात् प्रदेशले ट्रान्जिट गन्तव्यको रूपमा स्थापित हुने अवसर छ। नजिकको दुरीमा रहेका भारतीय सहरहरू मुजफ्फरपुर, पटना, गया, भागलपुर, बाराणासी, झारखण्ड क्षेत्रका सप्ताहअन्त होलिडे पर्यटकका लागि सीमावर्ती सहरका मध्यम आयको जनसङ्ख्या लाभान्वित हुने अवसर छ।

यहाँ रहेका प्रसिद्ध हिन्दु धार्मिक स्थलहरूलाई पर्यटकीय वस्तु वा स्थानको रूपमा रूपान्तरण गर्नुको साथै आवश्यक पर्यटकीय पूवार्धार तथा सुविधाहरूको विकास गर्न सके उल्लेख्य सङ्ख्यामा हिन्दु धार्मिक पर्यटकहरूलाई आकर्षण गर्न सकिन्छ। राम-जानकी विवाह उत्सवलगायत मिथिला संस्कृतिलाई पनि पर्यटन व्यवसायसँग आवद्ध गर्न सकिन्छ। यस्का लागि यहाँको वातावरण पनि प्रदूषणरहित हुनु जरुरी छ। निजगढमा अन्तर्राष्ट्रिय बिमानस्थलको निर्माण पूरा भइ संचालनमा आएपछि यसबाट प्रदेशको पर्यटन व्यवसाय प्रवर्धन हुनेछ।

छिन्नमस्ता, कङ्कालिनी (सप्तरी), राजा सलहेश (सिरहा), धनेश्वर महादेव (धनुषा), नारीबन ताल (सर्लाही), मारघर सिमसार र पटौरा महादेव (रौतहट), सिम्रौनगढ (बारा), घडीअर्बा (पर्सा), बाबाताल, उत्तराहिनी कमला, कमलदश, जलेश्वर महादेव, कारिखस्थान आदिलाई पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा राखिएका छन्।

पर्यटन वर्ष २०२० लाई सफल पार्न सरकारी तथा उद्योग वाणिज्यसँग सम्बन्धित संस्थाहरूले आफ्नो सम्पूर्ण संजालको परिचालन गर्ने तथा प्रादेशिक पर्यटन विकासमा नेतृत्व लिएर बहस चलाउने निर्णय पनि गरेको छ।

पर्यटनलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्ने राजनैतिक प्रतिवद्धता छ।

क्षेत्रगत सोच

प्रदेशको समग्र आर्थिक विकासमा पर्यटन क्षेत्रको योगदानमा अभिवृद्धि गर्ने।

लक्ष्य

विशिष्ट गन्तव्य स्थलको विकासबाट रोजगारीको सृजना एवम् आयआर्जनमा वृद्धि गर्न धार्मिक सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक संपदामा आधारित विशिष्ट पर्यटकीय गन्तव्यस्थलको रूपमा स्थापित गर्ने।

उद्देश्य

- पर्यटक आगमन बढाउने।
- बसाई लम्ब्याइ प्रति पर्यटकको प्रतिदिन खर्च बढाउन लगाउने।

- प्रदेशको पर्यटकीय उपजहरूको मूल्यमा अभिवृद्धि गर्न पर्यटकीय सेवा तथा गतिविधिको विस्तार गरि यस्ता सेवा तथा गतिविधिहरूलाई प्रभावकारी बनाउने ।

रणनीति

- प्रदेशको पर्यटनको विकासको लागि प्रादेशिक संस्थागत संरचना र नीति नियम बनाउने ।
- आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको विकाससहित नयाँ पर्यटकीय स्थलहरूको विकास गर्ने ।
- पर्यटकीय स्थलहरूको प्रचारप्रसार गर्ने ।
- पर्यटनलाई आन्तरिक उत्पादन र रोजगारीसँग जोड्ने ।
- स्थानीय जनसमुदायमा पर्यटन व्यवसायसम्बन्धी सीप र दक्षता अभिवृद्धि गर्ने ।
- पर्यटनको विकासको लागि अन्तरप्रदेश र अन्य निकायहरूसँग सहकार्य गर्ने ।

कार्यनीतिहरू

- सीताको जन्मस्थल जनकपुर र आसपासका धार्मिक स्थलहरूलाई जोड्ने पर्यटन सर्किट बनाउने । भारत सरकारसँगको सहकार्यमा रामायण पर्यटन सर्किटको विकास गरिनेछ ।
- जनकपुर र अन्य पर्यटकीय स्थलहरूलाई प्रदूषण मुक्त बनाइनेछ ।
- सलहेसको पौराणिक पक्षलाई धार्मिक सांस्कृतिक पर्यटनमा उपयोग गरिनेछ ।
- भिस्वा, छिन्नमस्ता, कंकालिनी, गढीमाईलगायत प्रदेशभित्र रहेका महत्वपूर्ण पर्यटकीय सम्भावना भएका धार्मिक सांस्कृतिक र प्राकृतिक स्थलहरूलाई पर्यटकीय वस्तुमा रूपान्तरण गर्न आवश्यक भौतिक पूवार्धारहरू निर्माण गरिनेछ ।
- नयाँ पर्यटकीय गन्तव्यहरूको खोजी र विकास गरिनेछ ।
- प्रदेशमा भएका विभिन्न समुदायका संस्कृतिहरूलाई पर्यटन व्यवसायसँग आवद्ध गरिनेछ ।
- पर्यटन सेवालाई स्तरीय र विश्वसनीय बनाइनेछ ।
- उद्गम बजारमा यस प्रदेशका गन्तव्य स्थलहरूप्रति आकर्षण वृद्धि गर्न विभिन्न पर्यटकीय उपजहरूको विकास गरिनेछ ।
- पर्यटन विकासको लागि सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पुरातात्विक, तालतलैया, मनोरञ्जन, बैठक सम्मेलन, पर्व उत्सव, ग्रामिण, कृषि समुदाय जातीय विषयवस्तुमा आधारित भ्रमण प्याकेजहरू तयार गरिनेछ ।
- राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रदेशभित्र रहेका विभिन्न पर्यटकीय गन्तव्यहरूको ब्राण्डिङ्ग गरिनेछ ।
- सम्पदा संरक्षण, दिगो पर्यटन तथा पर्यटकीय स्थल र स्रोतको सौन्दर्यीकरणको मार्गदर्शन तथा प्रकृयाको तर्जुमा गरि कार्यान्वय गराउने विधी निश्चित गरिनेछ ।

- प्रदेशको पर्यटकीय गन्तव्यस्थल प्रष्ट स्थापित हुने मार्ग निदेर्शिका तयार गरि सबै तहका अधिकारी तथा निजी क्षेत्रलाई अंगिकार गर्न लगाइनेछ ।
- पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित आंकडा तथा विवरणहरू संकलन तथा व्यवस्थापन गरि प्रदेश, जिल्ला तथा स्थानीय तहगत रूपमा तथ्यांक तयार गरिनेछ ।
- पर्यटन विकासको लागि आवश्यक क्षमता विकास विस्तार गरिनेछ ।
- पर्यटकीय स्थल तथा क्षेत्रहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन सरल पहुँचको लागि हवाई, रेल, तथा सडक यातायातको पूर्वाधार सुधार तथा भरपर्दो विधी निश्चित गरिनेछ ।
- पर्यटकीय सूचना प्रवाह, आवास तथा मनोरञ्जनका सेवा सुविधामा गुणात्मक सुधार तथा सङ्ख्यात्मक क्षमता वृद्धि गरिनेछ ।
- पर्यटकहरूका लागि आवश्यक स्वास्थ्य, फोहोर व्यवस्थापन खानेपानीको स्वच्छता, संचार, सुविधा, सनेस बिक्री, बिक्री व्यवस्थासम्बन्धी गुणस्तर र भरपर्दो वातावरणमा अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- पर्यटन केन्द्रविन्दुमा पर्यटक सेवा केन्द्रहरूको स्थापना र संचालन गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

आवधिक योजना कार्यान्वयपश्चात् करिव २० हजार स्थानीय वासिन्दाले पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारी प्राप्त गर्ने छन् । दैनिक १० हजारसम्मको पर्यटकका लागि बासलगायतका पूर्वाधारहरूको क्षमता प्रदेशमा उपलब्ध हुनेछ । करिव वार्षिक एक लाख आन्तरीक पर्यटक र ५० हजार अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकको आगमन भएको हुनेछ । प्रतिदिन प्रति पर्यटकको खर्च सरदर १०० अमेकिी डलर पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

परिच्छेद पाँच

सामाजिक विकास

५.१ शिक्षा

विद्यमान व्यवस्था

राजर्षि जनक, याज्ञवल्क्य, अष्टावक्र, गार्गी, जानकी माता, सलहेश, दीनाभद्री, विद्यापतिको भूमि तथा मिथिला सांस्कृतिक धरोहरको रूपमा पहिचान बनाएको प्रदेश नं. २ तुलनात्मक रूपमा अहिले मानव विकास सूचकाङ्कमा पछि परेको छ। यस प्रदेशको मानव विकास सूचकाङ्क ०.४२१ रहेको छ, जुन प्रदेशहरूमध्येकै सबैभन्दा कमजोर हो। नेपालको कुल साक्षरता ५९.६% रहेकोमा यस प्रदेशको साक्षरता दर ४०.९% मात्र रहेको छ, जुन प्रदेशहरूमध्ये सबैभन्दा कम हो। रौतहट जिल्लाको सबैभन्दा कम साक्षरता दर (४१.६%) र पर्सा जिल्लाको सबैभन्दा बढी साक्षरता दर (५५.९%) रहेको छ। सरदर विद्यालय भर्ना दर छात्रातर्फ ६०.६% छ भने छात्रतर्फ ५३.३% रहेको छ। आधारभूत शिक्षाको पहुँच बाहिर रहेका बालबालिकाको सङ्ख्या १४.२% रहेको छ। शैक्षिक अवस्था नाजुक रहेका समुदायमध्ये डोम समुदायको जनसङ्ख्या ९,६२१ र हलखोर समुदायको जनसङ्ख्या ३,६२२ रहेको छ।

आर्थिक वर्ष ०७३/७४ मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा शिक्षा क्षेत्रको हिस्सा ७.२% रहेकोमा ०७४/७५ मा सो हिस्सा ७.१७% रहने अनुमान गरिएको छ। शैक्षिक सत्र २०७४ मा नेपालभर कुल ३५,६०१ विद्यालय रहेका छन्। सोमध्ये आधारभूत (१-५) संचालित विद्यालय ३५,२११, आधारभूत (६-८) विद्यालय १५,६३२ र आधारभूत (१-८) विद्यालय ३५,३९३ रहेका छन्। यसैगरी, माध्यमिक तह (९-१०) ९,१७१ विद्यालय, कक्षा ११-१२ भएका ३,७८१ विद्यालय गरि माध्यमिक तहका कुल ९,४४७ विद्यालय रहेका छन्। ५ वटा संस्कृत विद्यालयहरू रहेका छन्।

समग्र देशको विद्यालयको विवरण हेर्दा १०.८% विद्यालय यस प्रदेशमा रहेको देखिन्छ। Flash Report २०७४ ले प्रदेशमा ४,९४६ प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रमा कुल विद्यार्थी सङ्ख्या १,२२,३६६, प्राथमिक तहमा ८,०१,१३९, निम्न माध्यमिक तहमा २,५६,६२१, माध्यमिक तहमा १,२२,०२९ र उच्च शिक्षामा ७५,८४६ विद्यार्थी अध्ययनरत छन्। शिक्षकको विवरणतर्फ कुल शिक्षकमध्ये यस प्रदेशमा १२% रहेका छन्। शैक्षिक सत्र २०७४ मा आधारभूत तहमा (कक्षा १-५) को खुद भर्ना दर ९५% माथि रहेको छ। आधारभूत तह (कक्षा ६-८) मा खुद भर्ना दर ६२.८% मात्र रहेकोले यस प्रदेशमा कक्षा ५ उत्तीर्ण गरि कक्षा ८ नपुग्दै विद्यार्थीले कक्षा छोडेको देखिएको छ।

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई शिक्षाको मौलिक हक सुनिश्चित गरेको छ। आधारभूत एवम् माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य एवम् निशुल्क पाउने हक प्रदान गरेको छ। समान रूपमा समावेशी पहुँचको व्यवस्था गर्न निर्देश गरेको छ। अनिवार्य तथा निशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा प्रदान गर्ने दायित्व र सो सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने

जिम्मेवारी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको रहेको छ। नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समदायलाई मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार रहेको छ। अपाङ्ग नागरिकहरूलाई विशेष शिक्षाको माध्यमबाट समेत शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार छ।

शिक्षा क्षेत्रमा विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन भए पनि यस प्रदेशमा सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको अपेक्षाकृत पँहुच सुनिश्चित गर्न सकिएको छैन। शैक्षिक उपलब्धिलाई पनि अपेक्षित रूपमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

प्रमुख समस्या

विद्यालय छाड्ने प्रवृत्तिका पछाडि सामाजिक एवम् आर्थिक कारण प्रमुख रूपमा देखा परेका छन्। शैक्षिक सुशासन कमजोर र व्यवस्थापन समितिहहरूको अत्यधिक राजनीतिकरणले यसलाई मलजल गरेको हो। दक्ष एवम् योग्य शिक्षकको अभाव, प्रतिस्पर्धी क्षमता र गुणस्तरमा कमी, नवीनतम विधि र प्रविधिको कम प्रयोग, र घरदेखि विद्यालयसम्म बालमैत्री र सिकाइ मैत्री वातावरणको अभाव रहेको छ। सीमान्तकृत समुदायका बालबालिकालाई विद्यालयमा प्रवेश गराउन थप समस्या रहेको छ। विद्यालय शिक्षालाई अनिवार्य एवम् निशुल्क र उच्च शिक्षालाई अनुसन्धानात्मक, व्यवहारिक तथा नव-प्रवर्तनात्मक बनाउनु तथा प्राविधिक शिक्षामार्फत् सक्षम जनशक्ति उत्पादन गर्दै शिक्षालाई विकाससँग आवद्ध गर्नु, विद्यालयको पूर्वाधार विकास गर्नु, विद्यालय बाहिर रहेका विद्यालय उमेर समूहका सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालयको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन। साथै विद्यालयहरूमा कक्षा कोठाभित्र शैक्षिक सामाग्री एवम् गुणस्तरीय अध्ययन अध्यापन गराउन नसक्नु अर्को समस्या हो।

चुनौती तथा अवसर

विद्यालय छाड्ने दरमा कमी ल्याउन व्यवस्थापकीय सुधार गर्नु प्रमुख चुनौती देखा परेको छ। विद्यालय र क्याम्पसहरूको भौतिक पूर्वाधारको सुधारका साथ शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकबीचको सम्बन्ध, सहकार्य र समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउँदै लैजानु थप चुनौती रहेको छ। विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापनको अधिकार स्थानीय सरकारमा र प्राविधिक शिक्षा र उच्च शिक्षाको व्यवस्थापन प्रदेश सरकारको अधिकार क्षेत्रमा आएको सन्दर्भमा स्थानीय सरकार र प्रदेश सरकारको शैक्षिक व्यवस्थापन क्षमता बढाउनु चुनौतीपूर्ण छ। प्रदेश विश्वविद्यालयको स्थापना गरि उच्चशिक्षाको गुणात्मक अभिवृद्धि गर्ने अवसर छ।

कृषि शिक्षालाई विद्यालय तहदेखि नै संस्थागत गर्न सकिने संभावना छ। साथै प्राविधिक शिक्षाको विकास हुने उत्तिकै सम्भावना छ। राजर्षि जनक, याज्ञवल्क्य, अष्टावक्र तथा गार्गीको यस थलोमा पूर्वीय दर्शनका शिक्षण संस्थाहरू बनाउने अवसर छ। सामाजिक न्यायका प्रतिमूर्ति दीनाभद्री, बाबा रविदास, राजा सहलेश तथा वीर अखाडा लडाकाहरूको इतिहास, माता जानकी तथा श्रीराम तथा हनुमानको पावन भूमि, मिथिला कला, दलितहरूका सीप, पोखरीहरूको मनोरम ठाउँले यहाँको सांस्कृतिक धरोहरसम्बन्धी प्रादेशिक तथा स्थानीय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्भावना छ।

क्षेत्रगत सोच

प्रदेशको शैक्षिक व्यवस्थापन व्यवसायिक भइ शिक्षामा गुणात्मक सुधार।

लक्ष्य

प्रदेश शैक्षिक स्तर राष्ट्रिय औसतभन्दा माथि पुऱ्याउने ।

उद्देश्य

- शैक्षिक संस्थाहरूमा अध्ययन अध्यापनमा गुणस्तरीय सुधार ल्याउने ।
- प्रारम्भिक बालविकास शिक्षाको विकास तथा विस्तार गर्नुका साथै विद्यालय छाड्ने दरमा कमी ल्याउनु ।
- स्थानीय तहहरू शैक्षिक व्यवस्थापनमा सक्षम बनाउने ।
- रोजगारमूलक शिक्षाको प्रवर्धनका साथै शिक्षाको पहुँच र गुणस्तरमा सुधार गर्ने ।
- आवश्यक दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने ।

रणनीति

- माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य सम्पन्न गर्न स्थानीय तहसँग सहकार्य गर्ने ।
- भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था, प्रयोगशाला र सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाएर गुणस्तर सुधार गर्ने ।
- निजी विद्यालय, शैक्षिक संस्थाहरू तथा परामर्श संस्थाहरूको नियमन गर्ने ।
- अनुगमन मूल्यांकन प्रणाली र शैक्षिक व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने ।
- निजी, सरकारी, सहकारी तथा धार्मिक जुनसुकै विद्यालय तथा विश्वविद्यालय एवम् तिनका कलेजमा अध्ययन गर्दा एकैखाले अपेक्षित शैक्षिक गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने ।
- मातृभाषामा शिक्षा, मातृभाषामार्फत् शिक्षा, मातृभाषाको विकास तथा मातृभाषा संरक्षण गर्ने ।
- माध्यमिक तहमा अध्ययनरत सबै विद्यार्थीहरूलाई कम्तिमा एउटा आयआर्जनको सीप प्रदान गर्ने ।
- प्रदेश तहको शैक्षिक नीति, ऐन, नियमावली, तथा कार्यविधिको खाका बनाई लागु गर्ने ।
- प्रादेशिक पाठ्यक्रम तथा शैक्षिक गुणस्तरको खाका बनाउने ।
- दक्ष एवम् योग्य शिक्षक छनौट गरि नवीनतम प्रविधियुक्त तालिमको व्यवस्था गर्ने ।
- आधुनिक प्रविधिद्वारा विद्यार्थी मैत्री अध्ययन अध्यापन गराउने नीति लिने ।
- नैतिक शिक्षामा आधारित पाठ्यक्रमको विकास गर्ने ।

कार्यनीति

- विद्यालय भर्ना कार्यक्रमलाई प्रत्येक वर्ष अभियानको रूपमा संचालन गर्न अभिभावाकहरूलाई प्रेरित गर्नुको साथै विपन्न परिवारलाई आवश्यक सम्पूर्ण सहयोग उपलब्ध गराइने छ ।
- विद्यालय छाड्ने विद्यार्थीहरूको अभिभावकहरूसँग अन्तरक्रिया गरि विद्यालय छाड्ने कारण पत्ता लगाई विद्यालयमा टिकाई राख्न व्यवस्था मिलाईने छ ।

- बालशिक्षा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाइने छ।
- स्थानीय तहमा नमूना बालविकास केन्द्रको विकास गरिनेछ।
- डोम, मुसहर, चमार, दुसाध र हलखोर जातिका बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा ल्याउने, सिकाउने र टिकाउने दरलाई अभिवृद्धि गर्न दलित शिक्षा अभियान संचालन गरिनेछ।
- अपांग बालबालिकाहरूको लागि अपांग मैत्री शिक्षाको प्रबन्ध गरिनेछ।
- मुख्यमन्त्री बेटी पढाउ, बेटी बचाउ अभियानलाई अझ सशक्त ढंगले अगाडि बढाइने छ।
- निम्न आय भएका परिवारमा जन्मिने छोरीहरूको शिक्षाको निरन्तरतालाई कायम राख्न शिक्षा बीमा गर्ने र सुरक्षाको अवस्थालाई समेत अध्ययन गरि आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ।
- मदरसा शिक्षालाई राष्ट्रिय शिक्षा नीतिको मूल प्रवाहसँग जोडिने छ। योग पद्धतिलाई शिक्षाको अभिन्न अंगको रूपमा शैक्षिक संस्थाहरूमा क्रमश लागू गर्दै विधार्थीहरूको शारीरिक एवम् मानसिक विकासमा जोड दिइने नीति सरकारले लिएको छ। साथै विद्यार्थीलाई नैतिकवान बनाउन नैतिक शिक्षालाई अभियानको रूपमा संचालन गर्न प्रदेश प्रमुख नैतिक शिक्षा अभियान संचालन गरिनेछ।
- सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक धरोहरहरूलाई पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको रूपमा विकसित गरि शैक्षिक कार्यक्रमको अंग बनाइनेछ।
- कृषि शिक्षालाई माध्यमिक तहदेखि नै समावेश गर्दै प्रदेशलाई प्राविधिक शिक्षाको केन्द्रको रूपमा विकास गर्न आवश्यक पूर्वाधारको निर्माण गरिनेछ। रोजगार उन्मुख प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षा अवलम्बन गर्न प्रदेश प्राविधिक शिक्षा बोर्डको गठन गरिनेछ। त्यसको लागि प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम र छात्रवृत्तिसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानुन तथा मापदण्ड निर्धारण गरिनेछ।
- पोलिटेक्निक कलेज स्थापना गरिनेछ।
- प्रदेश स्तरको विश्वविद्यालय, उच्चशिक्षा तथा छात्रवृत्तिसम्बन्धी नीति, कानुन तथा मापदण्ड तयार गरिनेछ।
- शिक्षण, अनुसन्धान तथा समुदाय सेवा एकीकृत हुने गरी विद्यालय तथा उच्चशिक्षालाई सीप उन्मुख, स्तरीय एवम् जनमुखी बनाइनेछ।
- लक्षितवर्गलाई शिक्षामा दिइआएको सुविधालाई अझ प्रभावकारी बनाउँदै मधेश आन्दोलनमा शहादत प्राप्त तथा अशक्त घाइते भएका परिवारलाई शिक्षा आर्जन गर्न विशेष सुविधाको व्यवस्था गरिनेछ।
- प्रदेशमा संचालन हुने स्कुल र कलेजमा स्तरीयता स्थापना तथा अवाञ्छित कृयाकलाप नियन्त्रणको लागि आवश्यक सुरक्षा तथा वैकल्पिक व्यवस्था कडाईका साथ लागू गरिनेछ।
- अत्यन्त पिछडिएका र दुर्गम क्षेत्रमा साक्षरता अभिवृद्धिको लागि एकल शिक्षक विद्यालयलाई प्रवर्धन गरिनेछ।
- प्रदेशभित्र रहेका विभिन्न पुस्तकालयहरूको स्थापना, आधुनिकीकरण तथा प्रविधि मैत्री बनाइँदै लगिनेछ।

- राजविराजमा संचालनमा रहेका कानुन अध्ययन कलेजलाई प्रदेश सरकारको आवश्यकताअनुरूप कानुन अध्ययन अनुसन्धानका लागि सहयोग गरिनेछ। साथै कानुन अध्ययन अध्यापनको आवश्यकतालाई मध्यनजर राख्दै जनकपुरमा कानुन महाविद्यालय स्थापनाको लागि पहल गरिनेछ।
- भर्ना अभियान र प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम संचालन गर्न स्थानीय तहलाई सहयोग प्रदान गरिनेछ।
- बालबालिकाको आधारभूत तहको शिक्षा पूरा गर्न अभिभावकहरूलाई पनि जिम्मेवार बनाइनेछ।
- शिक्षक पुनर्वितरण तथा व्यवस्थापनसहित दक्ष शिक्षकहरूको व्यवस्था र नियमित तालिमहरूको व्यवस्था गरिनेछ। स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा स्थानीय तहलाई सहयोग पुराइनेछ।
- प्रदेश शिक्षा स्रोत केन्द्र स्थापना गरिनेछ।
- सबै स्थानीय तहहरूमा प्राविधिक शिक्षालयहरू खोलिनेछ।
- शैक्षिक गुणस्तर सुधारको लागि सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई बिस्तार गरिनेछ।
- प्रदेश परीक्षा बोर्ड स्थापना गरि संचालन गरिनेछ।
- निजी स्तरमा संचालित विद्यालयहरूको संचालन र व्यवस्थापनमा अभिभावक तथा समुदायको सहभागिता बढाइनेछ।
- गुरुकूल, बिहार, मदरसा, खुला एवम् वैकल्पिक शिक्षा कार्यक्रम संचालनका लागि स्थानीय तहलाई आवश्यक सहयोग गरिनेछ।
- प्रत्येक गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूलाई मानकको आधारमा एकअर्काको प्रतिस्पर्धी बन्ने र प्रतिस्पर्धामा अब्बल हुनेहरूलाई पुरस्कृत गर्ने प्रबन्ध गरिनेछ।

अपेक्षित प्रतिफल

प्रथम आवधिक योजनाको अन्त्यमा यस प्रदेशको १५-६० वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर ९८ प्रतिशतभन्दा माथि हुने, प्रारम्भिक बालविकासको अनुभवसहित कक्षा १ मा भर्ना हुन आउने बालबालिकाको सङ्ख्या शतप्रतिशत हुने, कक्षा १-८ को खुद भर्ना दर ९८ प्रतिशतभन्दा माथि पुगेको हुनेछ। योजनाको अन्त्यसम्ममा प्राविधिक शिक्षालय र त्यहाँ अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या कुल सङ्ख्याको एक तिहाइभन्दा बढी भएको हुने, शैक्षिक संस्थाहरूको भौतिक पूर्वाधारमा सुधार भएको हुने र प्रदेश स्तरमा विश्वविद्यालयको स्थापना र संचालन भएको हुनेछ।

५.२ स्वास्थ्य

विद्यमान अवस्था

स्वास्थ्य सूचकाङ्कमा अन्य प्रदेशहरूको तुलनामा पछि रहेको यस प्रदेशमा ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाको सङ्ख्या ६,१९,३८४ रहेको छ। १९ वर्ष मुनिका किशोरकिशोरीहरूको सङ्ख्या ८% छ। प्रति १००० जीवित जन्ममा नवजात शिशु मृत्युदर ३० रहेको छ भने प्रति १००० जीवित जन्ममा बाल मृत्युदर ४३ रहेको छ। यी दुवै सङ्ख्या राष्ट्रिय औसतभन्दा माथि छन्। पूर्ण खोप प्राप्त बालबालिकाको सङ्ख्या ६५% छ। स्वास्थ्य

संस्थामा प्रसुति हुने सङ्ख्या ४५% छ। राष्ट्रिय औसत आयु ६८.८ वर्ष रहेकोमा यस प्रदेशमा ७०.४ वर्ष रहेको छ, जुन प्रदेशहरूमा सबैभन्दा उच्च औसत आयु हो।

प्रदेशभित्र कुल ७८९ वटा स्वास्थ्य सेवा केन्द्रहरू रहेका छन्। प्रदेशमा २ शिक्षण अस्पताल १३ अस्पताल, ३३ वटा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, ७४४ स्वास्थ्य चौकी रहेका छन्। साथै रामराजाप्रसाद सिंह स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान राजविराजमा निर्माणको क्रममा छ।

संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निशुल्क प्राप्त गर्ने एवम् स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँच प्राप्त हुने विषयलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। प्रदेशको एकल जिम्मेवारीमा स्वास्थ्य सेवा तथा पोषणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानुन, गुणस्तर मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन, र प्रदेश स्तरीय उपचार केन्द्र तथा सेवाको गुणस्तर निर्धारण, दर्ता, संचालन अनुमति, व्यवस्थापन र नियमन पर्दछ।

जेष्ठ नागरिकको स्वास्थ्य, वंशानुगत तथा जन्मजात रोगहरूको सम्बोधन, वातावरणीय तथा व्यवसायजन्य स्वास्थ्य, गुणस्तरीय औषधि आदिका सम्बन्धमा राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०७१ ले समग्र नागरिकहरूको स्वास्थ्य अवस्था सुधार गर्ने अग्रगामी कार्यसूची तय गरेको छ।

प्रमुख समस्या

विपन्न, सीमान्तकृत र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका वर्ग, क्षेत्र तथा समुदाय गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच बाहिर छन्। स्वास्थ्य सेवा नाफामूलक र बजारीकरणको शिकार भएको छ। किटजन्य र नसर्ने रोगहरूको बढोत्तरी महत्वपूर्ण समस्याको रूपमा देखापर्न थालेको छ। ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरू सामान्य उपचारका लागि सहर जाने बाध्यता रहेको छ। अति संक्रामक रोग वा नयाँ देखापर्न सक्ने महामारीजन्य रोगहरूको यथोचित नियन्त्रण नहनु, प्राकृतिक विपद्‌बाट मानवीय स्वास्थ्यमा पर्ने जोखिम न्यूनिकरण गर्न नसकिनु, ग्रामीण क्षेत्रहरूमा सर्वसुलभ तथा गुणस्तरीय विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध गराउन नसक्नु, निशुल्क गुणस्तरीय औषधिको सर्वसुलभ पहुँच नहुनुका साथै औषधिको समुचित प्रयोग नगर्नु, कमजोर नियम प्रणाली समस्याका रूपमा रहेका छन्। यस प्रदेशका जिल्लाहरू पूर्ण खोपयुक्त घोषणा हुन बाँकी छन्।

चुनौती तथा अवसर

स्वास्थ्य कार्यक्रम जनमुखी हुनसकेको छैन। स्वास्थ्यकर्मीको परिचालन र वितरणमा असमानता भएको देखिन्छ। जनसङ्ख्याको अनुपात र गतिशिलताका आधारमा स्वास्थ्य संस्थाहरूको स्थापना गरि स्वास्थ्य सेवालाई विस्तार गर्नु चुनौती छ। साथै यस प्रदेशमा अति सघन मानवीय बसोबास रहेकोले पनि संक्रामक रोग रोकथाम गर्न चुनौती भएको छ।

मातृ मृत्युदर, शिशु मृत्युदरमा कमी ल्याउनु, ५ वर्षमुनिका बालबालिका, प्रजनन उमेर समूहका महिलामा हुने न्यून पोषणको समस्यालाई कम गर्ने, महिलामा हुने बढ्दो रक्तअल्पता कम गर्ने, बढ्दो अधिक पोषणको समस्यालाई नियन्त्रण गर्ने, जलवायु परिवर्तन, असुरक्षित खाद्यान्न, प्राकृतिक विपद् तथा दुर्घटनाबाट मानवीय स्वास्थ्यमा पर्ने जोखिम न्यून गर्नु, नसर्ने प्रकृतिका रोगहरूलाई न्यूनिकरण गर्नुका साथै भरपर्दो उपचारका लागि वित्तीय स्रोतको व्यवस्था, निशुल्क रूपमा छरिएका सेवा सुविधाहरूलाई बीमाको दायराभित्र ल्याउनु चुनौतीपूर्ण छ।

निशुल्क वितरण गरिने औषधि आवश्यकताका आधारमा उपलब्ध गराउनुका साथै त्यसको गुणस्तर सुनिश्चित गर्नु, स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको नियमित नियमन र अनुगमन गर्नु गराउनु स्वास्थ्य क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीहरू हुन्। मातृ तथा शिशु स्वास्थ्यको क्षेत्रमा प्रगति भएतापनि भौगोलिक विकटता र आर्थिक विपन्नता भएका ठाँउमा मातृ मृत्युदर र नवजात शिशु मृत्युदरमा अपेक्षाकृत कमी आएको छैन।

संविधानले दिएको स्वास्थ्य अधिकार आम जनताले उपभोग गर्न पाएका छैनन्। संघीय संरचनाअनुरूप स्वास्थ्य केन्द्रहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा पुनःसंरचित भइसकेका छैनन्। स्वास्थ्यमा निजी क्षेत्रको लगानीलाई आम नागरिकको हितमा प्रभावकारी बनाउन र उपयुक्त ठाउँमा लगानी वृद्धि गर्न सकिएको छैन।

औषधि उपकरण आदिको मापदण्ड अनुसारको गुणस्तरयुक्त आपूर्ति हुन सकेको छैन। खरीद प्रक्रिया व्यवस्थित हुन सकेको छैन।

क्षेत्रगत सोच

गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच।

लक्ष्य

- जवाफदेही र समतामूलक स्वास्थ्य सेवा प्रणाली विकास गर्ने।
- नागरिकलाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाहरू सर्वसुलभ रूपमा उपलब्ध गराउने।

उद्देश्य

- आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्नु।
- जनस्वास्थ्य प्रवर्धनको क्षेत्रमा देखा पर्ने जोखिम तत्वको न्यूनिकरण गर्नु।

रणनीति

- आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको पहुँच विस्तारका साथै गुणात्मक सुधार गर्ने।
- विशिष्टकृत स्वास्थ्य सेवाका लागि अस्पतालहरूको दक्षता बढाउने।
- स्वास्थ्य उपचारका वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन र प्रवर्धन गर्ने।
- सबै प्रकारका स्वास्थ्य र पोषणसम्बन्धी जनजागरण अभियान स्थानीय भाषाहरूमा संचालन गर्ने।
- स्वास्थ्य सेवा विस्तारमा समुदायको सहभागिता बढाउने र सार्वजनिक निजी क्षेत्रको साझेदारी बढाउने।

कार्यनीति

- स्वास्थ्य क्षेत्रमा सार्वजनिक निजी सहभागिता तथा साझेदारीको सम्भावनाको क्षेत्र पहिचान गरिनेछ।
- नारायणी अस्पताल, वीरगञ्जलाई हृदयरोग केन्द्रको रूपमा विकास गरिनेछ। जनकपुर अस्पतालमा हृदयरोग उपचारको लागि काठमाडौंको गंगालाल अस्पतालको युनिट खडा गरि हृदयरोग सन्दर्भमा अत्याधुनिक उपचार सेवा जनकपुरमै उपलब्ध गराइनेछ। साथै यस अस्पताललाई ५०० शैय्या क्षमताको बनाइनेछ।

- गजेन्द्रनारायण सिंह अस्पताललाई स्तरोन्नति गरिनेछ ।
- रामराजाप्रसाद सिंह स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, राजविराजको स्थापना र विकासमा सहयोग गरिनेछ ।
- महिलाहरूको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार ल्याउन सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रमलाई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ । साथै गुणस्तरीय प्रसूति सेवा प्रदान गर्न स्थानीय तहहरूसँग समन्वय गरि प्रत्येक पालिकामा बर्थिङ्ग सेन्टर स्थापना गरिनेछ ।
- मदिरालगायत अन्य लागू पदार्थको उत्पादन, आयात, व्यापार, बेचबिखन र सेवनमा मापदण्ड लागू गरि नियमन र नियन्त्रण गरिनेछ ।
- योग, आयुर्वेद, होमियोप्याथी तथा अन्य प्राकृतिक र वैकल्पिक चिकित्सा प्रणालीहरूको संरक्षण संवर्द्धनमा जोड दिँदै यस प्रणालीहरूलाई अस्पतालहरूसँग क्रमशः आवद्ध गरिँदै लगिनेछ ।
- बिरामीको चाप रहेका जिल्ला अस्पतालहरूलाई क्षमता विस्तार र सेवाको गुणस्तर सुधार गरिनेछ ।
- प्रादेशिक आयुर्वेद अस्पताल, जनकपुरलाई १५० शैय्याको प्रादेशिक बनाइनेछ ।
- स्वास्थ्य संस्थाहरूमा दरबन्दीअनुसार दक्ष स्वास्थ्य जनशक्ति उपलब्ध गराइनेछ ।
- स्वास्थ्य बीमालाई प्रभावकारी ढंगले संचालन गरि स्वास्थ्य सेवामा पहुँच अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- गुणात्मक स्वास्थ्य सेवा प्रवाहका लागि सरकारी, निजी, सामुदायिक एवम् सहकारी क्षेत्रको संयुक्त व्यवस्थापन प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- किशोरकिशोरीहरूलाई प्रजनन अधिकार, प्रजनन स्वास्थ्य। लागु औषधि दुर्व्यसनीसम्बन्धी शिक्षा जनचेतना संचालनमा सहयोग गरिनेछ ।
- स्थानीय तहको सहकार्यमा नागरिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने खाद्यपदार्थको विज्ञापन र बजार प्रवर्धनमा निरुत्साही गरिनेछ ।
- पोषणयुक्त खाना र आहारविहारको सवालमा चेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

- प्रदेशको स्वास्थ्य सूचकाङ्कमा सुधार आएको हुने ।
- प्रादेशिक अस्पतालहरूले विशिष्टकृत स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराएको हुने ।

५.३ जेष्ठ नागरिक र अपाङ्गता

विद्यमान अवस्था

नेपालीको औसत आयु बढेर ६९ वर्ष पुगेको छ । नेपालमा जेष्ठ नागरिकको जनसङ्ख्या क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको छ । सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण संविधानतः संघको अधिकार क्षेत्रका विषय रहेका छन् । ज्येष्ठ नागरिक, दिव्याङ्ग र अशक्तहरूको व्यवस्थापन स्थानीय तहको अधिकार सूचीभित्र रहेको छ । प्रदेशले सामाजिक सुरक्षा तथा जेष्ठ नागरिक र दिव्याङ्ग व्यक्तिहरूको जीवनयापन व्यवस्थापनमा साझा अधिकारहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

प्रमुख समस्या

राज्यप्रदत्त सामाजिक सुरक्षा, सुविधा, क्षमता उपयोगजस्ता कार्यक्रमले मात्र ज्येष्ठ नागरिकप्रति राज्यको जिम्मेवारी पूरा हुँदैन। समाजमा ज्येष्ठ नागरिकप्रतिको सकारात्मक भावनाको विकास नहुँदासम्म ज्येष्ठ नागरिकको उचित रेखदेख एवम् व्यवस्थापन हुन सक्दैन। ज्येष्ठ नागरिकले अनुभव गर्ने विभेद, अनादर असमानता र अपहेलनाका कारण उनीहरूको भूमिका गौण हुँदै गई बोझिलो जीवनयापन हुनु नै प्रमुख समस्या हो। ज्येष्ठ नागरिकको विशिष्ट प्रकृतिको विशेषज्ञता र क्षमतालाई राज्यले उपयोग गर्न नसक्नु अर्को ठूलो समस्या हो।

चुनौती तथा अवसर

एकल परिवारको अवधारणा, पारिवारिक न्यून बचत र औसत आयुमा वृद्धिका कारण ज्येष्ठ नागरिकको जीवन व्यवस्थापन कठिन बन्दै गएको छ। ज्येष्ठ नागरिक शारीरिक तथा मानसिक कारणबाट आफूलाई अन्य नागरिकको तुलनामा विभेद भएको अनुभव गर्छन्। सन्तानले जेष्ठ नागरिकहरूलाई रेखदेख गर्ने प्रवृत्तिमा ह्रास आएको कारणले ज्येष्ठ नागरिकलाई कसरी उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोगी बनाउने चुनौती देखिएको छ।

ज्येष्ठ नागरिक र दिव्याङ्ग व्यक्तिहरूको लागि सामाजिक सुरक्षा, वित्तीय स्रोत, भौतिक सुविधा एवम् हेरविचार व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

ज्येष्ठ नागरिकको लागि वृद्धाश्रम र दिव्याङ्गहरूको लागि दिव्याङ्ग सहयोग केन्द्रहरू सामाजिक सहयोगबाटै पनि स्थापना र संचालन भएका छन्। गैरसरकारी तथा गैरनाफामूलक संस्थाहरूको सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत विभिन्न संस्थाहरूबाट ज्येष्ठ नागरिक र दिव्याङ्गहरूलाई आर्थिक उपार्जनमा लगाउन सकिने अवसर रहेको छ।

क्षेत्रगत सोच

जेष्ठ र दिव्याङ्ग नागरिकहरूको सम्मानित जीवनयापन।

लक्ष्य

सबै जेष्ठ र दिव्याङ्ग नागरिकहरूले सम्मानपूर्वक जीवन निर्वाह हुने व्यवस्था गर्ने।

उद्देश्य

जेष्ठ नागरिक र दिव्याङ्गहरूलाई समाजमा भेदभावरहित सम्मानजनक र सहज ढंगले जीवनयापन गर्ने वातावरण तयार गर्नु।

रणनीति

- जेष्ठ नागरिकहरूलाई आधारभूत आवश्यकता प्रदान गरि जीवनको उत्तरार्ध सुखद एवम् संतोषप्रद बनाउँदै उनीहरूको क्षमताको उपयोग गर्ने।
- दिव्याङ्गहरूलाई जनजीविकाको लागि सहज वातावरण सिर्जना गर्दै उनीहरूको क्षमताको अभिवृद्ध गर्दै सोको उपयोग गर्ने।

कार्यनीति

- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा जेष्ठ नागरिकको योग्यता र सीपसम्बन्धी विवरण तयार गरि उनीहरूबाट हुन सक्ने प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष योगदानको लेखाजोखा तयार गरिनेछ ।
- जेष्ठ नागरिकहरूको ज्ञान र अनुभवको सदुपयोग गरिनेछ ।
- भौतिक संरचनाहरू दिव्याङ्ग मैत्री निर्माण गरिनेछ ।
- विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार दिव्याङ्ग मैत्री बनाइनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमबाट लक्षित समूह लाभान्वित भइ प्रादेशिक विकासमा आफ्नो ज्ञान र अनुभवको सदुपयोग गर्न सक्षम हुँदै जाने छन् ।

५.४ महिला सशक्तिकरण

विद्यमान अवस्था

"यत्र नारी पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता" मा आधारित मान्यताअनुरूप शक्ति, ज्ञान र समृद्धिको द्योतक महिलालाई जगत जननीको रूपमा लिने प्रदेशमा महिलाको जनसङ्ख्या ५२.४% छ । महिला साक्षरता ५५% छ । १५ देखि १९ वर्षको उमेरमा गर्भवती हुनेको सङ्ख्या २७% छ । पछिल्ला वर्षहरूमा स्वास्थ्य सेवाका सूचकका रूपमा रहेका अपेक्षित औसत आयु, मातृ मृत्युदर, बाल मृत्युदरमा सुधार हुँदै गए पनि ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरू सामान्य उपचारका लागि सहर आउनु पर्ने बाध्यता रहेको छ ।

यस प्रदेशका जम्मा ५.७% महिलाले साताको एकपटक पत्रिका पढेको देखिन्छ भने २७.७% महिलाले रेडियो सुन्ने र ४९.६% महिलाले टेलिभिजन हेर्ने गरेको देखिन्छ । यो प्रदेशका जम्मा ४.१% महिलाको मात्रै तीनैथरी संचारमा पहुँच रहेको छ । प्रदेश २ का ८.२% महिलाको इन्टरनेटमा पहुँच देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले समतामूलक समाजको परिकल्पना गर्दै महिला हक स्थापित गरेको छ । महिला हक अधिकारको प्रत्याभूति दिलाउन प्रदेश सरकारले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण तथा सशक्तिकरणका माध्यमबाट लैङ्गिक हिंसा भेदभावको अन्त्य गर्ने र असहाय र महिलाहरूको क्षमता आभिवृद्धि गरि जीवनस्तर सुधार गर्ने उल्लेख गरेको छ। प्रदेश सरकारले सृजना गर्ने रोजगारीका अवसरहरूमा महिलालाई ५० प्रतिशत आरक्षण दिने नीति अवलम्बन गरेको छ ।

प्रमुख समस्या

लैंगिक असमानता, घरेलु हिंसा, दहेज प्रथा, बालविवाह, डायन (बोक्सी), छुवाछुतजस्ता सामाजिक कुरीतिका कारण महिलामाथि हुने हिंसा विद्यमान छ। यी बिसङ्गतिहरूलाई समाजबाट निर्मूल पार्ने काम चुनौतीपूर्ण छ ।

सबै प्रकारका सामाजिक, आर्थिक गतिविधिहरूमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता बढ्न नसक्नु यस क्षेत्रको मुख्य समस्या हो । महिलाहरूको श्रम योगदान राष्ट्रिय आर्थिक गणनामा आउन नसक्दा आज पनि आर्थिक सामाजिक विभेदका शिकार भएका छन् ।

चुनौती तथा अवसर

लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र महिला सशक्तिकरणका माध्यमबाट लैङ्गिक हिंसा, असमानता र भेदभावको अन्त्य गर्नु यस क्षेत्रको प्रमुख चुनौती हो । समाजमा विद्यमान कुरीतिहरूको अन्त्य तथा किशोरी शिक्षा प्रवर्धन थप चुनौतीको हो ।

स्थानीय तह र प्रदेशमा राजनैतिक स्तरमा उल्लेख्य सङ्ख्यामा महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित भएको छ । प्रदेश सरकारको बेटी पढाउ बेटी बचाउ अभियानमार्फत् महिलाको सर्वाङ्गिण विकासमा थप प्रयत्न भएकोछ ।

क्षेत्रगत सोच

लैंङ्गिक समानता र सामाजिक न्यायमा आधारित समाज निर्माण ।

लक्ष्य

विकासका हरेक क्रियाकलापमा महिला र पुरुषको समान सहभागिता कायम गर्ने ।

उद्देश्य

- समाजका हरेक वर्गका महिलाहरूको समतामूलक र अर्थपूर्ण सहभागिता वृद्धि गराई मूलप्रवाहीकरण र सशक्तिकरण गर्नु ।
- आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिकलगायतका क्षेत्रमा महिलाको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्नु ।
- कुरीतिजन्य परम्परा हटाई महिलाको मानव अधिकार सुनिश्चित गर्नु ।

रणनीति

- चेतनामूलक लैङ्गिक सशक्तिकरणद्वारा अर्थपूर्ण ढंगबाट महिला सहभागिता बढाउने ।
- आधारभूत स्वास्थ्य, शिक्षा तथा रोजगारीका विभिन्न अवसरमा महिलाको पहुँच अभिवृद्धि गरि रोजगारी सुनिश्चित गर्ने ।
- समतामूलक समाज निर्माणमा सहयोग गर्ने ।

कार्यनीति

- महिला सशक्तिकरणका लागि विभिन्न किसिमका उद्यमशीलता विकास तथा चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।
- महिला हिंसालाई न्यूनिकरणको लागि विभिन्न किसिमका अभियान कार्यत्रमहरू संचालन गरिनेछ ।
- विपन्न महिलाहरूलाई सीपमूलक व्यवसाय संचालन र व्यवस्थापनमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याइनेछ ।
- गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्य र पोषणयुक्त खानपानको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

महिलाको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक अवस्थामा सुधार हुने, महिलाको नेतृत्वमा सार्थक सहभागिता भएको हुने, हिंसाका घटनामा कमी हुने, महिलाहरूको सीप विकास भइ आर्थिक क्रियाकलापमा पहुँच अभिवृद्धि हुनेछ ।

५.५ बालबालिका

विद्यमान अवस्था

प्रदेशमा १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाको सङ्ख्या १ लाख ५३ हजार ८०९ रहेको छ । कुपोषणको शिकार बालबालिका ३७% रहेका छन् । १ देखि १४ वर्षका उमेर समूहका ८३.८% बालबालिकाले स्याहार गर्नेबाटै शारीरिक कष्ट पाएका छन् । ६ देखि ५९ महिनासम्मका बालबालिकामा भिटामिन ए को प्रयोग भएका सङ्ख्या ७८५ रहेको छ । जन्मदर्ता ४५% रहेको छ । स्थानीय तहहरूमा बालक्लब, बालसंजाल गठन भएका छन् । विद्यालय नजानेमा मुस्लिम र दलित समुदायका बालबालिका बढी छन् ।

संविधानले बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूति गरेअनुरूप प्रदेश सरकारले बालमैत्री स्थानीय शासनको प्रोत्साहन गर्ने र बालक्लब, बालसंजाल गठन गरि सचेतना फैलाउन स्थानीय सरकारलाई सहयोग प्रदान गर्ने नीति लिएको छ । बालबालिकाका क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका छन् । विद्यालय तहमा र समुदाय स्तरमा बालक्लबहरू गठन भई क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू संचालन भईरहेका छन् । भविष्यका कर्णधारका रूपमा रहेका बालबालिकाहरूलाई उचित शैक्षिक वातावरण र अवसरहरू प्रदान गरि मानवीय पूँजीको विकास गर्नु जरुरी छ ।

प्रमुख समस्या

बालबालिकाको स्वास्थ्य र शिक्षामा गरिएको लगानी तथा संचालित कार्यक्रमहरूबाट विपन्न परिवारका बालबालिकाले लाभ लिन नसक्नु नै प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ । गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा बालबालिकाको पहुँच नहुनु, बालश्रमको अवस्था विद्यमान रहनु, बालविवाह, बाल हिंसा, यौनदुर्व्यवहारजस्ता समस्याहरू विद्यमान छन् । बालबालिका स्वास्थ्य लक्षित नीति तथा संरचना स्थानीय समुदाय केन्द्रित हुन सकेको छैन ।

चुनौती तथा अवसर

सामाजिक प्रचलनसँग जोडिएको दहेज, बालविवाहसम्बन्धी कुरीति हटाइ सामाजिक स्तरको चेतना बढाउने र नागरिकलाई बालबालिकाको शिक्षा स्वास्थ्यप्रति जागरुक गराउनु चुनौतीपूर्ण छ ।

बालश्रम, बालयौन दर्व्यवहार निर्मूल गर्नु, लागूपदार्थ दुर्व्यसनबाट किशोरकिशोरीलाई मुक्त राख्नु, विद्यालयलगायत सार्वजनिक संस्थाहरूको संरचना बालमैत्री निर्माण गर्नु थप चुनौती हुन् ।

बालबालिकाका हक-हितका लागि संचालित कार्यक्रम तथा संस्थाहरूको संयुक्त प्रयासमा बालमैत्री स्थानीय तहहरू बनेका छन् । सामाजिक कुरीतिलगायत हानिकारक व्यवहारप्रति अवज्ञा गर्ने र समुदायस्तरमा सामाजिक चेतना फैलाउन सहयोग पुगेको छ ।

बालबालिकालाई विभेद गर्ने र बालबालिकाको विकासमा अवरोध सृजना गर्ने मौजुदा ऐन, नियम, कुरीति र परम्परालाई समयानुकूल संशोधन, खारेज र सुधार गर्नु एवम् समुदायलाई बालअधिकार र बालविकासप्रति संवेदनशील बनाई सबैमा उत्तरदायित्व र स्वामित्वको बोध गराउनु तथा बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाको संस्थागत क्षमता वृद्धि गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

क्षेत्रगत सोच

बालबालिकाको आत्मसम्मानका साथ अधिकारको पूर्ण सुनिश्चितता प्रदान गर्ने ।

लक्ष्य

बालबालिकालाई प्राप्त मौलिक हकको पूर्ण कार्यान्वयनका लागि आवश्यक बालअधिकारहरू प्रत्याभूति गर्ने ।

उद्देश्य

- बालबालिकाहरूको सर्वाङ्गिण विकास हुने गरि बालअधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति दिलाउनु ।
- बालमैत्री तथा किशोरकिशोरी मैत्री वातावरणको निर्माण गर्नु ।

रणनीति

- विशेष संरक्षणको आवश्यकतामा रहेका सबै बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने ।
- बालबालिकाका सर्वाङ्गिण विकासको लागि सहयोग पुऱ्याउने किसिमका नीति, कानुन, कार्यविधि निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने ।
- सबै किसिमका शारीरिक वा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहार, परित्याग, उपेक्षा, शोषण वा यौन दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने,

कार्यनीति

- विशेष संरक्षणको आवश्यकता रहेका सबै बालबालिकाहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्नको लागि विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।
- प्रदेशलाई बालश्रम र बालविवाह मुक्त बनाइनेछ ।
- न्यून आय भएका परिवारका बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको उचित प्रबन्ध मिलाईनेछ ।
- बालबालिका हकहित संरक्षण गर्न प्रादेशिक कानुन तर्जुमा गरि संस्थागत संरचना बनाइनेछ ।
- बालबालिकाहरूलाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा सुविधाको सुनिश्चितता गरिनेछ ।
- बालबालिकाप्रतिको सबै प्रकारका विभेद अन्त्य गरिनेछ ।
- बालन्याय प्रणालीलाई सुदृढ गरिनेछ ।
- विद्यालय छोड्ने र विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाहरूलाई प्राथमिकता दिँदै व्यवसायिक, प्राविधिक तथा वैकल्पिक विद्यालय शिक्षाको विकास र विस्तार गरिनेछ ।

- विपन्न, सीमान्तकृत, जोखिमपूर्ण, वञ्चित अवस्था र अप्ठ्यारो परिस्थितिका बालबालिकाको हितलााई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ ।
- सामाजिक सुरक्षामा बालबालिकाको पहुँच बढाइनेछ ।
- बालमैत्री शासन प्रणाली विकासका लागि स्थानीय तहहरूलाई बालबालिकासम्बन्धी कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- बालमैत्री घर, समाज, समुदाय, गाउँ र सहरको निर्माणका लागि प्रयत्न गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

बालबालिका मैत्री वातावरण सिर्जना भई शिक्षा र स्वास्थ्यमा सबै बालबालिकाहरूको पहुँच पुगेको हुनेछ ।

५.६ युवा तथा खेलकुद

विद्यमान अवस्था

नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ४०.३५% युवा (१६ देखि ४० वर्षका) रहेका छन् । युवाको विकास र सहभागिताका लागि राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय लक्षहरू छन् । यो समूहबाट जनसाङ्खिक लाभ लिन नसक्दा खाडी मुलुकमा रोजगारका लागि जानुपर्ने बाध्यता छ । ७७ जिल्लामध्ये सबैभन्दा बढी वैदेशिक रोजगारीमा जाने जिल्लाको रूपमा प्रदेश दुईको धनुषा जिल्ला रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा यो जिल्लाबाट मात्रै ३९ हजार ७७९ जना रोजगारीका लागि विदेशिए ।

"खेलाईत युवा खिलखिलाईत प्रदेश" प्रदेश सरकारको अभियानलाई सार्थक पार्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रतियोगिताहरूमा फुटबल, कराँते र क्रिकेट खेलहरूमा युवावर्गको सहभागिता र प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्तुति स्तरीय हुनसकेको छ । फुटबल, क्रिकेट, कबड्डी, कुस्ति, भलिबल, पौडी आदि खेलहरूमा प्रदेशका युवाहरूको प्रदर्शन राम्रो रहेको तथा यी खेल विधाहरूमा प्रदेशले राम्रो फड्को मार्ने सम्भावना छ । खेललाई पर्यटनको दृष्टिकोणबाट समेत विकास गर्दै आर्थिक समृद्धि र पृथक प्रदेश पहिचान स्थापित गर्न सकिनेछ ।

प्रमुख समस्या

युवावर्गलाई कृषिमा आकर्षित गर्न सार्वजनिक एवम् सहकारीसमेतको माध्यमबाट कार्यक्रमहरू संचालन भएका छैनन् । कृषिलाई गरिबी न्यूनिकरण र रोजगारी सृजनाको प्रमुख क्षेत्रको रूपमा विकास गरि विदेश पलाईन भएका युवा जनशक्तिलाई स्वदेश फर्किने वातावरण सृजना गर्नको लागि कृषिको यान्त्रिकीकरण र व्यवसायिकीकरण गर्न जरुरी छ ।

खेलकुदको लागि नीति, प्रशिक्षण केन्द्र तथा वातावरण पूर्वाधारको अभाव छ । यसलाई पर्यटनलगायत अन्य आर्थिक गतिविधिसँग जोड्न सकिएको छैन ।

रोजगारमूलक तालिम कार्यक्रमहरूमा देखिएको दोहोरोपना हटाउनु, वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, भरपर्दो र मर्यादित बनाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारको पहिचान गर्नु विप्रेषणलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा

परिचालन गर्नु, उत्पादनमूलक रोजगारीको सृजना गरि गरिबी न्यूनिकरण गर्नु, श्रम बजारमा रहेको सीपयुक्त जनशक्तिको माग र आपूर्तिबीचको असन्तुलनलाई कम गर्नु, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा पद्धतिलाई जनतासम्म पहुँच पुऱ्याउनु, रोजगारीसम्बन्धी सूचनालाई सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याउनु रहेका छन्।

चुनौती तथा अवसर

युवाका लागि क्षमता तथा सीपमा आधारित रोजगारीका अवसर सृजना गर्न नसक्नु प्रमुख चुनौती हो। कृषिलाई गरिबी न्यूनिकरण र रोजगारी सृजनाको प्रमुख क्षेत्रको रूपमा विकास गरि व्यवसायिकीकरण जरुरी छ। खेलकुदलाई व्यवसायीकरण गर्नु, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका क्षमता भएका खेलाडी उत्पादन गर्नु र खेलकुदको लागि पर्याप्त भौतिक पूर्वाधार व्यवस्था गर्ने वित्तीय स्रोत जुटाउनु चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

जनसङ्ख्यामा युवाहरूको बाहुल्यता रहेको र खेलकुदलाई व्यवसायिक रूपमा ग्रहण गरि खेलकुद क्षेत्रको विकास गर्ने अवसर रहेको छ।

खेलकुदसम्बन्धी अधिकार संघ र प्रदेशको साझा सूची र तीनै तहको साझा सूचीमा छ।

क्षेत्रगत सोच

खेलकुद क्षेत्रको समग्र विकास गरि युवाहरूको व्यक्तित्व विकास।

लक्ष्य

- युवा जनशक्तिलाई उत्पादनशील बनाइ स्वदेशमै रोजगारी सृजना गर्ने।
- राष्ट्रिय एवम अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका खेलाडीहरू उत्पादन गर्ने।

उद्देश्य

- युवा र बालबालिकाहरूलाई खेलकुदको अवसर प्रदान गर्नु।
- खेलकुदको समग्र विकास गर्नु।

रणनीति

- खेलकुदका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने।
- नियमित रूपमा प्रदेश स्तरीय राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका खेलकुद प्रतियोगिताहरू आयोजना गर्ने।
- खेलकुदलाई अन्य आर्थिक कृयाकलापसँग आवद्ध गर्ने।

कार्यनीति

- जोखिममा परेका, अपाङ्गता भएका, सीमान्तीकृत, लोपोन्मुख, अल्पसङ्ख्यक, दलित, मुस्लिम समुदायका युवालाई प्रदेश संचालनका हरेक प्रक्रियामा सक्रिय सहभागिता गराइने छ।
- उच्च माध्यमिक तहसम्मको शिक्षालाई क्रमशः निशुल्क र अनिवार्य बनाउनेतर्फ पहल गर्दै युवाको शिक्षामाथिको पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ।

- जलसम्पदा, वन सम्पदा, पर्यटकीय सम्पदा, कृषि, पशुपालन, खानी, वनविज्ञान, जडिबुटी उत्पादन तथा प्रशोधनलगायतका विषयमा जोड दिई प्राविधिक शिक्षालयहरू स्थापना गर्ने, युवालाई शैक्षिक ऋणको व्यवस्था मिलाउने, विश्वविद्यालयमार्फत् उच्च शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने, छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्ने, विदेशी श्रम बजारमा संलग्न युवाका लागि विशेष शैक्षिक कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका युवाका लागि स्वरोजगार र उद्यम गर्न अवश्यक कार्यक्रम ल्याइनेछ ।
- खेलकुदलाई शिक्षाका रूपमा विकास गर्न सबै उच्च माध्यमिक विद्यालय र कलेजहरूमा प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- स्थानीय तहको सहकार्यमा वडाहरू पालिकाहरूमा खेलमैदान निर्माण गरिनेछ ।
- प्रदेश स्तरीय खेलकुल परिषद् गठन गरि खेलकुद प्रवर्धन गरिनेछ ।
- स्थानीय तहको सहकार्यमा स्थानीय तहमा खेलकुद प्रशिक्षण दिने व्यवस्था गरिनेछ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय र प्रदेश स्तरको खेलकुद प्रतियोगितामा विजयी खेलाडीलाई प्रदेशमा पनि पुरस्कृत गरिनेछ ।
- प्रमुख खेलहरूलाई व्यवसायिकरण गरेर खेलाडीहरूको आयआर्जन बढाउने व्यवस्था गरिनेछ ।
- विद्यालय तहमा खेलकुद शिक्षा अनिवार्य गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

नियमित खेलकुद प्रतियोगिता भइरहेको हुने, प्रदेश, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय खेलाडीहरू उत्पादन भएका हुने, प्रदेश स्तरीय खेल मैदान र रंगशालाहरू निर्माण हुनेछन् । युवाहरू उद्यमशील हुने तथा उनीहरूको व्यक्तित्व विकास हुनेछ ।

५.७ भाषा कला साहित्य तथा सम्पदा संरक्षण

विद्यमान अवस्था

माता जानकी, राजर्षि जनक, श्रीराम हनुमान गार्गी, मैत्रेयी, याज्ञवल्क्य, दीनाभद्री, सहलेश तथा वीर लडाकाहरूको इतिहास भएको पावन भूमि मिथिला, भाषा, साहित्यको आफ्नै युगीन इतिहास छ । प्रदेशभित्र बोलिने मातृभाषाहरूमा ४५.२९% (२४,४७,९७८) ले मैथिली र १८.५७% (१,००,३७०) ले भोजपुरी बोल्ने गर्दछन । मैथिली, भोजपुरीलगायत विविध भाषा, साहित्य र जनक-जानकीसम्बद्ध धार्मिक सांस्कृतिक धरोहर भएको यस प्रदेशमा सयभन्दा बढी जातजाति बसोबास गर्दछन ।

क्षेत्रगत सोच

प्रदेशभित्रका भाषा, कला र साहित्य तथा संस्कृतिको विकास र जगेर्ना ।

लक्ष्य

भाषा, कला, साहित्य संस्कृति र सम्पदाहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गरि मौलिकता जोगाउने एवम् विकास गर्ने ।

उद्देश्य

- प्रदेशका विविध भाषा, कला, साहित्य तथा संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने ।
- भाषा, कला, साहित्य तथा संस्कृतिको र संस्कृतिको प्रवर्धनमार्फत् पर्यटकलाई आकर्षित गर्ने ।

रणनीति

- विद्यमान भाषा, कला, साहित्य र संस्कृतिलाई संरक्षण र संवर्द्धन गरि मौलिकता कायम राख्ने ।
- सांस्कृतिक विविधतालाई सदुपयोग गरि वाह्य तथा आन्तरिक पर्यटन प्रवर्धन गर्ने ।
- सम्मान र पुरस्कारको माध्यमबाट प्रादेशिक भाषा, कला, साहित्य तथा संस्कृतिको विकास र प्रवर्धन गर्ने ।
- विशिष्टिकृत वा विस्तारित रूपमा मिथिला भाषा, कला, साहित्य र सांस्कृतिक प्रतिष्ठानको स्थापना गर्ने ।

कार्यनीति

- लोपोन्मुख भाषा शिक्षा संचालनको लागि सहयोग गरिनेछ ।
- परम्परागत सांस्कृतिक संरक्षणको लागि आवश्यक सहयोग गरिनेछ ।
- भाषा र संस्कृति संवर्द्धनको लागि स्थानीय तह र सामुदायिक संस्थाहरूलाई परिचालित गरिनेछ ।
- विविध जातीहरूका मौलिकता संरक्षण गर्न सांस्कृतिक संग्रहालयहरू निर्माण गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

प्रदेशमा बोलिने जाति विशेषका भाषा, कला, साहित्य प्रतिष्ठान स्थापना भएको हुनेछ ।

परिच्छेद छ

पूर्वाधार

६.१ सडक तथा यातायात

विद्यमान अवस्था

यातायात पूर्वाधार विकासको दृष्टिकोणले प्रदेश २ अन्य प्रदेशहरूभन्दा अग्रणी स्थानमा छ। सन् २०१४ सम्म नेपालमा कुल १२,४९४ कि.मि. सडक लम्बाइ रहेकोमा प्रदेशका आठवटा जिल्ला क्षेत्रमा पूर्वपश्चिम राजमार्गको करिव २४५ कि.मि. खण्ड, ग्राभेल करिव १७०० कि.मि., कच्ची ८४९ कि.मि. र हुलाकी राजर्माग करिव ३०० कि.मि. रहेको छ। यी सडकहरू औद्योगिक र व्यापारिक प्रयोजनका लागि समेत उपयुक्त छन्। प्रारम्भ बिन्दु निजगढ रहेको काठमाडौंलाई तराई-मधेशसित जोड्ने ७६ कि.मि. लामो द्रुतमार्ग निर्माणाधिन छ। प्रदेशका मुख्य सहरहरू राजविराज, जनकपुरधाम र सिमरास्थित बिमानस्थल हवाइमार्गबाट काठमाडौंसँग जोडिएका छन्। प्रस्तावित निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय बिमानस्थलको प्रारम्भिक काम सुरु भएको छ। यसैगरी भारत विहारको जयनगर नेपालको जनकपुरधामसँग रेलमार्गबाट जोडिएको छ। साथै आर्थिक नगरी वीरगञ्ज भारतको कोलकाता एवम् विशाखापट्नमसँग जोडिएको छ। रेलसेवा तत्काल बर्दिवाससम्म विस्तार हुने क्रममा छ। भारतको पटनाबाट जनकपुरधाम (१२३ कि.मि.) का लागि नेपालका निजी क्षेत्रका र भारतीय (विहार राज्य परिवहन) बस सेवा संचालनमा छन्।

सडकसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन प्रदेशको अधिकार क्षेत्रमा रहेका छन्। यसअन्तर्गत प्रदेश सडकको गुरुयोजना निर्माण, स्तरोन्नति, कार्यान्वयन र नियमन, मर्मत संभार र व्यवस्थापन, तथ्याङ्क व्यवस्थापन, यातायात सुरक्षा व्यवस्था र नियमन, संभार कोष व्यवस्थापन र सडक प्रविधि र संस्थागत विकाससम्बन्धी प्रदेश स्तरीय अध्ययन र अनुसन्धान रहेका छन्।

प्रमुख समस्या

सडकहरू स्तरीय, सुरक्षित र भरपर्दो नहुँदा औद्योगिक ढुवानी लागत नघट्नु समस्याको रूपमा रहेको छ। समयमा मर्मत संभार हुन नसक्दा सडक पुननिर्माण खर्चिलो भएको छ। दीर्घकालीन सोच नराखी हचुवाको भरमा बनेका सडक आफै डुबानका कारण बनेका छन्।

चुनौती तथा अवसर

निर्माणाधिन सडकहरू कालोपत्रे तथा गुणस्तर सुधार गर्न र सडकको मर्मत संभारको लागि लगानी जुटाउनु र लगानीको अधिकतम प्रतिफल सुनिश्चित हुने गरि भरपर्दो यातायात सुविधा वातावरणमैत्री ढंगले उपलब्ध गराउनु चुनौतीपूर्ण रहेको छ। प्रदेश परिवहन सेवा स्थापना एवम् संचालन हुन नसक्नु चुनौती हो।

सडक विकासको लागि चाहिने ज्ञान, अनुभव तथा प्रविधि देशमै उपलब्ध रहेको छ। गुणस्तर कायम राख्न मद्दत मिल्ने निर्माण सामग्री तथा उपकरणहरू सहज उपलब्ध छ। सडकको विकास र विस्तारले

प्राथमिकता पाएको अवसर रहेको छ। स्थानीय तहको स्रोत साझेदारीमा अन्तर स्थानीय तह सडक र यातायात सेवा तथा अन्तर प्रदेश परिवहन संचालन गर्ने अवसर छ। सस्तो ढुवानीका लागि रेल सेवा सहयोगी हुने देखिन्छ।

सोच

सन्तुलित, सुलभ, सुरक्षित, स्तरीय एवम् दिगो सडक पूर्वाधारको विकास।

लक्ष्य

प्रदेशको प्रत्येक सहरबाट अर्को सहरसम्म कम समयमा पुग्न सकिने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसहितका सडक संजालको विस्तार गरी आर्थिक सामाजिक विकास र व्यापार सहजीकरणमार्फत् आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने।

उद्देश्य

- स्तरीय सडकको पहुँचबाट यातायात सुविधालई सहज बनाइ ढुवानी लागत कम गर्ने।
- सडक पूर्वाधारहरूको उचित संरक्षण मर्मत संभार गरि सवारी आवागमन सहज बनाउने।

रणनीति

- आधुनिक संरचनासहितको गुरुयोजनामा आधारित सुरक्षित सडक संजाल विकास गर्ने।
- संस्थागत क्षमताको विकासलाई उच्च प्राथमिकता दिई आधुनिक प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गर्ने।
- प्राकृतिक प्रकोप तथा जलवायु प्रतिकूलताका कारण हुने हानि नोक्सानी न्यूनिकरण गर्ने।
- सडकको डिजाइन निर्माण मर्मत संभार तथा आधुनिक प्रविधिको उपयोग र यान्त्रिकीकरणमा जोड दिने।
- प्रदेश सरकारको प्राथमिकतामा परेका सडकहरूको निर्माणमा तदारुकता दिने।

कार्यनीति

- सडकले भारवहन गर्ने क्षमता सवारी चाप तथा योगदानलगायत विभिन्न मापदण्डका आधारमा प्रदेशका सडकहरूको वर्गीकरण गरि दीर्घकालीन गुरुयोजना तयार गरिनेछ।
- जग्गा अधिग्रहण भइसकेका सडक वन र सम्बन्धित कार्यालयहरू स्वीकृति र अन्य पूर्व तयारी सम्पन्न भएका सडकको कार्य अगाडि बढाइनेछ।
- सडकसम्बन्धी प्रादेशिक कानुन नीतिगत व्यवस्था समय अनुकूल परिमार्जन गरिनेछ।
- प्रदेशका मुख्य सहर र सबै वस्तीहरूमा स्तरीय सडक संजाल विस्तार गरिनेछ। प्रस्तावित नयाँ सडकहरू हुलाकी सडकलाई कनेक्ट वा इन्टरसेक्ट गर्ने गरि डिजाइन गरिनेछ।
- सहरी क्षेत्रमा भरपर्दो र सहज यातायात प्रणालीको विकास गरिनेछ।
- वैकल्पिक यातायात पूर्वाधारहरू विकास गरिनेछ।

- निजी तथा सार्वजनिक-निजी साझेदारीलाई प्रोत्साहन गर्दै सुदृढ यातायात प्रणालीको विकास गरिनेछ ।
- सडक बोर्ड नेपालको सहकार्यमा प्रदेश स्तरमा सडक मर्मत संभार कोषको व्यवस्था गरिनेछ ।
- पर्यटन प्रवर्धनका लागि प्रस्ताव गरिएका स्थानहरूलाई सडक मार्गले जोड्न प्राथमिकता दिइनेछ । साथै स्थानीय तहसँग साझेदारीका लागि प्रयत्न गरिनेछ ।
- प्रिकास्ट कंक्रिट र अन्य द्रुत निर्माणका प्रविधिहरू प्रोत्साहन र प्रवर्धन गरिनेछ ।
- हुलाकी राजमार्ग निर्माण सम्पन्न गर्न समन्वय र सहजीकरण गरिनेछ ।
- हुलाकी राजमार्ग जोडिने सडकहरू स्तरीय बनाइनेछ ।
- प्रदेशको केन्द्र र सीमा क्षेत्रका बस्तीहरूलाई यातायात सुविधासँग जोड्ने गरि विशेष कार्यक्रम र प्रादेशिक सार्वजनिक यातायात सेवा संचालन गरिनेछ ।
- प्रदेश स्तरीय गुणस्तर परीक्षण प्रयोगशाला स्थापना तथा संचालन गरिनेछ ।
- भरपर्दो यातायात व्यवस्थाको लागि निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहनका अतिरिक्त प्रभावकारी नियमन गरिनेछ ।
- प्रदेश सरकारको लगानी हुने कुनै पनि सहरी सडकमा नालीको व्यवस्था सुरुदेखि नै अनिवार्य गरिनेछ ।
- सडक दुर्घटना न्यूनिकरणका लागि विशेष सतर्कताका उपायहरू अवलम्बन गर्दै सडक सङ्केत, यात्री प्रतिक्षालय निर्माण, पैदल यात्रुका लागि पेटी, विशेष प्रकाश चिन्ह जडान आदिमा लगानी गरिनेछ ।
- विद्यमान सडकको मर्मत संभार तथा गुणस्तर सुधार गरिनेछ ।
- प्रदेश परिवहन बोर्ड स्थापित गरिनेछ ।
- नेपाल सरकारसँगको सहकार्यमा प्रदेशका आठवटै जिल्लामा रेल यातायात विकास गरिनेछ । साथै जनकपुर बृहद् परिक्रमा सडकमा मेट्रोरेलको विकास गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

यस योजना अवधिमा करिव १५० कि.मि. सडक पुनर्स्थापन गरिएको हुनेछ । मधेशमा सडक पूर्वाधार विशेष कार्यक्रमअन्तर्गत योजनावधिमा ६८० कि.मि. सडक निर्माण तथा स्तरोन्नती भएको हुनेछ । प्रदेश सरकारको प्राथमिकतामा परेका करिव ३०० कि.मि. सडकको विस्तृत परियोजना प्रस्ताव तयार हुनेछ । प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूको सहभागितामा करिव १० हजार कि.मि. स्थानीय सडकको नियमित मर्मत संभार भएको हुनेछ ।

६.२ सौर्य ऊर्जा तथा बायो ग्यास

विद्यमान अवस्था

नेपालको प्रमुख औद्योगिक क्षेत्र रहेको यस प्रदेशको ऊर्जा माग हालसम्म राष्ट्रिय प्रसारणमार्फत् विद्युत ऊर्जाका रूपमा आपूर्ति भइरहेको छ । प्रदेशमा जलविद्युत उत्पादनको सम्भावना न्यून रहेको तर वैकल्पिक ऊर्जाको रूपमा सौर्य ऊर्जाको राम्रो संभावना छ । व्यवसायिक रूपमा उपयोगमा नआउने खाली जमिनमा

सौर्य ऊर्जा उपकरण जडान गरि करिव २२३ मेगावाट सौर्य ऊर्जा उत्पादन गर्न सकिने सम्भावना छ। १५० मेगावाट क्षमताको सौर्य ऊर्जाको प्लान्ट निर्माणका लागि निजी क्षेत्रसँग लगानी सम्झौता भएको छ।

प्रमुख समस्या

सौर्य ऊर्जा उत्पादनका लागि जग्गा उपलब्ध हुने र सूर्यप्रकाश लामो समयसम्म उपलब्ध हुने यस क्षेत्रमा बैदेशिक लगानी भित्र्याउन सकिएको छैन। सौर्य ऊर्जाको बारेमा जनस्तरमा यथेष्ट ज्ञान नहुनु पनि समस्या हो।

चुनौती तथा अवसर

सौर्य ऊर्जाको प्लान्ट स्थापनाका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था, जग्गाको उपलब्धता र यस क्षेत्रमा बैदेशिक लगानी भित्र्याउन चुनौती हुन्। जलविद्युतको तुलनामा निर्माण अवधि छोटो हुनु र निर्माणाधीन हुँदादेखि नै आंशिक उत्पादन लिन सकिनु यसको अर्को आकर्षण हो। सबै घरमा बिजुली पुर्‍याउने लक्ष्यको सन्दर्भमा ग्रिड पुर्‍याउन नसक्ने घरको लागि सौर्य ऊर्जा राम्रो अवसर हो। सौर्य ऊर्जाको प्रयोग कृषि क्षेत्रलगायत खाना पकाउन वैकल्पिक सौर्य चुलो र टुकी प्रकाशको प्रचुर सम्भावना छ।

क्षेत्रगत सोच

विकासका लागि सौर्य ऊर्जा प्रवर्धन।

लक्ष्य

- सौर्य ऊर्जाको पहुँच बढाई आर्थिक सामाजिक विकासमा योगदान पुर्‍याउनु।
- राष्ट्रिय प्रसारण प्रणालीको पहुँच बाहिरका क्षेत्रमा भरपर्दो सौर्य ऊर्जा उपलब्ध गराउनु।

उद्देश्य

- सौर्य ऊर्जाको उत्पादन बढाउने।
- बायोग्यास, बायोडिजेल, बायोब्रिकेट, बायोइन्धनमा आधारित विद्युत् तथा ताप ऊर्जाको प्रवर्धनद्वारा ऊर्जामा परनिर्भरता कम गर्ने।

रणनीति

- सौर्य ऊर्जासम्बन्धी नीति तर्जुमा र संरचना स्थापना गर्ने।
- सौर्य ऊर्जा उत्पादनका लागि नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गर्ने।
- निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गरि यसको प्रयोग विस्तार गर्ने।
- जैविक ऊर्जा उत्पादन गर्न सकिने कच्चा पदार्थ सजिवन खेतीसमेत प्रोत्साहित गर्ने।

कार्यनीति

- सौर्य ऊर्जाको प्रचुर विकासका लागि आवश्यक नीतिनियम तर्जुमा एवम् संरचना बनाइनेछ।
- सौर्य ऊर्जाको लागि प्रदेश सरकारले अनुमति दिने व्यवस्था गर्न पहल गरिनेछ।

- सिँचाइ, कृषि, पर्यटन तथा उद्योग संचालनमा सौर्य ऊर्जाको प्रयोगलाई प्रोत्साहन दिइनेछ ।
- सजिवन उत्पादनको तथ्याङ्क संकलन तथा कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।
- गोबरग्यास प्लान्ट स्थापना तथा संचालनको लागि सहयोग गरिनेछ ।
- सौर्य ऊर्जा उत्पादनमा निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गरि सौर्य ऊर्जा उत्पादन र औद्योगिक क्षेत्रमा आपूर्ति गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशको आफ्नो लगानीमा ५० मेगावाट र निजी तथा स्थानीय तहको सहकार्य गरि कम्तिमा २०० मेगावाट सौर्य ऊर्जा जडान भएको हुनेछ ।

६.३ सहरी विकास

विद्यमान अवस्था

सहरीकरणलाई आर्थिक विकासको संवाहकको रूपमा लिइन्छ । प्रतिव्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादन र सहरीकरणको स्तरबीच गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ । आवश्यक पूर्वाधारबिनाको सहरीकरण उत्पादनशील हुन सक्दैन । अतः गुणस्तरीय पूर्वाधारमा लगानी गर्नु, व्यवस्थित र उत्थानशील सहरीकरणका पूर्व शर्त हुन् । नेपालको सहरी जनसङ्ख्या करिव ५८% र औसत वृद्धिदर करिव ५% छ । प्रदेशको कुल सहरी जनसङ्ख्याको करिव ३०.५% रहेको यस प्रदेशमा १ महानगरपालिका, ३ उपमहानगरपालिका, ७३ नगरपालिका र ५९ गाउँपालिका रहेकोमा केहीले मात्र योजनावद्ध सहरीकरणको अवधारणामा काम गर्न सकेका छन् । प्रदेशभर ८१ वटा नगरविकास समितिहरू नगर विकासको मापदण्ड र सहरी विकाससम्बन्धी कामका लागि गठन भएका छन् । स्थानीय तहको पुनसंरचना गरिंदा बढीभन्दा बढी ग्रामीण क्षेत्रहरू सम्मिलित गरि उपमहानगर र महानगर गठन भएका छन् । उदाहरणका लागि ३२ वडामा विभाजित वीरगञ्ज महानगरको वडा नं. २८ देखि ३२ मा सम्मिलित गरिएका बगही, बसडिलवा, लालपर्सा, बेगवा, चोरनी ग्रामीण क्षेत्रमा महानगरको सहरी पूर्वाधार विकास गर्न दशकौं कुर्नु पर्ने अवस्था छ । लहान, मिर्चैया, नगराइन, ईश्वरपुर, बरहथवा, गौशाला, बर्दीबास, जलेश्वर, राजविराज, कञ्चनरूप, निजगढजस्ता सहरहरू Growth Centre का रूपमा विकसित हुँदै गएका छन् । यसैगरी नगरपालिकाहरू पुनर्संरचित हुँदा गाँसिएर आएको भूक्षेत्रको जनसङ्ख्याको उपस्थितिका लागि सहरी सेवा सुविधा पुऱ्याउनु उच्चतम लागतका कारण तत्काल सम्भव पनि छैन ।

संघीय सरकारले हुलाकी राजमार्गमा थप १५ वटा व्यवस्थित सहर निर्माण गर्ने लक्ष लिएको छ । मधेशमा व्यवस्थित, सुविधायुक्त, आधुनिक प्रविधियुक्त सहर बनाउने प्रक्रिया अघि बढेअनुरूप सन् २०९० सम्ममा यी सहरमा एक लाख जनसङ्ख्यासम्मको वस्ती बसाउन सक्ने गरि सहरको विकास गरिने भएको छ । प्रदेशका मनरा (मोहत्तरी), ब्रह्मपुरी (सर्लाही), मौलापुर (रौतहट), महागढीमाई (बारा), व्यवस्थित सहरको रूपमा विकसित हुनेछन् ।

शम्भुनाथ (सप्तरी), बलवा (महोत्तरी), ईश्वरपुर (सर्लाही), कटहरिया (रौतहट) नयाँ सहरको रूपमा विकास गरिने भएको छ । नयाँ सहरका लागि जमिनको उपलब्धता, आर्थिक विकासको सम्भाव्यता, वस्तीको

स्थिति, जनसङ्ख्या, यातायात सुगमतालगायत आधारमा २० वर्षे गुरुयोजना प्रतिवेदन तयार गरि चरणबद्ध रूपमा सहर विकास गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

प्रमुख समस्या

बढ्दो जनसङ्ख्या र आन्तरिक बसाइँसराइका कारण अव्यवस्थित सहरीकरण, खुला पार्कहरूको अभाव, अस्तव्यस्त सहरी यातायात प्रणाली, पर्याप्त खानेपानी र सरसफाइको अभाव समस्याका रूपमा रहेका छन् । जग्गाको अनियन्त्रित मूल्य र जग्गा खरीदमा अनुत्पादक खर्च बढ्ने, समस्याहरू देखिएका छन् । मधेशमा छिमेक प्रदेशबाट भइरहेको तीव्र आप्रवासनले नगरपालिकाहरू अव्यवस्थित सहरीकरणको शिकार भइरहेका छन् । सहरी क्षेत्रमा आवश्यक पार्क, खुला ठाँउ र उद्यानहरूको अभाव छ । व्यवस्थित र विश्वासिलो यातायात सुविधा उपलब्ध हुनसकेको छैन । सहरीकरण व्यवस्थित नहुँदा कृषि भूमि खण्डीकरण हुँदै गएको छ ।

चुनौती र अवसर

नयाँ गठित नगरपालिकाहरू र बढ्दो वस्ती विकास भइरहरेका नगरहरूमा सहरीकरण व्यवस्थित हुन नसक्दा सहरी जनसङ्ख्यालाई आधारभूत सेवा उपलब्ध गराउन सकिएको छैन । सहरी विकास रणनीति २०१७ अनुसार सहरी क्षेत्रको तहगत प्रणालीलाई मजबुत बनाइ यिनीहरूबीचको भौतिक आर्थिक एवम् वातावरणीय अन्तरसम्बन्धलाई प्रोत्साहन गर्ने सहरी आवश्यकतासँग जोडिएको जग्गा प्राप्ति, सहरी क्षेत्रमा ढल निकास तथा फोहरमैलाको दिगो व्यवस्थापन, सार्वजनिक भूमिको अतिक्रमण रोक्ने काम, मनोरञ्जन स्थल, खुल्ला क्षेत्र र सार्वजनिक शौचालयको व्यवस्था गर्ने कार्यहरू चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । सहरी विकासको लागि जग्गा र आवासका अतिरिक्त यातायात, खानेपानी, सरसफाईका लागि विभिन्न निकायहरूको समन्वय र सहकार्य गर्नु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

प्रदेशको स्थायी राजधानी घोषणा नभइसकेको परिवेशमा योजनावद्ध सहरी विकासलाई महत्व दिएर राजधानी सहरको विकास गर्न सकिने अवस्था छैन । स्थानीय तहहरूले व्यवस्थित सहरीकरण गर्न सकिने र विद्यमान सहरहरूलाई पनि सुधार गर्न सकिने अवसर रहेको छ । नयाँ नगरउन्मुख सहरक्षेत्रको पहिचान गरि पूर्वाधार विकासका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिएका छन् । छरिएर रहेका वस्तीहरूलाई एकीकृत गर्दै सार्वजनिक सेवालाई गुणस्तरीय ढंगले प्रवाह गर्न नमूना एकीकृत वस्ती विकास कार्यक्रम संचालन गरिने नीति लिइएको छ । सहरी विकास सबै तहका सरकारको प्राथमिकतामा रहेको छ । आधुनिक पूर्वाधारयुक्त भौतिक पहिचान झल्किने सहरी विकासको लागि प्रादेशिक प्रमुख सडकहरूसँग जोडिएको भूमिमा सहरी विकासको सम्भावना छ ।

सोच

व्यवस्थित सहरीकरणमार्फत् दिगो आर्थिक विकास ।

लक्ष्य

- न्यूनतम आधारभूत सहरी सुविधासहितका प्रदेश सहरहरूको विकास गर्ने ।
- प्रदेशको राजधानीलाई मोडेल सहरको रूपमा विकास गर्ने ।

उद्देश्य

- सन्तुलित सहरी प्रणाली र परिस्कृत सहरहरूको विकास गर्ने ।
- सहरहरूको निर्माण व्यवस्थापन, सुधार तथा विस्तार गर्दै सहरी पूर्वाधार सुशासनको संस्थागत विकास गर्ने ।
- विद्यमान सहरहरूलाई हरित र सुविधा सम्पन्न बनाउने ।
- योजनाबद्ध स्याटलाईट सहरहरूको विकास गर्ने ।

रणनीति

- सहरमा आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरू एकीकृत ढंगले निर्माण गर्ने ।
- उपमहा तथा महानगरहरूको पूर्वाधारसँग जोडिने स्याटेलाईट सहरहरूको विकास गर्ने ।

कार्यनीति

- प्रदेशको राजधानीलाई मोडेल सहरको रूपमा विकास गर्न आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गरिनेछ ।
- प्रदेशमा सेटेलाईट सिटीको सम्भाव्यता अध्ययन गराइनेछ ।
- सहरी क्षेत्रमा खुला पार्क र बालउद्यानहरू निर्माण गरिनेछ ।
- स्थानीय तहका लागि सहरी विकास मापदण्ड तथा निर्देशिका तयार गरि लागू गरिनेछ ।
- स्थानीय तहहरूको सहकार्यमा सहरी क्षेत्रको यातायात व्यवस्थित र भरपर्दो बनाइनेछ ।
- पालिकाहरूलाई तथा निजी क्षेत्रलाई बहुतल्ले भवन बनाउन प्रोत्साहन गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

- प्रदेशका सबै नगरपालिकाहरूको एकीकृत सहरी योजना तर्जुमा भई सहरी विकास कार्यक्रम संचालन भएको हुनेछ ।
- ठूला सहरहरू व्यवस्थित रूपले विकास हुँदै जाने र अन्य साना स्याटेलाईट सहरहरू विकास भएका हुनेछन् ।
- नया सहर कार्यक्रमअन्तर्गत बलवा, मनराकट्टी (महोत्तरी), कटहरीया र मौलापुर (रौतहट) सिम्रौनगढ र गढीमाई (बारा) तथा छिन्नमस्ता (सप्तरी) को विस्तृत परियोजना प्रस्ताव तयार हुनेछ ।

६.४ खानेपानी तथा सरसफाइ

विद्यमान अवस्था

प्रदेशका करिव ८९% जनसङ्ख्यालाई खानेपानीको पहुँच छ भने शौचालय प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या ६५% छ । तथापि शुद्ध पानीको उपलब्धताको कमी छ । रौतहट र सर्लाही जिल्लाहरूमा आर्सनिकको विशेष समस्या रहेको छ । वर्षाको याममा पानीका स्रोतहरू बगाउने, पुर्ने तथा धमिलो पानी मिसिने समस्याहरू छन् ।

प्रदेशका ३ जिल्लाहरू रौतहट, सप्तरी र सिरहा खुला दिसामुक्त घोषणा भइसकेका छन् । सहरबजार क्षेत्रहरूबाट ठुलो मात्रामा फोहोर निस्कने र त्यसको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसकेको अवस्था छ । सडक तथा निर्माणका काममा उड्ने धूलो, आगजनी तथा इन्धनको जथाभावी प्रयोग गर्ने कलकारखानाहरू, सवारीसाधन र खासगरी सिमेन्ट एवम् इट्टा उद्योगहरूबाट निस्कने धूवाँ, धुलो तथा विषाक्त ग्याँसहरूले कतिपय ठाँउहरूमा वायु प्रदूषण गराएका छन् ।

प्रमुख समस्या

स्वच्छ खानेपानीको आपूर्ति हुन नसकेको, सहरी तथा बजार क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा फोहोरको व्यवस्थापन हुन नसकेको, ग्रामीण क्षेत्रमा शौचालय प्रयोगको महत्वसम्बन्धी ज्ञानको अभाव रहेको छ । सडक तथा सार्वजनिक स्थलहरूमा खानेपानी, शौचालय तथा फोहोर व्यवस्थापन नहुने गरेको अवस्था समस्याको रूपमा रहेको छ ।

चुनौती र अवसर

स्वच्छ खानेपानीका स्रोतहरूको व्यवस्था गर्नु, प्लाष्टिकको प्रयोगमा कमी ल्याउनु, बनिसकेका शौचालय तथा फोहोर संकलन संयन्त्रहरूलाई प्रभावकारी उपयोग गर्नु र फोहरको वर्गीकरण गरि प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नु प्रमुख चुनौती हुन् । बढ्दो साक्षरता, संचार तथा चेतना स्तर, खानेपानी तथा सरसफाईको विकासका लागि अवसर हुन् ।

दीर्घकालीन सोच

पूर्ण सरसफाईयुक्त तथा स्वच्छ खानेपानीमा सबैको पहुँच ।

लक्ष्य

यस प्रदेशका सबै वस्तीहरूमा स्वच्छ खानेपानी पुऱ्याउने र सबै प्रकारका फोहोरको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने ।

उद्देश्य

- प्रदेशका सबै जनताहरूलाई शुद्ध तथा भरपर्दो खानेपानी सेवा पुऱ्याउने ।
- प्रदेशमा सरसफाई सेवा विस्तार गर्ने ।

रणनीति

- प्रदेशको खानेपानी तथा सरसफाइको गुरुयोजना बनाएर काम गर्ने ।
- स्थानीय तह, निजी क्षेत्र तथा विकास साझेदारहरूसित सहकार्य गर्ने ।
- सहरी क्षेत्रमा ढल प्रशोधनको प्रभावकारी व्यवस्था लागू गर्ने ।
- शौचालय प्रयोग तथा फोहोर व्यवस्थापनका सन्दर्भमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
- प्रादेशिक मापदण्डहरू बनाएर प्रदूषण नियन्त्रण गर्ने ।

कार्यनीति

- खानेपानी सेवा अभाव भएका वस्तीहरूमा खानेपानी सुविधा पुऱ्याइनेछ ।
- जलाशय, पोखरी र डीप बोरिङ्ग गरि खानेपानीको स्रोत सुनिश्चित गरिनेछ ।
- अति विपन्न वस्तीहरूमा स्वच्छ पिउने पानीको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ट्युबवेलहरूको गुणस्तर प्रमाणीकरण तथा नियमित अनुगमन गरि सुरक्षित ट्युबवेललाई एक घर एक धाराको नीतिबमोजिम धाराको परिभाषामा समेटिनेछ ।
- शौचालयसहितको पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रममा समावेश गरिनेछ ।
- राजमार्ग, चौक, बजार क्षेत्र तथा पर्यटकीय स्थलहरूमा नवीनतम प्रविधिमा आधारित सार्वजनिक शौचालयको निर्माण तथा संचालनलाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- पालिका तथा उद्योगहरूलाई वैज्ञानिक फोहोर व्यवस्थापनमा आवद्ध गरिनेछ ।
- प्रदूषणका प्रदेश अनुकूल मापदण्डहरू बनाएर लागू गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

योजना अवधिमा शतप्रतिशत घरपरिवारमा आधारभूत खानेपानी सुविधा पुगेको हुने, ६०% परिवारमा स्वच्छ खानेपानी पुगेको हुने, फोहोर व्यवस्थापन भएको हुने, सरसफाइमा जनचेतना बढेको हुने तथा व्यक्तिगत, पारिवारिक र सामुदायिक सरसफाईमा उल्लेख्य सुधार भई स्वस्थ समाजको विकास भएको हुनेछ ।

परिच्छेद सात
अन्तरसम्बन्धित सर्वोपरी विषय

७.१ तथ्याङ्क व्यवस्थापन

विद्यमान अवस्था

प्रादेशिक योजनातर्जुमा नेपालको लागि नौलो विषय हो। यस्को लागि प्रादेशिक ग्राहस्थ उत्पादनलगायतका समष्टिगत आर्थिक तथ्याङ्कका अतिरिक्त अन्य आर्थिक सामाजिक विकासका प्रदेश तहका तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ। हाल स्थानीय तह पुनर्संरचित गरिएकोले राष्ट्रिय आवश्यकताअनुरूप खण्डीकृत तथ्याङ्कहरू जस्ताको त्यस्तै प्रयोग गर्न सकिने अवस्था छैन। कतिपय तथ्याङ्क प्रदेश स्तरमा सान्दर्भिक पनि हुने देखिन्न। स्थानीय तहको आधारभूत खण्डिकृत तथ्याङ्कहरू उपलब्ध छैनन्। प्रशासनिक संरचनामा भएको फेरबदलका कारण उपलब्ध तथ्याङ्कहरू पनि परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ। प्रदेशले प्राप्त गर्ने राजस्वर रोयल्टीलगायत अन्य बजेट सहयोगहरूका लागि प्रदेशको आफ्नो तथ्याङ्क व्यवस्थापन हुनसकेको छैन। क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी रूपमा सर्वेक्षण अध्ययन भई प्रकाशन हुने तथ्याङ्कहरू पनि प्रदेशगत उपलब्ध हुन सक्ने अवस्था र आधार खडा हुन सकेका छैनन्।

प्रमुख समस्या

राष्ट्रिय स्तरमा सूचना र प्रविधिको प्रयोग गरि व्यवस्थित ढंगले तथ्याङ्क संकलन, भण्डारण र प्रयोग हुन सकिरहेको छैन। तथ्याङ्कको प्रयोग योजना तर्जुमालगायत निर्णय गरिने परिपाटीको पूर्ण विकास भइसकेको छैन। यसर्थ प्रदेश शासन व्यवस्थाको प्रारम्भिक कार्यान्वयनको चरणमा तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन र प्रकाशनको लागि प्रदेश स्तरका संस्थागत संरचना नहुनु नै प्रमुख समस्या हो।

चुनौती तथा अवसर

प्रादेशिक एवम् स्थानीय तह स्तरको तथ्याङ्क संकलनको लागि प्रभावकारी संरचना बनाउनु, समयमै यसको लागि ऐन नियमहरू तर्जुमा गर्नु र पर्याप्त दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गर्नु साथै तीनै तहका सरकारहरू बीच तथ्याङ्क संकलनमा समन्वय र सहकार्य गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको छ। संविधालने तीनै तहको सरकारले तथ्याङ्कसम्बन्धी कार्य गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। केही गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूको मात्र आ-आफ्नो वस्तुगत विवरण उपलब्ध छ।

क्षेत्रगत सोच

नीति निर्माण, योजना तर्जुमा र महत्वपूर्ण निर्णयको लागि तथ्याङ्कको प्रयोग।

लक्ष्य

प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सुदृढ तथ्याङ्क प्रणाली स्थापना गर्ने।

उद्देश्य

प्रदेश स्तरीय तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन र भण्डारण व्यवस्थापन गर्ने ।

रणनीति

- स्थानीय तहको आवश्यकतासमेतलाई दृष्टिगत गरि तथ्याङ्कसम्बन्धी प्रादेशिक ऐन नियम तर्जुमा गर्ने ।
- प्रदेशका तथ्याङ्कहरूको डिजिटलाईजेशन गर्न संघीय, प्रदेश र स्थानीय तहबीच सहकार्य गर्ने ।

कार्यनीति

- प्रादेशिक तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधनको लागि आवश्यक प्रशासनिक संरचना निर्माण गरि एकीकृत प्रदेश तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गरिनेछ ।
- भौगोलिक सूचना प्रणालीका आधारमा प्रदेशको आर्थिक सामाजिक विकासलाई आवश्यक नक्शाङ्कन गरिनेछ । GIS Mapping गरिनेछ ।
- प्रदेश तथ्याङ्क ऐन तर्जुमा गरि लागू गरिनेछ ।
- संघ र स्थानीय तहको सहकार्यमा प्रादेशिक तथ्याङ्क तयार गरिनेछ ।
- तथ्याङ्क संकलनमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग (ट्याब्लेट, मोबाइल एप्स, इन्टरनेट नेटवर्किङ, अनलाईन, अफलाईन आदि) र क्षमता विकास गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

- प्रादेशिक तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधनको लागि आवश्यक ऐन नियम र प्रशासनिक संरचना निर्माण भएको हुनेछ ।
- प्रादेशिक तथ्याङ्कहरू सर्वसाधारणलाई समेत उपलब्ध भएको हुनेछ ।
- प्रदेशको आर्थिक सामाजिक विकासको स्तर भौगोलिक सूचना प्रणालीमा उपलब्ध भएको हुनेछ ।
- सबै स्थानीय तहको वस्तुगत विवरण तयारी तथा अद्यावधिक गरिएको हुने ।

७.२ श्रम तथा रोजगारी

विद्यमान अवस्था

उल्लेखनीय जनसङ्ख्या कृषिमा आधारित भए पनि व्यवसायिक कृषिप्रति आकर्षण बढाउन सकिएको छैन । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको यो क्षेत्र राज्यको प्राथमिकतामा पर्न सकेको छैन । कृषि क्षेत्रमा विद्यमान अनुत्पादक श्रमलाई उद्योग, पर्यटन र सेवा क्षेत्रमा लैजानु पर्ने आवश्यकताका लागि श्रम नीतिहरू बनेका छैनन् । कृषि र सोसँग गाँसिएको रोजगारीमा न्यून ज्याला आर्जनसँगै अपहेलित भएको महसुस हुँदा विदेशिने युवाहरूको सङ्ख्या उल्लेखनीय छ । गाउँमा युवाहरू कृषि पेशा अंगाल्नभन्दा जोखिम मोलेर लाखौं खर्च गरि बिदेशिनु राम्रो सोच्छन् ।

राष्ट्रिय रूपमा आन्तरिक रोजगारी सिर्जना हुन नसक्दा वैदेशिक रोजगारी विकल्प बनेको छ। युवा पलाईनका कारण प्रदेशका खास गरेर कृषि उत्पादन र औद्योगिक कामका लगि आवश्यक जनशक्ति उपलब्ध हुन सकिरहेको छैन। उद्यमशील शिक्षाको अभावमा शिक्षित बेरोजगारी बढेको छ। स्वरोजगार हुने भन्दा पनि जागिर खोज्ने मनोभाव बढी हावी छ।

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हकको व्यवस्था गरेको छ। संविधानले सामाजिक सुरक्षा र रोजगारी तथा रोजगारी र बेरोजगारी सहायता शीर्षकलाई संघ र प्रदेशको साझा अधिकार सूचीमा राखेको छ। स्थानीय तहलाई बेरोजगारीको तथ्याङ्क संकलनको जिम्मेवारी दिएको छ। दिगो विकासका लक्ष्यले पूर्ण र उत्पादनशील रोजगारी र सबैका लागि सम्मानजनक काम उपलब्ध गराउनु पर्ने लक्ष्य राखेको छ। सन् २०३० सम्ममा बालश्रमलाई पूर्ण रूपमा उन्मुलन गर्नुपर्ने लक्ष्य तोकेको छ भने अर्ध बेरोजगारीलाई १०% भन्दा कममा ल्याउनु पर्ने भएको छ।

प्रमुख समस्या

श्रम बजारको जनशक्ति मागको आंकलन हुन नसक्दा श्रम बजार व्यवस्थित गर्न नसकिनु प्रमुख समस्या भएको छ। श्रम बजारमा सीपयुक्त जनशक्तिको अभाव र बाल श्रम समस्याका रूपमा रहेका छन्।

चुनौती तथा अवसरहरू

युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रवृत्तिले देशभित्र देखिएको श्रम अभावको समाधान र प्रादेशिक अर्थतन्त्रको लागि आवश्यक सीप र क्षमता भएका जनशक्तिहरू उत्पादन गरि शैक्षिक बेरोजगारीको स्थिति समाधान गर्दै श्रम बजारमा श्रमको माग र आपूर्तिको संतुलन मिलाउने काम चुनौतीको रूपमा रहेको छ।

बेरोजगारीको वास्तविक तथ्याङ्क संकलन गर्दै रोजगारी सिर्जना गर्नु, उद्यमशील बनाउँदै श्रमलाई सम्मान गर्ने सामाजिक संस्कृति विकास गरि स्वरोजगारी सिर्जना गर्नु, विदेश पलाईन हुने प्रवृत्ति रोकी शिक्षा र सीप हासिल गर्नतर्फ जागरुक गराउनु यस क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन्।

क्षेत्रगत सोच

सबै प्रकारका श्रमको सम्मानसहित पूर्ण रोजगारीको स्थिति सिर्जना।

लक्ष्य

श्रम बजारलाई आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादनसँगै पर्याप्त आन्तरिक रोजगारी सिर्जना गर्ने।

उद्देश्य

- दक्ष तथा सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादनसँगै आन्तरिक रोजगारी सिर्जना गर्नु।
- उद्यमशीलताको विकासमार्फत् युवाहरूलाई स्वरोजगारतर्फ उन्मुख गराउनु।
- श्रम बजारको प्रवर्धन र रोजगारदाता तथा श्रमिकको हकहित संरक्षण गर्नु।

रणनीति

- श्रमबजारको माग विश्लेषण गरि सो अनुरूपको जनशक्ति उत्पादन गर्ने।

- रोजगारी सिर्जना गर्ने क्रियाकलापहरू संचालन गर्न प्राथमिकता दिने ।
- उद्यमशीलताको प्रवर्धन गरि स्वरोजगारमा जोड दिने ।
- श्रमिकको हकहित संरक्षण गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- समाजमा सबै प्रकारको श्रमको उचित सम्मान र इज्जत गर्ने संस्कृतिको विकास गर्ने ।

कार्यनीति

- श्रमबजारमा भइरहेको परिवर्तन र श्रम माग र आपूर्तिको सम्बन्धमा नियमित अध्ययन गरिनेछ ।
- स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा बेरोजगारी तथ्याङ्क संकलन गरिनेछ ।
- श्रम बजारको मागअनुसारको जनशक्ति उपलब्ध गराउन सोहीअनुसारको शिक्षा र दक्षता विकास गराइनेछ ।
- भौतिक पूर्वाधार निर्माण र उद्योग धन्धामा प्रदेशका स्थानीय नागरिकहरूलाई रोजगारीका अवसरमा प्राथमिकता दिने नीति लिईनेछ ।
- रोजगारी सूचना प्रवाहलाई प्रभावकारी पारिनेछ ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवाहरूलाई स्वरोजगार हुन सीप प्रमाणीकरण र सहुलियत ऋण उपलब्ध गराउन सहयोग गरिनेछ ।
- कृषि, उद्योग, पर्यटनलगायतका क्षेत्रको लागि आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति उत्पादनमा जोड दिइनेछ ।
- कार्यस्थलमा हुनसक्ने जोखिमको न्यूनिकरणमा जोड दिइनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

दक्ष जनशक्ति उत्पादन भइ रोजगारका अवसर सृजना भएको हुने, श्रमशक्तिको उपलब्धता अभिवृद्धि भएको हुने, श्रमको सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास भएको हुनेछ ।

७.३ वन तथा वातावरण

विद्यमान अवस्था

नेपालको कुल वन क्षेत्रफलको ४.३६५ (९६६१ वर्ग कि.मि.) वन क्षेत्र यस प्रदेशमा पर्दछ । नेपालको हावापानी तथा जल संरक्षण र नदीजन्य खानी विकासका लागि महत्वपूर्ण मानिएको चुरे शिवालिक पर्वत श्रृंखलाको २०६,३१५ हेक्टर भूभाग यस प्रदेशमा पर्दछ । मधेश तथा चुरे क्षेत्रमा वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनलगायतको एकीकृत विकास अवधारणाअनुसार राष्ट्रपति चुरे-तराई-मधेश संरक्षण विकास कार्यक्रम संचालनमा छ ।

प्रदेशमा रहेको वन क्षेत्रका सबै प्रकारका उत्पादनले यस क्षेत्रलगायत नेपालका अन्य क्षेत्रका लागि समेत आवश्यक ऊर्जा, निर्माण सामाग्री, पशु आहार तथा वातावरणीय सेवा प्रदान गर्दै आएको छ । वन पैदावारको उपयोग हाल फर्निचर उद्योग तथा निर्माणमा बढी देखिएको छ । स्वदेशी काठले राष्ट्रिय आवश्यकता नधानेको कारण काठ र काठजन्य फर्निचर निर्माण सामाग्रीको आयात बढेको छ ।

प्रदेशको अधिकार क्षेत्रभित्र प्रदेशभित्रको राष्ट्रिय वन, जल उपयोग तथा वातावरण व्यवस्थापनलाई राखेको छ। साथै संघ र प्रदेशको साझा सूचीमा वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता, अन्तर प्रादेशिक रूपमा फैलिएको जंगल, हिमाल, वन संरक्षण र जल उपयोग रहेको छ।

प्रमुख समस्या

राष्ट्रिय वन अतिक्रमण तथा वन पैदावारको चोरी निकासी भई जीविकोपार्जनका लागि न्यूनतम आवश्यक स्थानीय वातावरणमा क्रमिक ह्रास भएको छ। प्राकृतिक विपद् तथा जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूबाट वर्षेनी धनजनको क्षतिजस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेका छन्।

चुनौती तथा अवसर

जलवायु परिवर्तनका कारण निरन्तर आइरहने र पूर्वानुमान गर्न कठिनाइ भएको बाढीबाट हुने पानीको जमाव एवम् बहाव र उत्पन्न कटान तथा विपद् जोखिम कम गर्नु चुनौतीपूर्ण छ। प्राकृतिक र अदूरदर्शी मानवीय क्रियाकलापबाट चुरेमा भइरहेको विनाशबाट तल्लो तटीय क्षेत्रमा आउने बाढीबाट तराइको कृषि भूमिको व्यापक कटान हुने, siltation हुने र डुबानमा पर्ने गर्दछ। प्रदेशभित्र जल संरक्षण उपक्रम बढाउने र मरुभूमिकरण हुनबाट रोक्न चुरे विनाशको गतिले चुनौती दिएको छ। विश्वव्यापी रूपमा हुँदै गरेको जलवायु परिवर्तन, पेट्रोलियम पदार्थको बढ्दो प्रयोग र ताप विसर्जनलगायत प्रदूषणले हुने तापमान वृद्धिका कारण प्रदेशको सतह पानीको संरक्षण गर्ने काम चुनौतीपूर्ण हुँदै गएको छ। चुरे क्षेत्रको अत्यधिक र अव्यवस्थित दोहनका कारण निम्त्याइएको विनाशले प्राकृतिक विपद्को घटनामा लगातार वृद्धि भइरहेको छ र कृषिमा प्रत्यक्ष नकारात्मक प्रभाव पर्दै गएको छ।

व्यवस्थित र दिगो रूपले चुरे क्षेत्रको संरक्षण गर्नुको साथै जलवायु परिवर्तनका कारण हुने प्रभावहरूलाई न्यूनिकरण गर्नु र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन र प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदनले सुझाएका वातावरणीय पक्षहरूलाई लागु गर्नु यस क्षेत्रमा चुनौतीको रूपमा रहेका छन्। साथै नेपालीहरूको भविष्यसँग जोडिएको चुरे संरक्षण अन्तर प्रदेशीय तथा अन्तर तहगत सरकारको साझा मुद्दा हुने भएकोले यसको संरक्षणको लागि एकमत हुँदै छाता नीतिको निर्माण एवम् कार्यान्वयन ठूलो चुनौती भएको छ।

उल्लेख्य मात्रामा नदीनाला तथा जलाशयहरू रहनु, वनजन्य वस्तुहरूको बजार माग उच्च रहनु, दिगो र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा जागरुकता बढ्नु, वातावरण संरक्षणमा सरोकारवालाहरूको चासो बढ्नु यस क्षेत्रका अवसरहरू हुन्।

क्षेत्रगत सोच

चुरेको संरक्षण एवम् व्यवस्थापनद्वारा जलक्षेत्र संरक्षणसहित वातावरण सुधार।

लक्ष्य

जैविक विविधता र जलाधारको समुचित संरक्षण, व्यवस्थापन र सदुपयोगबाट वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्दै वन पैदावारहरूको समूचित प्रयोगबाट रोजगार वृद्धि गर्ने।

उद्देश्य

- वनजन्य वस्तुको उत्पादन विस्तार र यसमा आधारित उद्योगहरू स्थापना गरि रोजगारी सिर्जना गर्नु।

- भूस्खलन नियन्त्रण र भूसंरक्षण कायम गर्दै वातावरणीय संतुलन कायम गर्नु ।
- वनको दिगो व्यवस्थापन गर्नु ।

रणनीति

- वनसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानुन र उपयुक्त संरचना बनाउने ।
- उत्पादकत्व वृद्धिको लागि वनको सहभागितामूलक, दिगो एवम् वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने ।
- जैविक विविधता र जलाधारको दिगो व्यवस्थापन र उपयोगमा स्थानीय समुदायको पहुँच वृद्धि गर्ने ।
- वन क्षेत्र व्यवस्थापन गरिंदा वन स्रोतमा पहुँच बढाउने ।
- जलवायु परिवर्तनलाई मध्यनजर राख्दै वातावरण संरक्षण गर्ने ।

कार्यनीति

- वन तथा वातावरण नीति र वनसम्बन्धी आवश्यक प्रादेशिक कानुन तथा नीति नियम निर्माण गरिनेछ ।
- प्रदेशअन्तर्गत रहेका वनहरूको लगत तयार पारिनेछ ।
- सामुदायिक, कबुलियती, साझेदारी र निजी वनको दिगो तथा वैज्ञानिक व्यवस्थापनमार्फत् वनजन्य उत्पादन बढाई वनको अधिकतम उपयोग गरिनेछ ।
- कृषि वनको अवधारणाअनुरूप वनमा आधारित उपभोग्य वस्तुहरू उत्पादन गरिनेछ ।
- उपयुक्त वनहरूमा आन्तरिक पर्यटन प्रवर्धन, जैविक विविधता र जलाधार संरक्षण साथै सिमसार क्षेत्रको संरक्षण र प्रयोगलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।
- प्रदेश स्तरमा संरक्षण क्षेत्र र चरन क्षेत्रको व्यवस्थापन गरिनेछ ।
- नगर र नगर वरिपरि रहेका वन, हरियाली, सिमसार, पानीका मुहान, खाली क्षेत्र, नदी तटको उचित व्यवस्थापन गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

वनचुरे संरक्षण तथा वनजंगलको आवश्यक अनुपातलाई कायम राख्दै वनजन्य उत्पादन बढेको हुनेछ ।

७.४ सूचना प्रविधि

विद्यमान अवस्था

सूचना प्रविधिलाई विकासको संवाहकको रूपमा स्थापित गर्दै लैजान यससम्बन्धी सेवाहरूको विस्तार पूर्व शर्त हुन् । प्रदेशभर टेलिकम्युनिकेशनको संजाल फैलिएको छ । मोबाइल टेलिफोन सुविधाको विस्तार भइ टेलिफोन प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या बढेको छ । प्रदेशभर ४५ एफएम रेडियो, २३ वटा टेलिभिजन संचालनमा रहेका छन् । प्रदेशका जिल्ला सदरमुकामहरूबाट दैनिक, साप्ताहिक, स्थानीय पत्रपत्रिकाहरू र जिल्ला सदरमुकाम र सहरी क्षेत्रहरूमा राष्ट्रिय पत्रिकाहरूको संस्करण प्रकाशित हुँदै आएका छन् । सार्वजनिक संस्था

र निकायहरू सूचना प्रवाहमा विस्तारै उदार हुन थालेका छन् । सरकारी सेवा र अन्य सेवाहरू डिजिटल रूपमा प्राप्त हुन थालेका छन् । कतिपय सरकारी कार्यालयहरूमा वेबसाइटको माध्यमबाट सूचनाको सम्प्रेषण हुने व्यवस्था मिलाईएको छ । संचार माध्यमसम्बन्धी अधिकार नेपालको संविधानले प्रदेश र संघको साझा अधिकार क्षेत्रभित्र राखेको छ ।

प्रमुख समस्या

सूचना प्रविधिको विस्तारका लागि चाहिने विद्युत सेवाको उपलब्धता सीमित हुनु सूचना प्रविधि क्षेत्रको मुख्य समस्या हो । साइबर क्राइमलाई रोक्न नसक्नु पनि समस्या हो ।

चुनौती तथा अवसर

सूचना प्रविधिलाई सबै क्षेत्रमा उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने गरि विस्तार र यसको सही प्रयोग चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

नयाँ पिंढी सूचना प्रविधिमा बढी अभ्यस्त रहेका, प्रविधिको विकासले स्मार्ट मोबाइलको विस्तार उल्लेख्य रूपमा भएको, प्रायः सबै आर्थिक क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट फाइदा लिन सकिने अवसर रहेको छ । इन्टरनेटमार्फत् सेवा तथा सफ्टवेयर निर्यात गरेर उल्लेख्य मात्रामा वैदेशिक मुद्रा आर्जन गर्न सकिने अवस्था छ ।

क्षेत्रगत सोच

संचार र सूचना प्रविधिको सहज पहुँचमार्फत् आर्थिक र सामाजिक सुधार ।

लक्ष्य

- सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाउने ।
- स्थानीय तहमा टेलिफोन र इन्टरनेटको सहज पहुँच बढाउने ।

उद्देश्य

- टेलिफोन र इन्टरनेटको पहुँच विस्तार गरि आर्थिक समृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउनु ।
- सरकारी कामकाजलाई इन्टरनेट तथा सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउनु ।

रणनीति

- सूचना प्रविधिको पहुँच विस्तार गरि यसको उत्पादनशील प्रयोगबारे जनचेतना वृद्धि गर्ने ।
- विभिन्न आर्थिक क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको प्रयोग वृद्धि गर्ने ।
- कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने गरि सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्ने ।

कार्यनीति

- प्रदेशका दूरसंचारको सिग्नल कमजोर भएका वस्तीहरूमा इन्टरनेट सुविधा पुऱ्याउन सेवा प्रदायक कम्पनीहरूलाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।

- मोबाइल फोनको सिग्नल नपुगेको ठाँउहरूमा टावरहरू निर्माण गर्न सेवा प्रदायक कम्पनीहरूलाई लगानी गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- प्रदेशभित्रका शैक्षिक संस्थाहरूमा इन्टरनेट पहुँच पुऱ्याउन सहयोग गरिनेछ ।
- प्रदेश सरकारका प्रशासनिक संरचनाहरूले इ-गभर्नेसको अवधारणाअनुरूप सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरि काम कारवाहीहरूलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- प्रादेशिक सूचना प्रविधि पार्क स्थापना गर्न निजी क्षेत्रलाई उद्योग तथा सेवा विस्तार गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

प्रदेशको सबै ठाँउमा टेलिफोन र इन्टरनेटको सेवा पुगेको हुने, प्रादेशिक सूचना प्रविधि पार्क संचालनमा आएको हुने, सरकारको कार्य संचालनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढेको भई जनतालाई सेवा सुविधा छरितो ढंगले प्राप्त हुनेछ ।

७.५ जलवायु परिवर्तन, विपद् जोखिम न्यूनिकरण तथा व्यवस्थापन

विद्यमान अवस्था

नेपाल मौसमजन्य, भौगर्भिक, जैविक तथा जलवायु परिवर्तनको जोखिमको दृष्टिकोणबाट निकै संवेदनशील अवस्थामा रहेको छ। बाढी, आगलागी, आँधी, बज्रपात, सर्पदंश, सुख्खा र शीतलहरजस्ता विपत्तिहरूले एकपछि अर्को गर्दै प्रदेशलाई पिरोलिरहेका छन् । विपद्को कारण हुने क्षतिको दर निकै उच्च छ । जोखिम न्यूनिकरण तथा पूर्व तयारीमा पर्याप्त लगानी र चासो कम हुनु, जनचेतनाको अभावजस्ता कारणहरूले गर्दा विभिन्न खालका प्रकोपहरूबाट हुने आर्थिक तथा मानवीय क्षति बढिरहेको अवस्था छ र राहत, उद्धार, पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापनाजस्ता क्रियाकलापमा त्योभन्दा पनि ठूलो धनराशी खर्च भइरहेको छ । हाम्रोजस्तो प्रकोप दोहोरिइरहने तर सीमित आर्थिक स्रोत-साधन भएको देशमा प्रकोप न्यूनिकरण र विपद् व्यवस्थापनको पूर्व तयारीमा लगानी गरेर स्रोतको बचत गर्नु र सामुदायिक सशक्तिकरणमार्फत् विपद्को दिगो व्यवस्थापन गर्दै क्षति न्यूनिकरण गर्नु अत्यावश्यक भइसकेको छ। बढ्दो जनसङ्ख्यासँगै वातावरण विनाश, प्रदूषण तथा मौसमी प्रतिकूलताका कारण प्राकृतिक प्रकोपका घटनामा वृद्धि भइरहेको छ। लामखुट्टे र अन्य परजीविका कारण डेंगु, औलो र हैजाका घटनाहरू बढेको देखिएको छ। जलवायु परिवर्तनको असरले भइरहेको अतिवृष्टि, अनावृष्टिका कारण उल्लेख्य सामाजिक सम्पतिको ह्रास हुँदै आएको छ। योजनाविहीन वस्ती विकास, व्यक्तिगत लाभको कारणले विस्तार गरिएका भवन तथा अन्य संरचना, पर्याप्त अध्ययन तथा पूर्व तयारीबिना बनाइएका भौतिक पूर्वाधारहरूले भूउपयोगको सिद्धान्त अवलम्बन गरेको देखिँदैन। राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाका अनुसार जलवायु परिवर्तनका दृष्टिले यस प्रदेशका जिल्लाहरूमा न्यूनदेखि मध्यम जोखिम छ ।

नेपालको संविधानमा प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद् पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ संघ र प्रदेशको साझा अधिकार सूचीमा रहेको छ भने विपद् व्यवस्थापन तीनै तहको साझा अधिकार सूचीमा पर्दछ ।

प्रमुख समस्या

अव्यवस्थित र जोखिमयुक्त वस्ती विस्तार, खोलानाला अतिक्रमण जलवायु परिवर्तन, प्रकोप रोकथाम र नियन्त्रणको प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव यस क्षेत्रका समस्याहरू हुन् ।

चुनौती तथा अवसर

विपद्को पूर्वानुमान, विपद् व्यवस्थापनको पूर्व तयारी, अव्यवस्थित वस्ती नियन्त्रण, विभिन्न निकायहरूबीचको प्रभावकारी समन्वय, विपद् भईसकेपछि समयमै उद्धार र प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापनको संरचना निर्माण चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

गागन, औक्सी, कमला, वागमती, गेरुवा, जंघा, जलाद, झिम, दुधौरा, पासा, बलुवा, बगही, खाँडोलगायतका नदीहरूको नियन्त्रण तथा आपतकालीन बाढी पुनर्स्थापनाका कार्यक्रमहरू संचालनमा छन् ।

क्षेत्रगत सोच

विपद्को घटना र यसको प्रभाव न्यूनिकरण भएको अवस्था ।

लक्ष्य

जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप तथा विपद् सृजित हानि र नकारात्मक प्रभाव न्यून गर्ने ।

उद्देश्य

- संभावित प्राकृतिक प्रकोपको पूर्व नियन्त्रण गर्नु ।
- प्राकृतिक प्रकोपले बढाउने गरिबी र संकटलाई न्यून गर्नु ।
- विपद्को प्रभाव न्यूनिकरण गरि तदारुकताका साथ उद्धार, राहत र पुनर्वास गर्नु ।
- जलवायु परिवर्तन अनुकूलन आर्थिक गतिविधि संचालन गर्नु ।

रणनीति

- चुरे संरक्षणको प्रभावकारी नीति र कार्यक्रमहरू तदारुकताका साथ कार्यान्वयन गर्ने ।
- प्रदेशको अवस्थाअनुरूपका भूमि तथा वस्ती व्यवस्थापन गर्ने ।
- प्राकृतिक प्रकोप सृजित गरिबी न्यूनिकरणको लागि विशेष कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।
- प्राकृतिक प्रकोपका समस्याहरूमा परम्परागत र निर्वाहमुखीभन्दा पनि बृहत्तर दृष्टिकोणबाट समाधानका उपाय खोज्ने ।
- प्राकृतिक प्रकोपले असर गर्नसक्ने ठाँउहरूको पहिचान गरि संभावित प्रभावको न्यूनिकरण गर्ने ।
- विपद् व्यवस्थापनको पूर्व तयारी गरि विपद् आएको खण्डमा कुशलतापूर्वक व्यवस्थापन गर्ने ।
- भवन तथा संरचना निर्माण संहिता कडाइका साथ लागू गर्ने ।
- प्रकोपपश्चात्को व्यवस्था, उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन प्रभावकारी ढंगले संचालन गर्ने ।
- जलवायु परिवर्तन अनुकूलनको कार्यक्रम लागू गर्ने ।

कार्यनीति

- संकटासन्न स्थानको पहिचान तथा नक्शांकनसमेत गर्दै भूमि तथा वस्ती व्यवस्थापनलाई प्राथमिकताका साथ अघि बढाइनेछ ।
- प्रकोपलाई नियन्त्रण गर्न नसकिने ठाँउका वासिन्दाहरूलाई सुरक्षित एकीकृत वस्ती निर्माण गरि स्थानान्तरण गरिनेछ ।
- विपद्को कारणले जोखिममा पर्ने पूर्वाधारहरूको संरक्षणका कार्यक्रम लागू गरिनेछ ।
- जलाधारमा आधारित अवधारणा लागू गर्दै बाढीले प्रभाव पार्ने संभावित क्षेत्रहरूमा घर निर्माण गर्न रोक लगाईने छ र तटबन्ध बनाइनेछ ।
- शीतलहर र आगलागीबाट बच्न स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा न्यूनतम सुरक्षित आवासको व्यवस्था गरिनेछ ।
- भवन आचारसंहिता कार्यान्वयन गरि भूकम्पको संभावित प्रभाव कम गरिनेछ ।
- जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा विपद् न्यूनिकरण गर्न प्रदेश स्तरका मापदण्डहरू विकास गर्ने, परिमार्जन गर्ने र लागू गर्ने संयन्त्र बनाइनेछ ।
- बहुप्रकोप जोखिम लेखाजोखालाई संस्थागत गर्दै लगिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

विपद्बाट नकारात्मक असर न्यून पर्ने अवस्था सिर्जना भएको हुने, विपद्बारे जनस्तरमा तथा संस्थागत हिसाबमा उल्लेख्य चेतना वृद्धि भइ सुरक्षित वस्ती तथा भौतिक संरचनाहरू निर्माण भएका हुनेछन् ।

७.६ मानव संशाधनको विकास

विद्यमान अवस्था

दक्ष एवम् योग्य जनशक्तिबाट नै उपलब्ध स्रोत र साधन उपयोग गरि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सक्ने हुन्छ । प्रदेशमा कृषि र पर्यटन उद्योगलाई जोड दिइरहेको अवस्थामा यी क्षेत्रतर्फ दखल राख्ने जनशक्तिको माग उच्च छ भने अर्ध वा अदक्ष जनशक्तिका रूपमा विदेशीने सङ्ख्या सबैभन्दा बढी यसै प्रदेशमा रहेको छ ।

प्रमुख समस्या

पर्याप्त मात्रामा दक्ष एवम् योग्य जनशक्ति उत्पादन गर्न नसकिनु नै समस्याको रूपमा रहेको छ ।

चुनौती तथा अवसर

सावर्जनिक विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीहरूलाई प्राविधिक, व्यवसायिक र उद्यमशील शिक्षा हासिल गर्न सक्ने बनाउनु, दक्ष एवम् योग्य जनशक्ति उत्पादन गर्न पर्याप्त मात्रा प्राविधिक शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउनु, बजारको जनशक्ति मागको नियमित रूपमा सूक्ष्म अध्ययन गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

प्राविधिक शिक्षातर्फ चासो बढेको, साक्षरताको स्थिति पनि सुधार हुँदै गएको, परिवर्तित राजनैतिक अवस्था र राजनैतिक स्थिरताले गर्दा आर्थिक गतिविधि विस्तार भई श्रम माग बढी रहेकोले मानव संसाधन विकासको लागि अनुकूल अवसर रहेको छ ।

क्षेत्रगत सोच

दक्ष जनशक्ति उत्पादन गरि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि ।

लक्ष्य

मानव संसाधन विकासको लागि आवश्यक व्यवस्था गरि प्रादेशिक अर्थतन्त्रलाई आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गर्ने ।

उद्देश्य

प्रादेशिक अर्थतन्त्रको लागि चाहिने दक्ष एवम् योग्य मानव संशाधनको विकास गर्नु ।

रणनीति

- विभिन्न उत्पादन क्षेत्रहरूलाई चाहिने जनशक्तिको आवश्यकतालाई आंकलन गर्नु ।
- व्यवसायिक र प्राविधिक शिक्षालाई प्रवर्धन गरि अर्थतन्त्रलाई आवश्यक दक्ष एवम् योग्य जनशक्ति उत्पादन गर्नु ।

कार्यनीति

- सरोकारवालाहरूको सहयोगमा प्रदेशलाई चाहिने दक्ष जनशक्तिको माग आंकलन गरिनेछ ।
- श्रम बजारमा आउने परिवर्तनलाई सूक्ष्म रूपमा नियमित अध्ययन गरिनेछ ।
- काममा आधारित व्यवसायिक तालिमहरू प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
- मध्यम स्तरीय प्राविधिक जनशक्ति उत्पादनमा बढी जोड दिइनेछ ।
- न्यून आय भएका युवाहरूलाई सीप हासिल गर्न सहयोग गरिनेछ ।
- परास्पराागत सीप भएका व्यक्तिहरूलाई सीप प्रमाणीकरणको व्यवस्था गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

योजना अवधिमा यस प्रदेशमा दक्ष जनशक्तिको अभाव हटेको हुने, सीपयुक्त जनसङ्ख्या बढेको हुने र बेरोजगारी घटेको हुनेछ ।

७.७ सामाजिक समावेशिता

विद्यमान अवस्था

शक्ति, स्रोत र अवसरमा सबैको न्यायोचित साझेदारीका लागि जातीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक, आर्थिक, सामाजिक, क्षेत्रीय र राजनैतिक समावेशीकरण अपरिहार्य छ । आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, शैक्षिक

एवम् प्रशासनिकलगायतका क्षेत्रमा बहिष्करणमा परेका मधेशका समुदाय राज्यबाट प्रदान गरिने सुविधा समान रूपमा प्राप्त गर्नबाट बन्चित रहेका छन् । संविधानले सामाजिक न्यायको हकलगायत राज्यको निर्देशक सिद्धान्तको सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिले पनि राज्यका पछाडि परेका सबै समुदाय र वर्गलाई मूलप्रवाहीकरण र अधिकार सम्पन्न गराउने व्यवस्था गरेको छ। मधेश आन्दोलनको उपलब्धि, समानुपातिक समावेशिताको मर्मअनुरूप प्रदेशभित्र रहेका सम्पूर्ण जनताको प्रदेशको हरेक संयन्त्रमा समानुपातिक सहभागिताको सुनिश्चितता गरिनेछ ।

प्रमुख समस्या

सबै जातजाति, धर्म, भाषा, लैङ्गिक तथा यौनिक, वर्ग, क्षेत्र र सम्प्रदायका व्यक्तिहरूको आर्थिक अधिकार एवम् न्यायमा समान रूपमा पहुँच नहुनु समस्याको रूपमा रहेको छ ।

चुनौती तथा अवसर

समावेशी कानुनहरूको अस्पष्टता एवम् यथेष्ट रूपमा कानुनहरूको अभाव र कार्यान्वयनमा समस्या देखिनु, पछाडि पारिएका वर्ग, समुदायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु मुख्य चुनौतीका रूपमा देखिन्छ ।

लैङ्गिक विभेदरहित समाज निर्माणमा सहयोग हुनु, समान व्यवहारको सुनिश्चितता हुनु, संविधानमा समावेशी हक मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिनु, विभिन्न अन्तराष्ट्रिय कानुनहरूमा हस्ताक्षर गरि देशभित्रै कानुन निर्माण गर्दा, बजेट विनियोजन गर्दा समावेशी सिद्धान्त अवलम्वन गरिनु, संघीयदेखि स्थानीय तहसम्म समावेशी सिद्धान्तका आधारमा प्रतिनिधित्व हुनुलाई अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ ।

क्षेत्रगत सोच

सामाजिक न्याय र समानतामा आधारित प्रदेश निर्माण ।

लक्ष्य

समृद्ध प्रदेश निर्माणमा समावेशी सिद्धान्त अवलम्वन गर्ने ।

उद्देश्य

- सामाजिक रूपमा बहिष्करणमा परेकाको वर्ग समुदायलाई विशेष संरक्षण व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्नु ।
- आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, शैक्षिक, स्वास्थ्य एवम् प्रशासनिकलगायतका क्षेत्रमा पछाडि परेका समुदायहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्नु ।
- भेदभावरहित समाज निर्माण गर्नु ।

रणनीति

- आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक एवम् व्यवसायिक रूपमा पछाडि पारिएका वर्ग वा समूहको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक एवम् व्यवसायिक अवस्था सुधार्न राज्यले सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गर्ने ।

- बहिष्करणमा परेका वर्ग र समुदाय केन्द्रित क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू संचालन गर्ने ।
- समावेशी सिद्धान्तलाई प्रवर्धन गर्ने नीति तथा कानुनहरू निर्माण गर्ने ।
- समुदायको विशिष्ट पहिचानलाई आत्मसात गरि सामाजिक व्यवस्थापन गर्ने र संवाद, अभिमुखीकरण, अनुसन्धानले छुवाछुतको समूल अन्त्य गर्ने ।

कार्यनीति

- बहिष्करणमा परेका वर्ग, समुदाय लक्षित मौलिकतामा आधारित क्षमता र आर्थिक सशक्तिकरणका लागि कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।
- सामाजिक र सांस्कृतिक भेदभाव अन्त्य गर्न बनेका कानुनहरूबारे संवाद केन्द्र, गुनासो सुनुवाई केन्द्र आदि स्थापना गरि प्रदेश तहबाट जानकारी गराईनेछ ।
- बहिष्करणमा परेका वर्ग लक्षित प्राविधिक, व्यवसायिक तथा सीपमूलक शिक्षा संचालन गरिनेछ र यी वर्ग समुदायसँग सम्बन्धित नियम कानुनहरू अध्ययन गरि प्रदेश र स्थानीय तहमा सान्दर्भिक नीति नियम र कानुनहरू निर्माण, संशोधन तथा कार्यान्वयन गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

बहिष्करणमा परेका वर्ग, समुदायको मूलप्रवाहीकरण हुने, सीमान्तकृतहरूको क्षमता अभिवृद्धि भई शक्ति, स्रोत र अवसरमा पहुँच हुने, भेदभावरहित समाज निर्माण हुने, सामाजिक रूपान्तरण हुने साथै प्रदेश र स्थानीय तहमा सामाजिक न्यायको अनुभूति हुनेछ जसले गर्दा आमजनताको समृद्धिको आधार निर्माण हुनेछ ।

७.८ सुशासन तथा भ्रष्टाचार नियन्त्रण

विद्यमान अवस्था

ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनललगायत हालैका विभिन्न सर्वेक्षणले नेपाल सुशासनका दृष्टिले ज्यादै कमजोर देखिन आएको छ। यसलाई माथि उठाउन र सुशासनप्रति सबै क्षेत्र संवेदनशील हुन आवश्यक छ। प्रदेश सरकारको कार्यप्रणाली जनअपेक्षाअनुरूप स्थापित गर्दै प्रदेश सरकारमार्फत् हुने सेवा प्रवाह पारदर्शी, जवाफदेही, जनमुखी र कानुनसम्मत गराई सबै तह र स्वरूपका भ्रष्टाचार र अनियमिततालाई नियन्त्रण गरि सदाचारयुक्त प्रदेशको निर्माण गर्न आवश्यक भएको छ। प्रदेश सरकारले जनताका बीचमा सरकारको बलियो उपस्थिति देखाउने र प्रदेश शासन व्यवस्था संचालनका सम्पूर्ण पूर्वाधारहरू तयारी गरि जनतामा सुशासनको प्रत्याभूति दिने नीति लिएको छ ।

चुनौती तथा अवसर

संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारहरूको प्रयोग गर्न यथाशीघ्र सुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी कानुन निर्माण गर्नु, विकास निर्माणका कार्यहरू तोकिएको लागत, मापदण्ड र गुणस्तरमा तोकिएकै समयमा सम्पन्न गर्नु, समग्र प्रदेशको सार्वजनिक प्रशासन संयन्त्रको नैतिकता, इमानदारीता र सदाचारितामा अभिवृद्धि गरि

प्रभावकारी, गुणस्तरीय एवम् मितव्ययी सेवामा जनताको सरल र सहज पहुँच कायम गर्नु प्रमुख चुनौती रहेका छन् ।

सार्वजनिक सुनुवाई, सूचनाको हक, सूचना प्रविधिमैत्री कर्मचारी, प्रशासनिक परीक्षणलगायतका विषयहरूको बढ्दो प्रयोगले सुशासन कायम गर्न सहयोग हुन्छ। प्रदेश सरकारसँग जनताको सकारात्मक अपेक्षा रहेको सन्दर्भमा तल्लो तहसम्म अधिकार र स्रोत आएसँगै जिम्मेवारी पनि आएकोले सार्वजनिक निर्माण तथा खरीदका कामको अनुगमन गर्न सहज हुने देखिएको छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी संघीय कानुन, संस्थागत एवम् योजना तथा कार्यक्रमहरूको व्यवस्था रहेको छ। भ्रष्टाचारविरुद्ध आम नागरिक, नागरिक समाज, संचार जगत् तथा सामाजिक संजालहरू क्रियाशील रहेका छन् ।

सोच

सुशासनसहितको नैतिकवान समाजको निर्माण ।

लक्ष्य

प्रदेशको सार्वजनिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार र अनियमितताको नियन्त्र गरि सुशासनमा अभिवृद्धि गर्ने ।

उद्देश्य

- भ्रष्टाचार र अनुचित कार्य निर्मूल गर्नु र सदाचार संस्कृति प्रवर्धन गर्नु ।
- प्रदेश तथा स्थानीय सरकारी सेवालाई जवाफदेही, जनउत्तरदायी र पारदर्शी बनाई विधिको शासन र सुशासन कायम गर्नु ।

रणनीति

- नैतिकता र सदाचार प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहित गरि प्रदेशबाट प्रवाह हुने सार्वजनिक सेवाहरूलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी एवम् पहुँच योग्य बनाउने ।
- सार्वजनिक लेखापरीक्षणको व्यवस्था गर्ने र बेरुजु कम गर्ने गरि काम गर्ने ।
- भ्रष्टाचारको सवालमा शून्य सहनशीलता नीति अवलम्बन गर्ने ।

कार्यनीति

- प्रदेशको सार्वजनिक सेवाहरूलाई गुणस्तरीय, प्रभावकारी एवम् जनताको पहुँच पुऱ्याउन विद्युतीय शासन प्रणालीको अवलम्बन गरिनेछ ।
- राष्ट्रसेवक कर्मचारीको मनोबल उच्च बनाउँदै सार्वजनिक प्रशासनलाई सक्षम, जिम्मेवार, विकास मैत्री र परिवतर्नको संवाहक संस्थाको रूपमा विकास गरि "आहाँ के सरकार, आहाँ के द्वार" भन्ने अभियान चलाईने छ ।
- प्रदेशको प्रशासन संयन्त्रलाई प्रदेशभित्रका जिल्लाहरूमा स्थापना गरिनेछ ।
- नैतिकता र सदाचार प्रवर्धन गर्न जनचेतना तथा जागरणका कार्यहरू गरिनेछ ।

- विकास निर्माणका कार्यहरूको समयतालिका तयार, गुणस्तर एवम् परिमाण यकिन गरि सोहीअनुरूप कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- विकास निर्माण र सरकारको काम कारवाहीको प्रभावकारी अनुगमनको व्यवस्था गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशका सार्वजनिक सेवाहरूमा नागरिकको न्यून लागत, उच्च गुणस्तरसहित सहज पहुँच हुनेछ। विकास निर्माणका कार्यहरू तोकिएको लागत, गुणस्तर र समयमै सम्पन्न गरिएको हुनेछ। भ्रष्टाचार कम भई सुशासनको अनुभूति भएको हुनेछ।

७.९ शान्ति सुरक्षा

विद्यमान अवस्था

नेपालले लामो समयसम्म विभिन्न प्रकारका द्वन्द्व र आन्दोलनहरूबाट गुज्रेको छ। लामो समयपश्चात् शान्ति सुरक्षामा क्रमिक सुधार आएको छ। तथापि समाजमा हत्या, हिंसा, बलात्कार, अपहरण, मानव बेचबिखन, ठगी, चोरीडकैतीजस्ता अपराधिक गतिविधिहरूको सङ्ख्यामा कमी आउन सकेको छैन। जनताको समृद्धि र आर्थिक गतिविधिहरू संचालन गर्न सुरक्षित वातावरण आवश्यक हुनाले अपराधिक गतिविधिहरूलाई नियन्त्रणमा राखी शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्नु सरकारको पहिलो कर्तव्य हो।

नेपालको संविधानले प्रदेश प्रहरी प्रशासन र शान्ति सुरक्षालाई प्रदेशको अधिकार सूचीमा राखेको छ। प्रदेशको कार्यक्षेत्रभित्र प्रदेशभित्रको शान्ति सुरक्षाको व्यवस्थापन, कानुन कार्यान्वयनमा सहयोग, आवश्यकताअनुसार प्रहरी परिचालन, केन्द्रीय प्रहरी र अन्य सुरक्षा निकायलाई सार्वजनिक स्थललगायत अन्तर्राष्ट्रिय सीमा सुरक्षामा सहयोग, आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण, नागरिक स्वतन्त्रताको रक्षा तथा प्रवर्धनमा सहयोग, प्रादेशिक कारागार सुरक्षा तथा हिरासत व्यवस्थापन आदि रहेको छ।

प्रमुख समस्या

अपराधिक गतिविधिहरू नियन्त्रण गर्न पर्याप्त सूचनाको अभाव, सुरक्षा निकायको क्षमता र दक्षता नहुनु यस क्षेत्रका समस्याहरू हुन्।

चुनौती तथा अवसर

प्रभावकारी प्रदेश स्तरीय सुरक्षा संयन्त्र समयमै स्थापना गर्नु, अपराधिक प्रवृत्ति र मनोवृतिलाई नियन्त्रणमा राख्नु, शान्ति सुरक्षा खलल गर्ने अपराधीहरूलाई समयमा पहिचान गरि कारवाही गर्नु शान्ति सुरक्षाका चुनौतीहरू हुन्। सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट हुने साइबर क्राइम नियन्त्रणको चुनौती पनि बढ्दै गएको छ।

तीनै तहको सरकारले शान्ति सुरक्षामा ध्यान दिन सक्ने, आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरेर अपराधिक गतिविधि नियन्त्रण गर्न सकिने, संचार माध्यमको प्रयोगमार्फत् जनचेतना अभिवृद्धि गर्न सकिने अवसरहरू रहेका छन्। आवश्यकताअनुसारको प्रभावकारी सुरक्षा संयन्त्र बनाउन सकिने अवसर रहेको छ।

क्षेत्रगत सोच

शान्त र सुरक्षित प्रदेश ।

लक्ष्य

प्रदेशमा शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूति गराउने ।

उद्देश्य

प्रभावकारी शान्ति सुरक्षा व्यवस्था कायम गर्नु ।

रणनीति

- शान्ति सुरक्षा कायम राख्न प्रादेशिक संस्थागत क्षमता बनाउने ।
- प्रदेश प्रहरीको दक्षता, क्षमता अभिवृद्धि गर्न आधुनिक प्रविधिको प्रयोग बढाउने ।
- अपराधिक गतिविधि कम गर्न सुरक्षा सम्बन्धमा सामाजिक चेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
- सुरक्षा कायम गर्न संघीय सरकार, स्थानीय तह र अन्य सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य गर्ने ।

कार्यनीति

- प्रदेश प्रहरी गठन गरि संचालनमा ल्याइनेछ ।
- प्रत्येक वडामा वडा प्रहरी इकाइ स्थापना गर्दै लगिनेछ ।
- लैङ्गिक मैत्री, बालमैत्री, अपाङ्गमैत्री र जेष्ठ नागरिक मैत्री शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गरिनेछ ।
- आपराधिक गतिविधि कम गर्न सामाजिक जागरणका कार्यक्रमहरू संचालन गरिनुको साथै अपराध अनुसन्धानका लागि अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरिनेछ ।
- घरेलु तथा लैंगिक हिंसा नियन्त्रणका लागि निरोधात्मक र उपचारात्मक कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।
- स्थानीय तहको न्यायिक समितिको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरि सामाजिक मेलमिलाप कायम गर्न सहयोग गरिनेछ ।
- सीमा सुरक्षा र आपराधिक गतिविधि नियन्त्रणका लागि संघीय सरकारसँग सहकार्य गरिनेछ ।

अपेक्षित प्रतिफल

अपराधिक गतिविधिहरू घटेका हुनेछन् र सर्वसाधारण मानिसहरूले सुरक्षित भएको अनुभूति गरेका हुनेछन् ।

७.१० कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

विद्यमान अवस्था

नीति, योजना वा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जवाफदेहीता वहन गर्ने विषय ती क्षेत्रमा गरिने अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको अवस्थामा भरपर्छ। मलेप प्रतिवेदनहरूमा अन्य प्रदेशको तुलनामा यस प्रदेशको सरकारी खर्चमा हुने गरेको अनियमितता बढी र विकास आयोजनाहरूको कार्य सम्पादन अवस्था बढी कमजोर देखिएको छ। प्रदेशस्थित कार्यालयहरू र गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूमा विकास आयोजना र खर्चसम्बन्धी प्रतिवेदन पद्धति सुचारु छैनन्। भ्रष्टाचारसम्बन्धी उजुरी सङ्ख्या क्रमिक बढेको छ। आ.व. ०७४/७५ मा रौतहट र बारा जिल्लामा सबैभन्दा बढी ५२५ उजुरी दर्ता भएको छ। प्रदेशको आफ्नो आवश्यकता र उपलब्ध तथ्याङ्कको परिमाणात्मक स्थितिका आधारमा अनुगमन प्रणाली अवलम्बन गर्न सकिएको छैन।

विकास योजना तथा आयोजनाहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगबाट नतिजा खाका तथा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनहरू जारी भएका छन्। अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रभावकारी हुन नसक्दा योजनाहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहने गरेको छ। प्रदेश सरकारका नीति आयोगले प्रदेश सभाका समितिहरूसमेतलाई अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रकृयामा साझेदारका रूपमा सरिक गराई सेवा प्रवाहलाई शीघ्र, सरल र सहज बनाउने कार्यको थालनी गर्नेछ।

प्रमुख समस्या

प्रदेशमा योजनाबद्ध विकासको प्रारम्भिक चरणमा रहेको कारणले अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका वस्तुगत सूचकहरू विकास गर्न बाँकी रहेको, संस्थागत र सांगठनिक संरचनाहरू तयार हुँदै गरेका, साधन तथ्याङ्क र जनशक्तिको अभाव हुनु अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धमा प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन्।

चुनौती तथा अवसर

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वयका लागि संविधानतः परिकल्पना गरिएको समन्वय कानुन प्राप्त गर्नु, नतिजामूलक अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीका लागि वस्तुगत सूचकहरूको विकास गर्नु, दिगो विकासका लक्ष्यहरूलाई प्रादेशिक लक्ष्यसँग आवद्ध हुने गरि परिमाणात्मक खण्डीकरण गर्नु, स्वचालित अनुगमन प्रणालीको स्थापना र संचालन गर्नु, स्रोत साधन र जनशक्तिको सुनिश्चितता र क्षमता विकास गरि सूचना प्रविधि मैत्री बनाउनु मुख्य चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।

त्यसैगरी योजनाले परिलक्षित गरेका आयोजना, परियोजना र कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई बलियो बनाई योजना कार्यान्वयनको लागि उत्प्रेरणा र जिम्मेवारीबोध गराउनु चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

देशका सबै जिल्लाहरूमा सडक पहुँच भएको, राजनैतिक नेतृत्व सुशासनप्रति प्रतिबद्ध भएकोले नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न सकिने अवसर छ। नयाँ राजनैतिक संरचनामा स्थानीय तह र प्रदेश सरकारले नजिकबाट योजनालाई कार्यान्वयनमा लानसक्ने, नियमित ढंगले जनप्रतिनिधिहरूमार्फत् अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न सकिने अवसर रहेको छ।

क्षेत्रगत सोच

प्रभावकारी कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास ।

लक्ष्य

प्रभावकारी कार्यान्वयन संरचना एवम् स्वचालित अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको स्थापित गर्ने ।

उद्देश्य

- योजनाले परिलक्षित गरेका आयोजना परियोजना र कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु ।
- प्रभावकारी एवम् स्वचालित अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको स्थापित गर्नु ।

रणनीति

- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गरि प्रदेशका सबै निकाय र सबै स्थानीय तहमा स्वचालित अनुगमन प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबाट प्राप्त पृष्ठपोषणको बहुउपयोग नीति अवलम्बन गर्ने ।
- प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि साधन स्रोतको उपलब्धताको सुनिश्चितता साथै सम्बन्धित निकाय र जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने ।

कार्यनीति

- वार्षिक कार्यक्रमहरूलाई आवधिक योजनाको परिमाणात्मक लक्ष र कार्यक्रमसँग आवद्ध गरिनेछ ।
- आवधिक योजनाको लक्ष उद्देश्य हासिल परिणाम प्राप्त गर्नका लागि कार्यान्वयन विधि, समय कार्यतालिका र जिम्मेवारी समेटिएको कार्यान्वयन योजनामार्फत् कार्यान्वयन गर्ने परिपाटी मिलाईनेछ ।
- कार्यान्वयन विधि निर्धारण गर्दा योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पूर्वाधार सृजना गर्नुपर्ने तथा सरोकारवालाबीच समन्वय साझेदारी गर्नुपर्ने आवधिक विकास योजनामा उल्लेखित योजनाको भौतिक निर्माणसम्बन्धी कार्यान्वयनको विधि, सार्वजनिक खरीद ऐनको परिधिभित्र रहि (ठेक्कापट्टा, उपभोक्ता समिति, करार, संयुक्त व्यवस्थापन वा साझेदारी, अन्य) तयार गरि कार्यान्वयनमा लगिनेछ ।
- कार्यसम्पादन करार गर्ने प्रणाली अपनाइनेछ ।
- आवश्यक जनशक्तिसहित प्रदेश सरकारको प्रभावकारी संस्थागत संरचना बनाईने छ ।
- योजना तथा वार्षिक कार्यक्रमहरू सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने प्रदेश सरकारको निकाय तथा संलग्न कर्मचारीहरूलाई पुरस्कृत गर्ने र न्यूनतम मापदण्डभन्दा कम कार्यान्वयन गर्नेलाई दण्डित गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
- कार्यालय र आयोजना प्रमुख र लेखा प्रमुखलाई कम्तिमा एक आर्थिक वर्षसम्म सरुवा नगर्ने पद्धति अपाइनेछ ।
- कार्यक्रम तथा आयोजना कार्यान्वयनको सन्दर्भमा आउने जनगुनासो संकलन संयन्त्र बनाई सम्बोधन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा बहुपक्षीय मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रयोग गरिनेछ ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबाट प्राप्त पृष्ठपोषणको संस्थागत अभिलेखिकरण गर्नुको साथै प्रयोगमा ल्याइनेछ ।
- प्रदेश स्तरका विकास आयोजना र खर्च प्रणालीको अनुगमनका लागि स्थानीय तहको तथ्याङ्क व्यवस्थापन र राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीसँग आवद्ध हुने गरि Monitoring Information System नीति आयोगको कार्यालयमा राखिनेछ ।
- तथ्याङ्क भण्डार व्यवस्था, सूचकहरूको निर्माण र स्थापना, लक्ष्य सम्बद्ध तथ्याङ्क खण्डीकरण र जनशक्ति व्यवस्थापन नीति आयोगबाट तयार गरिने अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनलाई आधार मानी गरिनेछ ।
- प्रदेशको आफ्नो विशिष्टता र प्राविधिक क्षमताका आधारमा परिमार्जित सोच तालिका (log frame) विकास गरिनेछ ।
- अनुगमन सूचकहरू लक्ष्य, उद्देश्य र कार्यक्रम तहमा प्रदेश सरोकारका विषय, मानव विकास सूचकाङ्क, निर्दिष्ट लक्ष्य, दिगो विकास लक्ष, स्थानीय तहले योगदान गर्ने खालका स्थापित गरि अनुगमन गरिनेछ ।
- योजनाका उपलब्धि (outcome) र प्रभाव (impact) तहका सूचकमा आएको परिवर्तन मापन आवश्यकता र प्रकृतिअनुसार मध्यमकालीन अवधिमा तेश्रो पक्षबाट मूल्याङ्कनमार्फत् गराइनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशका सबै निकायहरू सूचना प्रणालीमा आवद्ध भएका हुनेछन् । प्रदेशका सबै आयोजनाहरू एउटै सूचना प्रणालीमा एकीकृत भएका र निर्णय प्रकृया सहज भएको हुनेछ । योजना अधिकतम रूपमा कार्यान्वयनमा आई योजनाले परिलक्षित गरेका उद्देश्यहरू र परिमाणात्मक लक्ष्यहरू हासिल भएका हुनेछन् । सूचना प्रविधिमा आधारित स्वचालित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली तयार भई प्रयोग भएको हुनेछ ।

स्रोत एवम् सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको संविधान, २०७२
- अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- प्रदेश सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४
- प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०७५
- प्रदेश विनियोजन ऐन, २०७५
- प्रदेश कर तथा गैरकर राजस्वसम्बन्धी ऐन, २०७५
- नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयः आर्थिक सर्भेक्षणहरू
- प्रदेश नं. २ का मन्त्रालयहरूका विभिन्न प्रतिवेदनहरू
- नेपाल राष्ट्र बैंकः नेपालको जनसाङ्ख्यिक, सामाजिक, आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, काठमाडौं, २०७५
- नेपाल राष्ट्र बैंकः संघीय संरचनामा लघुवित्त सेवाको पहुँच तथा संरचना, काठमाडौं, २०७५
- दीर्घकालीन सोचसहितको पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७५
- चौधौं योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७३
- राष्ट्रिय स्याम्पल कृषि गणना, २०६८
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका प्रकाशनहरू
- Government of Nepal, Ministry of Finance: Development Cooperation Report, 2018
- Government of Nepal, Ministry of Labour and Employment: Labour Migration for Employment: A Study for Nepal, 2015/16 – 2016/17
- UNDP: Nepal Human Developent Report, Kathmandu, 2014